

ELTE JOGI KARI JEGYZETEK

ANTAL ATTILA

KRITIKAI POLITIKAELMÉLET

ELTE EÖTVÖS KIADÓ
EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

Kritikai politikaelmélet

ELTE Jogi Kari Jegyzetek 34.

Sorozatszerkesztő: VARGA ISTVÁN

Antal Attila

Kritikai politikaelmélet

Populizmus, biopolitika, kivételes állapot

Egyetemi jegyzet

Budapest, 2021

A kötet az ELTE tankönyv- és jegyzettámogatási pályázatán elnyert forrás felhasználásával készült.

© Antal Attila, 2021

ISBN 978 963 312 341 6 (pdf)
ISSN 2060 5986

Felelős kiadó: az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar dékánja
Szakszerkesztők: Borsos-Szabó Ágnes és Bérci Ildikó
Kiadói szerkesztő: Kiss Ernő Csongor
Projektvezető: Csanádi-Egresi Nóra
Tipográfia: Farkas Milán
Borítótervező: Csele-Kmotrik Ildikó

Tartalom

Bevezetés	7
-----------------	---

ELSŐ RÉSZ

A POPULIZMUS	9
--------------------	---

I. A populizmus történelmi gyökerei	11
1. A populista hagyomány az Egyesült Államokban. „We, the People...”	12
2. A populizmus magyar hagyományai: a népi mozgalom	15
II. A populizmus jelentésrétegei	19
1. A populizmus mint ideológia	20
2. A populizmus mint diszkurzív stílus	22
3. A populizmus mint politikai stratégia	24
III. Neopopulizmus: Mely tényezők alakították ki korszakunk populizmusát?	26
1. A liberalizmus rétegei és a neoliberális hegemonia	27
2. A globalizáció hatása és a nemzetállami szuverenitás átalakulása	39
3. A liberális demokrácia bizalmi válsága, depolitizáció és az intézmények „túltengése”	49
4. Az antipopulizmus	62
5. Identitáspolitika: identitásversenyek és ellenségképzés	69
Irodalom	77

MÁSODIK RÉSZ

A BIOPOLITIKA	85
---------------------	----

I. A biopolitika mint értelmezési keret	88
1. A biopolitika jelentése(i)	88
2. A biopolitikai megközelítés irányai: élet vs. politika	89
II. Michel Foucault: az állam biohatalma	94
III. Giorgio Agamben: szuverenitás, biopolitika, kivételes állapot	98
IV. Michael Hardt és Antonio Negri: globális háború és posztmodern biopolitika	102
1. Az állami szuverenitás átalakulása és a mindennapos háború	102
2. A globális kapitalizmus biopolitikája	106
Irodalom	109

HARMADIK RÉSZ

A KIVÉTELES ÁLLAPOT	111
I. Az ellenség megnevezése mint a politikai szuverenitás alapja, avagy a mindenkori <i>homo sacer</i> problémája	114
II. A kivételes állapot meghatározása	118
III. Terminológiai kérdések és elméleti megalapozás	120
IV. A kivételes állapot kialakulása	121
V. Jogi állapot jog nélkül	123
VI. Carl Schmitt a szuverenitásról és a kivételes állapotról	124
VII. Walter Benjamin erőszakelmélete	126
1. A forradalmi erőszak mint kivételes állapot	126
2. Schmitt Benjamin-kritikája	128
VIII. Agamben Schmitt-kritikája	131
IX. A hatalmi ágak elválasztása és a kivételes állapot	133
X. Az „alkotmányos diktatúra”: totalitarizmus és demokrácia közelsége	134
1. Az alkotmányos diktatúra elmélete	134
2. „Belső szolidaritás” demokrácia és totalitarizmus között	138
Irodalom	141
Epilógus: Populizmus és kivételes állapot az ökológiai és járványügyi válság korában	144
Irodalom	147

Bevezetés

Jelen egyetemi jegyzet célja, hogy összefoglalja a kortárs kritikai társadalom- és politikaelmélet három talán legaktuálisabb és egyúttal legtöbb vitát is kiváltó témáját: a populizmus, a biopolitikai megközelítés és a kivételes állapot alapjait. Ennek a három kategóriának az együttese – álláspontom szerint – nemcsak hogy meghatározza a modern politikát, hanem sosem látott mértékben és módon átalakította azt, ahogyan politikáról, demokráciáról és (ami még megdöbbentőbb) a mindennapjainkról gondolkodunk.

A jegyzetet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Intézetében jogász és politológus hallgatónak oktatott *Populizmus és demokrácia*, illetve *Demokrácia és populizmus a koronavírus és az ökológiai válság fényében* című alternatív/fakultatív kurzushoz készítettem, de felhasználható más politikaelméleti tematikák feldolgozása során is. A jegyzethez *A populista demokrácia természete – Realizmus és utópia határán* (Budapest, 2017) és a *Kivételes állapotban. A modern politikai rendszerek biopolitikája* (Budapest, 2019) című monográfiáimat használtam fel, az egyes részeket (a Napvilág Kiadó engedélyével) részben átírva, átszerkesztve és az egyetemi kurzushoz igazítva. A jegyzet minden részét az adott témakörhöz kapcsolódó külön irodalomjegyzék zárja le.

Az első részben a *populizmus* többszempontú vizsgálatával foglalkozom: történeti és elméleti jelleggel kívánom bemutatni azt a jelenséghalmazt, amit a tudományban és a publicisztikában populizmusnak neveznek. Célom az, hogy felvillantsam a populizmus sokféle dimenzióját, és amellet érveljek, hogy pontosan a jelentésbeli sokféleség okán inkább populizmusokról érdemes beszélni. Ebben a részben bemutatom a populizmus jelentésrétegeit, és számot vetek azzal, hogy korszakunk populizmusát, amit én *neopopulizmus*nak nevezek, mely tényezők együttese alakította ki (a liberalizmus egymásra rakódó válságjelenségei, a globalizáció és a nemzetállami szuverenitás átalakulása, a liberális demokrácia bizalmi válsága és a depolitizáció, az antipopulizmus, valamint az identitáspolitikába ágyazott ellenségképzés).

A jegyzet második része a *biopolitikáról* szól, amely fogalom mind ezidáig csakis kiegészítő eleme volt a főáramú politikaelméleti kurzusoknak. A jegyzet összefoglalja a biopolitikai megközelítés alapvetéseit, alapfogalmait és legfontosabb paradigmáit. A következő irányzatok kerülnek tárgyalásra: Michel Foucault biohatalmi álláspontja; Giorgio Agamben filozófiája, amely a kivételes állapot felé mutat; végül Michael Hardt és Antonio Negri koncepcióját tárgyalom a globális kapitalizmus biopolitikájáról.

A biopolitikai elméleti kitekintés természetesen önmagában is fontos, ugyanakkor előkészíti a *kivételes állapot*, vagyis a normál politikai és jogi rendszer felfüggesztésének

problematikáját, amely az ökológiai és klímaválság nyomán, legaktuálisabban pedig a járványügyi helyzet miatt alapvetően határozza meg mindennapjainkat. Ahogyan a populizmus kapcsán, úgy a kivételes állapot esetén is először a kategória különféle jelentésrétegeit tárom fel: a kivételes állapot meghatározásával, terminológiai kérdéseivel, valamint paradox jellegének (jogi állapot jog nélkül) taglalásával indítva az elemzést. A kivételes állapot kapcsán alapvetően Carl Schmitt és Walter Benjamin elméleti megközelítéseire, vitáira támaszkodom. Végül pedig azzal foglalkozom, hogy a kivételes állapot koncepciója hogyan merevedik az „alkotmányos diktatúra” konstrukciójává.

A három részt egy rövid epilógus zárja le, amelyben kitekintek arra, hogy a koronavírus okozta pandémia, gazdasági és társadalmi válság hogyan hat a populizmusra és a kivételes állapotra.

ELSŐ RÉSZ

A POPULIZMUS

I. A populizmus történelmi gyökerei	11
1. A populista hagyomány az Egyesült Államokban. „We, the People...”	12
2. A populizmus magyar hagyományai: a népi mozgalom	15
II. A populizmus jelentésrétegei	19
1. A populizmus mint ideológia	20
2. A populizmus mint diszkurzív stílus	22
3. A populizmus mint politikai stratégia	24
III. Neopopulizmus: Mely tényezők alakították ki korszakunk populizmusát?	26
1. A liberalizmus rétegei és a neoliberális hegemonia	27
a) Liberalizmus: a kapitalizmus ideológiája	29
b) Liberális (képviseleti) demokrácia	30
c) Alkotmányos demokrácia/liberális alkotmányosság	32
d) Neoliberális hegemonia: a globalizált kapitalizmus ideológiája	35
2. A globalizáció hatása és a nemzetállami szuverenitás átalakulása	39
a) A neoliberális globalizáció, tőkekoncentráció és populizmus	39
b) Nemzetállami szuverenitás a 21. században	45
3. A liberális demokrácia bizalmi válsága, depolitizáció és az intézmények „túltengése”	49
a) Legitimáció és bizalom	50
b) A depolitizáció és következményei	53
c) Intézmények, technokrácia	59
4. Az antipopulizmus	62
a) A populizmus neoliberális kritikája	62
b) Antipopulizmus Magyarországon	64
c) Az antipopulizmus következménye: a türelem politikájának vége	67
5. Identitáspolitikai: identitásversenyek és ellenségképzés	69
a) A politikai szféra önállósodása	70
b) Az identitások konstruálása	75
Irodalom	77

I. A populizmus történelmi gyökerei

1. A populista hagyomány az Egyesült Államokban. „We, the People...”	12
2. A populizmus magyar hagyományai: a népi mozgalom	15

Manapság senki sem szereti önmagát populistának nevezni,¹ sőt a populizmus a nyugati demokráciákban (és hazánkban is) komoly és negatív bélyegként használatos. Azonban nem volt ez mindig így, bár azt érdemes hozzátenni, hogy a populizmus európai karrierje során mindig jelentős pejoratív felhangokkal párosult. Ebben a részben arra teszek kísérletet, hogy árnyalva a populizmus negatív politikatörténetét, röviden felvillantsak két olyan pozitív hagyományt, amely alátámasztja a következőt: a populizmus nem csak és nem is elsősorban negatív kategória, és fontos szerepe van (lehet) abban, hogy miként gondolkodunk napjainkban a demokráciáról. Éppen ezért vázlatosan bemutatom az egyesült államokbeli Néppárthoz vagy Populista Párthoz vezető mozgalmat és annak populizmusát, majd pedig utalok arra is, hogy hogyan lehet a magyar népi mozgalmat egy populista keretrendszerben elemezni. A populizmusnak itt elemzett történeti kiindulópontjai és gyökerei azonban a 19. század második felére és a 20. századra koncentrálódnak, és a 20. századtól meginduló folyamatok (elsősorban, de nem kizárólag a globalizáció és annak kísérőjelenségei, a szuverenitás átalakulása, a neoliberais demokrácia válsága, valamint az identitásalapú politizálás) egyre inkább elszakítják a populizmust annak történeti beágyazottságától, és azokba a (poszt)modern gondolkodási sémákba helyezik bele, amelyek által ma a populizmusról gondolkodunk. Bár ez a jegyzet az utóbbiról, azaz korszakunk neopopulista megközelítéseiről szól, és nem a populizmus történetét kívánom megírni, de úgy vélem, hogy ahhoz, hogy megértsük a mai populizmust, legalább röviden meg kell ismernünk annak történetét.

Ebből a történetből már rögtön le is vonható két tanulság. Egyrészt a populizmusra mindig is jellemző volt a kirekesztő gondolkodás, a türelem hiánya (pontosabban a türelem „elporladása” különféle gazdasági és társadalmi körülmények miatt), valamint az idegenellenesség, és ez azon sajátossága a populizmusnak, amivel utóbb, azaz korszakunkban (abban a populista „korszellemben”, amelyben létrejöttek az utóbbi évek populista tendenciái) magát a populizmust azonosították. Vagyis a rész (idegenellenesség és intolerancia) bekebelezte az egészet. Erre csakis egy magyarázat adható,

¹ REYBROUCK, David Van: *A populizmus védelmében*. Budapest, 2010.

még hozzá a 20. század első fele (nagyjából az a korszak, amikor a populizmus történeti gyökerei és pozitív tendenciái kifutják magukat) és a 20. század közepe (nagyjából az a korszak, amikor a neopopulizmust kialakító, előbb említett tendenciák egyre inkább felerősödnek és átformálják a világot) közötti időszak, vagyis az európai totalitarizmus korszaka. Mind a nemzetiszocialista, mind a kommunista diktatúrák mesterien alkalmazták a populista propaganda eszközeit, és térítették el a populizmusról szóló gondolkodást egy végletes irányba: így a 20. század második felének, illetve a 21. századnak a meghatározó (neoliberális) perspektívájából a populizmus csakis negatív lehet.

A másik fontos tanulság, amelyre a populizmus példái rámutatnak, az az, hogy óriási félreértés azt gondolni, hogy a populizmus önmagát a demokráciával szemben határozná meg, vagyis antidemokratikus lenne (ugyanakkor az tény, hogy – amint ezt látni fogjuk – a populizmus szükségképpen nem liberális, sőt inkább illiberális vagy drasztikusabb formájában antiliberalis). Éppen az itt feldolgozott történeti példák mutatják, hogy a populizmus önmagára mint a demokrácia korrekciójára tekint, hiszen például a társadalmi igazságtalanságok, a szociális bizonytalanság, az elitek túlhatalma olyan tényezők, amelyek romba dönthetik magát a demokráciát.

1. A populista hagyomány az Egyesült Államokban. „We, the People...”

Az Amerikai Egyesült Államok történetét és politikáját mindig is jellemezte egyfajta – tulajdonképpen az amerikai alkotmánynak a nép általi meghatározottságából eredő – elitellenes hangulat,² amely – és itt különül el élesen egymástól az amerikai és európai populizmus politikai tradíciójának története – már a modern pártosodási folyamat kezdetén politikai kifejezést nyert. A populizmus az USA-ban a 19. századi farmer hagyományhoz kötődik,³ és az ehhez kapcsolódó pártalapítás bár jóval fiatalabb, mint a Republikánus és Demokrata Pártoknak a polgárháborúig visszamenő tradíciója, de nem kevésbé jelentős (sok tekintetben a 20 században fel-fellobbanó populizmusnak és magának a Trump-jelenségnek vagy éppen Bernie Sanders sikereinek is egyfajta magyarázata lehet).⁴ Éppen ezért nagyon fontos az USA-beli agrármozgalmak vizsgálata a populizmus történetiségének feltárása során. Ahogyan Paár Ádám is jelzi:

² MUDDE, Cas: Cas Mudde recommends the best books on Populism. *Fivebooks.com*, 2017. január 12. (letöltve: 2021.02.11.); PAÁR Ádám: *A populisták (h)ősei*. Szombathely, 2020.

³ BOZÓKI András: Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország. *Politikatudományi Szemle*, (1994) 3., 33–68. o.; PAÁR: *A populisták (h)ősei*.

⁴ Lásd erre John B. Judis megközelítéseit, aki ezeknek a populista hagyománynak az újjáéledésével vagy folyamatos továbbélésével magyarázza a „neopopulista” tendenciákat az amerikai politikában. JUDIS, B. John: *Us v Them: the birth of populism*. *Guardian*, 2016. október 13.; JUDIS, B. John: *The Populist Explosion: How the Great Recession Transformed American and European Politics*. New York, 2016.; a hazai szerzők közül pedig PAÁR Ádám: *Populizmus és válság az Újvilágban. Négy válság és az amerikai populizmus fejlődése*. Budapest, 2016.

[...] az észak-amerikai farmermozgalmak rendelkeznek relevanciával, hiszen ezek példát szolgáltatnak egy sikeres intézményes-szervezeti hálózatra, amelytől akár ma is lehet tanulni. A farmermozgalmak párhuzamos társadalmi, gazdasági intézményeket (szövetkezetek, iskolák) alapítottak, és példát mutattak arra, hogy lehetséges egy alternatív gazdasági modell a laissez faire kapitalizmus körülményei között.⁵

Az amerikai populizmus egyfajta gyűjtőmozgalom volt, és reakcióként szerveződött meg a farmergazdaságokat sújtó gazdasági válságra, ahogy Bozóki megjegyzi:⁶ a populizmusban többek között a jeffersoni agrárreformizmus, a lincolni republikanizmus, a szocializmus, valamint a nacionalizmus talált egymásra, és a társadalom különféle csoportjai (munkások, farmerek, szakszervezeti vezetők, üzletemberek) tekintették politikai otthonuknak a mozgalmat. A populizmus tehát kezdettől fogva egyfajta „olvasztótégelyként” funkcionált, és képes volt jelentős ideológiai és társadalmi távolságok áthidalására; ehhez az is kellett, hogy jelentős érdeksérelmeket okoztak az USA déli és nyugati agrárregióit sújtó gazdasági visszaesés, a rendkívül kedvezőtlen időjárási körülmények, a gyapot árának csökkenése és a farmerek mértéktelen eladósodása. A populista mozgalom 1887-re országos képviselethez jutott az Országos Farmerszövetség megalakulásával, amelynek célja a déli és középnugati „kisemberek” védelme volt a keleti parti kizsákmányoló kapitalizmussal szemben. Mindehhez az a morális megalapozás is társult, hogy a mozgalom szerint értékkeremtő munka csakis a földművelésből származhat, és a társadalmi különbségek elértek egy olyan kritikus szintre, ahol a „kirablottak” magukhoz ragadják a hatalmat a „milliomosoktól”⁷ – az átlagembernek ez a romlott elittel szemben való pozicionálása azóta is a populizmus állandó jellemzője. A valódi áttörés 1892-ben következett be, amikor a *National Farmers' Alliance* és a *Knights of Labor* egyesülésével létrejött a *People's Party* vagy más néven Populista Párt,⁸ amelynek sikerét az is mutatta, hogy még ebben az évben a párt elnökjelöltje, James B. Weaver több mint egymillió szavazatot (ami mintegy a teljes szavazatszám 8,5%-a) szerzett az elnökválasztáson.⁹ Maga a párt egy gazdaságba való erős állami beavatkozást várt volna el (vasutak működtetése), és korlátozta volna a külföldiek beáramlását, ugyanakkor fellépett a demokrácia kiszélesítéséért (népszavazás intézménye, közvetlen szenátorválasztás), valamint a kedvezőbb munkafeltételekért (rövidebb munkahét, napi 8 óras munkaidő, gyermekmunka tilalma); tagjai támogatták a progresszív jövedelemadót, valamint a családi gazdaság hitelrendszerét. Programjuk arra is kiterjedt, hogy a piacra kerülő élelmiszerek ne tartalmazzanak káros tartósító anyagokat.¹⁰ Európai perspektívából tehát

⁵ PAÁR: *A populisták (h)ősei*. 35. o.

⁶ Bozóki: *Vázlat három populizmusról...* 34. o.

⁷ Lásd Bozóki: *Vázlat három populizmusról...* 34–35. o.; PAÁR: *A populisták (h)ősei*.

⁸ A párt részletes története elérhető <http://projects.vassar.edu/1896/populists.html> (letöltve: 2021.02.11.).

⁹ Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/United_States_presidential_election,_1892 (letöltve: 2021.02.11.).

¹⁰ Bozóki: *Vázlat három populizmusról...* 35–36. o. A program megjelent 1892. július 5-én az *Omaha Morning*

a párt erős szociáldemokrata programot hirdetett, amiben ugyanakkor meghatározó volt az idegenellenesség. Fontos megjegyezni, hogy a Populista Párt jelzett követeléseit a későbbiek során nem maga a párt, hanem főként a demokraták (kisebb részben a republikánusok) vitték be az országos politikába, és emelték törvényerőre (nem véletlen, hogy a Populista Pártból sokan szimpatizáltak a demokratákkal, és a párton belül a velük való fúziónak is számottevő támogatottsága volt). Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a 20. századra az amerikai populizmus elveszítette pártosodott jellegét (a populisták 1896-ban, 1900-ban és 1908-ban is a demokrata elnökjelöltet támogatták), de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy ne determinálta volna magát a pártrendszer és az egyes politikusokat.

Az amerikai populisták ideológiája (ahogyan ezt a magyar népi mozgalom esetében is látni fogjuk) meglehetősen összetett és sokrétű volt. A republikánus hagyományoknak megfelelően kicsi és a polgárok által ellenőrzés alatt tartható állameszményben gondolkodtak, hiszen úgy vélték, hogy a hatalom veszélyes lehet a polgárok szabadságára. A populisták elitellenesek voltak, és felettébb gyanúsak tekintették a technokrata, professzionizálódott elit kialakulását, hiszen az minden eddiginél hatékonyabban volt képes a hatalmi pozíciók megragadására. Ebbéli meggyőződésük miatt összeesküvéket láttak az elit tagjaiban, akikkel szemben magukra mint az erkölcsi értékek megőrzőire tekintettek. A monetáris politikát nem kívánták teljes egészében az államnak átadni (ezüstpénz-kibocsátási jogot akartak), ugyanakkor úgy vélték, hogy az államhatalomnak ahhoz elég erősnek kell lennie, hogy az embereket megvédje a tőke hatalmától¹¹ – ami egy klasszikus baloldali gondolat. Ugyanakkor a populista mozgalmat mindezzel párhuzamosan rasszista, antiszemita megnyilvánulások is jellemezték, és a tőke- és elitellenes hangulat összekapcsolódott a xenofóbiával. Bozóki megjegyzi: „[...] a populizmus úgy is felfogható, mint a korábban letelepedett jenki-protestáns közösség válasza a kulturálisan és vallásilag diffúz bevándorló csoportok asszimilációs nehézségeire”.¹² A populizmus amerikai változatában tehát meghatározó volt az idegenellenesség, de az az amerikai reformtradíciók keretei között maradt, és történetétől külön kezelendő a nyíltan rasszista és nacionalista amerikai szélsőjobboldal története.¹³ Paár kiválóan jellemzi azt, hogy az USA populista mozgalma mennyire összetett volt társadalmilag, ideológiailag:

Jack London eszmei arculata hűen leképezi a századvégi populizmus kettősségét: a londoni életműben egyszerre van jelen a Vadnyugat-mítosz egalitárius-demokrata

World-Herald-ban. A platform programja elérhető <http://www.wwnorton.com/college/history/eamerica/media/ch22/resources/documents/populist.htm> (letöltve: 2021.02.11.).

¹¹ Lásd ezekre Bozóki: Vázlat három populizmusról... 37. o.

¹² Uo. 38. o.

¹³ A szélsőjobboldali populizmus amerikai történetéhez lásd BERLET, Chip – LYONS, Matthew N.: *Right-Wing Populism in America Too Close for Comfort*. New York – London, 2000.

és harcos-kegyetlen öröksége, keveredvén Marx és Nietzsche némileg leegyszerűsített nézeteivel, és – ami a populizmustól idegen – a szociáldarwinizmussal. Társadalmi igazságosság követelése és a fehér rasszizmus, proletárforradalom-várás és a középosztály körében ekkor divatos fajelmélet, a részvét a szegények, a társadalom elesettjei, a munkások, csavargók, aranyások iránt és a létért folyó kíméletlen harc szociáldarwinista tézise egyszerre képezik a londoni örökséget.¹⁴

2. A populizmus magyar hagyományai: a népi mozgalom

A magyar történelemben és politikatörténetben igen jelentős a nacionalizmus szerepe, amely erősen összekapcsolódik magával a populizmussal. Azt is mondhatjuk, hogy a nagy történelmi (és persze a Magyarországot uralmuk alá hajtani igyekvő birodalmakhoz kapcsolódó) kataklizmák egyik fontos tapasztalata volt az első világháború után a liberalizmusból és a konzervativizmusból, majd pedig a második világháború után az orosz birodalmi imperializmus hatására a kommunizmusból/szocializmusból való kiábrándulás. Mindezek hozzájárultak a nacionalizmus, valamint a populista népi mozgalom megerősödéséhez. Az 1920-as évek népi mozgalmának politikusai azt a következtetést vonták le a félresiklott és sikertelen (az 1918-as polgári és az 1919-es bolsevik) forradalmakból, hogy „a társadalmi elnyomás elleni emancipációs mozgalmak csak akkor kaphatnak megint erőre, ha nyitni tudnak a nemzet, helyesebben a nép felé”.¹⁵ A népi mozgalom a társadalom legszűkebb, politikai és társadalmi javakból kizárt szegmenséhez kívánt szólni, azaz a parasztságot akarta emancipálni és beemelni a politikai közösségbe, egyfajta új középosztályt formálva azt. Ugyanakkor itt is megjelenik a nacionalizmus idegenellenes oldala, hiszen a létező középosztályt Szabó Dezső, aki a népiek egyik legnagyobb hatású alakja volt, idegennek tartja, és a parasztságot azonosítja a néppel (írja Szabó az *Új magyar ideológia felé* című cikksorozataiban, az 1920-as évek elején).¹⁶

A népi mozgalom (vezéregyéniségei a már említett Szabó Dezső, Németh László, valamint Illyés Gyula) alapvetően középosztályi háttérrel rendelkező, elhivatott írók mozgalma volt, amely a szociográfia műfajának segítségével múlthatatlan érdemeket szerzett a vidék lakosságának és azok problémáinak megismertetésében. Magának a népi mozgalomnak a sorsa – éppen azért, mert a populizmus volt az egyik kötőszöve, programjának alapmotívumai ideológiai határokon átívelően felhasználhatók voltak – meglehetősen sokszínűen alakult, hiszen a szélsőjobbaldaltól a szélsőbaloldalgig letek később politikai otthonra a mozgalomban részt vevők, sőt a középben állók

¹⁴ PAÁR: *A populisták (h)ősei*. 119. o.

¹⁵ BOZÓKI: *Vázlat három populizmusról...* 50. o.

¹⁶ *Idézi* uo. 50. o.

1938-ban megalapították a Nemzeti Parasztpártot, amely aktív politikai szereplővé vált (a kommunisták társutasának szégyenbélyegével) 1944/45-től.

Bozóki kifejti,¹⁷ hogy a népiek mozgalmának fő törésvonalát sokkal inkább a társadalmi fent–lent képezte, semmint a politikai jobb–bal. Ebben a küzdelemben a népet (azaz a parasztságot) kellett először felemelni, emancipálni, és ehhez képest másodlagosnak tűnt minden ideológiai kérdés. Sőt Bozóki a népi mozgalom populizmusa kapcsán még azt is kijelenti, hogy a népiek éppen az előbb említett bal- és jobboldaliság dichotómiájának tagadása miatt tekinthetők igazán populistának, hiszen bár vannak ideológiailag polarizált populizmusok, de a populizmusnak azért éppen e törésvonalak tagadása, az ideológiai karakterjegyek keverése a fő jellemzője.¹⁸ A mozgalom tehát egyszerre volt nemzeti és szociálisan érzékeny. Ezek miatt lényegében nem tudott politikai sikereket elérni a két világháború között, hiszen a nemzeti középosztály lényegében kiegészített a Horthy-korszak elitjével, a polgári középosztály pedig defenzívába szorult a rendszer aktív nacionalizmusa és antiszemitizmusa miatt. Erős középosztály híján nem akadtak olyan társadalmi csoportok, amelyek végrehajthatták volna a populizmus programját, és igazán tettek volna a parasztság felemeléséért, megvalósítva többek között az elmaradt földreformot. A második világháború után aztán a kommunisták lényegében olyan politikai erőforrásként tekintettek a népiekre, mint akik képesek megvalósítani a kommunisták régi vágyát, a munkásság és a parasztság érdekszövetségét. A népi mozgalmat lényegében fel- és beolvasztják a kommunisták, de kulturális és irodalmi keretek között mindmáig tovább él.

A népiek populizmusának elemzésével foglalkozik Borbándi Gyula¹⁹ és Bartha Ákos,²⁰ utóbbi direkt célkitűzése az, hogy a populizmus „ernyőfogalma” alatt tárgyalja a népi mozgalmat. A populizmus különféle, egymásnak gyakran ellentmondó meghatározásai és definíciós problémái kapcsán jegyzi meg Bartha azt a számunkra és (persze a népiek populizmusának elemzése kapcsán is) fontos gondolatot, hogy „ezek a magyarázatok többet mondanak származási helyük politika és esztétikájáról, mint magáról a populizmusról”.²¹ Mindez igaz a népiek populizmusa kapcsán, és ezerszeresen igaz korszakunk populista tendenciáira. Vagyis a bélyegként használt populizmus

¹⁷ Bozóki: Vázlat három populizmusról... 51. o.

¹⁸ Uo. 50. o.

¹⁹ Borbándi dilemmája a népiekre alkalmazott populizmus kapcsán: „Az elnevezés problémájával magam is szembesültem, amikor a népi mozgalomról szóló német nyelvű munkámat írtam. A német nyelvben nincs a populizmuson kívül olyan szó, amely a népiség fogalmát pontosan kifejezné. A volkisch használhatatlanná vált a hitlerizmus által történt kisajátítás miatt, a volkstümlich népies-t jelent, a volkhaft ritka és nem fedi igazán a fogalom tartalmát. Marad tehát a Populismus, amelynek átvételére az is ihletett, hogy az olasz Franco Venturi az orosz népi irányról, a narodnyik mozgalomról írott tudományos igényű és nagysikerű könyvének az »Il populismo russo« címet adta.” BORBÁNDI Gyula: Fogalomzavar a populizmus körül. *Forrás*, (1993) 2., 56–66. o., idézi BARTHA Ákos: Tojáštánc a populizmusok körül. A magyar népi mozgalom fogalmi keretei és regionális dimenziói. *Múltunk*, (2014) 4., 58–104. o., 78–79. o.

²⁰ BARTHA: Tojáštánc a populizmusok körül.

²¹ Uo. 61. o.

elsősorban a megbélyegző politikai kontextusból érthető meg. A hazai népi populizmus esetében e megbélyegzés elsősorban abból eredhet, hogy – amint erre utaltam – nem húztak magukra ideológiai kényszerubbonyt éppen a képviselni kívánt parasztság miatt, hanem „kapitalista–szocialista és a fasiszta–kommunista dichotómiákra igyekeztek ideológiai választ adni a parasztság felemelésének alapjában demokratikus igényével, másrészt a már a századelőn kirajzolódó ideológiai-politikai székértáborokon túlmutató alternatívákat is keresték”.²²

A nyugati, a populizmus történeti vonatkozásaival foglalkozó szakirodalom a magyar népi mozgalmat nem sorolja a klasszikus populizmus megnyilvánulásai közé. Bartha meg is jegyzi: „A kelet-(közép-)európai parasztvezéreket, népi politikusokat »agrárpopulistának« (közelebből »parasztpopulistának«) minősítő Canovan [...] egyetlen magyar populistát sem említ alapművében”.²³ Canovan²⁴ két alapvető kategóriája az agrárpopulizmus (ide tartozik a tárgyalt amerikai Populista Párt és a kelet-európai parasztmozgalmak) és a politikai populizmus, azonban a magyar tradíciókat nem sorolja be ezek közé. Ennek ellenére a már említett szerzők (Bozóki, Borbándi, Bartha) a magyar népi mozgalom populista sajátosságait emelik ki, sőt a népiekről szóló monográfia szerzője, Papp István²⁵ egyenesen az agrárpopulizmushoz sorolja a népiek első hullámát, és kiemeli azt, hogy az értelmiségi irányzatnak már a kezdetektől megkerülhetetlen a szerepe. Trencsényi Balázs is hasonló állásponton van, hiszen – ahogy Bartha összefoglalja – a közép-kelet-európai régió

legfontosabb agrárpopulista szerzői között tárgyalja Erdei Ferencet, Németh Lászlót és Kovács Imrét, az alábbi közös nézeteket tulajdonítva nekik: geopolitikai és ideológiai harmadikutasság, a lineáris fejlődésívű liberális és marxista elméletekkel szembeni fenntartások, paraszt- és kisbirtok-centrikusság, szövetkezetpártiság és kollektivizáció-ellenesség, a népfelséget megcsúfoló képviseleti demokrácia kritikája, (gyakorta etnicizáló) városellenesség, valamint a népi történelemszemlélet identitásteremtő erejének kiaknázása.²⁶

Bár a nyugati szakirodalom nem számol a magyar népi mozgalommal a populizmus történelmi gyökerei között, de a hazai vizsgálódásokból egyértelműnek tűnik, hogy nemcsak az USA-ban, hanem idehaza is fontos pozitív gyökerei vannak a populizmusnak, illetve annak a típusú populizmusnak, amit népiségnek nevezünk. A magam részéről én Papp István²⁷ álláspontját fogadom el, aki a magyar népi mozgalmat a ma-

²² Uo. 76. o.

²³ BARTHA: Tojástartanc a populizmusok körül. 83. o.

²⁴ CANOVAN, Margaret: *Populism*. New York, 1981.

²⁵ PAPP István: *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*. Budapest, 2012.

²⁶ BARTHA: Tojástartanc a populizmusok körül. 82. o.

²⁷ PAPP: *A magyar népi mozgalom története*.

gyar történeti populizmus megnyilvánulásaként azonosítja, míg Bartha – nem kizárva ezt az irányt – sokkal szkeptikusabb, hiszen a nyugati szakirodalom agrárpopulizmus alatt elsősorban azokat a kelet-európai és balkáni politikusokat (Witoś, Radić, Maniu, Sztamboliszkij), politikai megmozdulásokat tárgyalja, amelyeknek valódi politikaformáló jelentőségük volt, és felhívja arra is a figyelmet, hogy a populizmusnak meglehetősen széttartó a meghatározása a szakirodalomban, nem alakult ki egységes definíciója, és nincs is magyarországi populizmuselmélet.²⁸ A magam részéről úgy vélem, nemcsak hogy értelme van a népi mozgalom populizmusáról beszélni, hanem ez az a megközelítés, amely megmutatja, hogy a populizmus aktuális (és itt természetesen egyet kell hogy értsek Barthával) és meglehetősen tendenciózus látásmódjához képest igenis van pozitív, jelenünk szempontjából jelentős tapasztalatokat hordozó hagyománya a magyar populizmusnak, sőt ezen keresztül érthetjük meg azt, hogy mi „romlott el” a populizmusban.

²⁸ BARTHA: Tojástartanc a populizmusok körül. 102–104. o.

II. A populizmus jelentésrétegei

1. A populizmus mint ideológia	20
2. A populizmus mint diszkurzív stílus	22
3. A populizmus mint politikai stratégia	24

A populizmus és persze annak meghatározása meglehetősen ellentmondásos a szakirodalmon belül: kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy annyiféle definíció létezik a populizmusra, ahány kutatói megközelítés. A populizmus tehát évtizedek óta vitatott a társadalomtudományi területek között és azokon belül is.²⁹ Ruth Collier³⁰ mutatott rá arra, hogy a populizmus meghatározásának az ellentmondásossága alapvetően arra vezethető vissza, hogy mindenki eltérő oldalát domborítja ki és emeli be megközelítésének középpontjába. Így a populizmust igen gyakran egymásnak ellentmondó meghatározások kísérik. Sőt mindezt megterheli az is, hogy a populizmust – amint a neoliberális antipopulizmus kapcsán láthatjuk majd – mind a tudományban, mind pedig a nyilvános vitákban meglehetősen negatív összefüggésbe helyezik és patológikus jelenségként láttatják.

Mindezek alapján nem túlzás az állítás (és ezt az alábbiakban látni fogjuk), hogy a populizmus elsősorban egy veszélyes tendenciaként kerül meghatározásra, amely mereven ragaszkodik a népszuverenitáshoz és a többségi szabályokhoz, olyan problematikus célokkal operál, mint a kisebbségek kirekesztése, az elittel kapcsolatos átláthatatlanság csökkentése.³¹ Ugyanakkor a legjelentősebb ellenérzést az szüli a populizmussal szemben, hogy kikezdi és opponálja a liberális demokráciát és annak intézményrendszerét.

A populizmust magam háromrétegű jelenségként látom, és a szakirodalomban található definíciós megoldásokat is rétegek alá rendezem el. Vagyis tartalmi szempontból a populizmus a társadalom, a „nép” számára közös ideológiai keretrendszerként jelenik meg, amelyet a választópolgárok át- és megélhetnek, azonosulhatnak vele.³² Formai szempontból azonban a populista pártok és politikusok által képviselt és tökélyre

²⁹ Az egyik legelső meghatározási kísérletre lásd CANOVAN: *Populism*.

³⁰ COLLIER, Ruth B.: *Populism*. In SMELSER, Neil J. – BALTES, Paul B. (eds): *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*. Oxford, 2001. 1813–1816. o.

³¹ Lásd minderre részletesen ROSANVALLON, Pierre: *Counter-Democracy: Politics in an Age of Distrust*. Cambridge, 2008.

³² Lásd erre részletesen CANOVAN, Margaret: *Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy*. In MÉNY, Yves – SUREL, Yves (eds): *Democracies and the Populist Challenge*. New York, 2002. 25–44. o.

fejlesztett diszkurzív stílus és politikai stratégia. Álláspontom szerint a populizmus e többretegű felfogása plasztikusan rendezi el a populizmussal kapcsolatos sokféle definíciót, továbbá azt is érzékelteti, hogy e rétegek igen szorosan összekapcsolódnak.

1. A populizmus mint ideológia

Cas Mudde úgy véli, hogy a legtöbb, a témával foglalkozó kutató osztozik abban, hogy a populizmus patológus, pszeudo- vagy posztdemokratikus jelenség, amelyet a demokratikus értékek korrumpálódása termel ki.³³ Elutasítja azt a tézist, hogy a populizmus valamilyen „normál patológia” lenne, szerinte sokkal inkább az a helyzet, hogy a populista és a populizmusról szóló diskurzus vált meghatározóvá a nyugati demokráciákban, ezért beszél Mudde „populista korszellemről” (*Zeitgeist*).³⁴ A szerző úgy véli, hogy a populizmusnak alapvetően kétféle megközelítése alakult ki. Az egyik a jelenséget a „kocsmával” azonosítja, eszerint a populizmus nagyon emocionálisan és meglehetősen leegyszerűsítő módon azt szolgálja, hogy az emberek jól érezzék magukat. A populizmus célja az, hogy a végsőig leegyszerűsített megoldásokat nyújtson korunk problémáira. Mudde szerint ez a megközelítés meglehetősen problematikus, és empirikus módon igen kevésbé megragadható, hogy mi az, ami nem racionális vagy éppen nem elég nyitott a világunk összetettségének megértésénél. Másodszorban a populizmus az olyan opportunista politika leírására szolgál, amelynek az a célja, hogy az embereket (a „népet”), illetve a szavazókat gyors megelégedéssel töltsen el, és egyúttal meg is vásárolja (alacsonyabb adók és pénzügyi előnyök ígéretével) a szavazataikat.^{35, 36} Mudde úgy véli, hogy bár mind a két megközelítés megragad valamit a populizmusból, azonban annak csak a felszínét karcolja meg: az előbb leírt jelenség sokkal inkább a demagógiára és az opportunizmusra vonatkozik.³⁷

Bár messze nincs tudományos egyetértés a populizmus definícióját illetően, azt azért elmondhatjuk, hogy a populizmus mindenképpen az „elit” és a „nép” viszonyával foglalkozik. Ezen a ponton érkezünk el tehát a legfontosabb kérdéshez, amely természetesen magának a populizmusnak a meghatározását is befolyásolni fogja. Végére is mi a populizmus: ideológia, valamilyen szindróma, politikai mozgalom vagy esetleg jelenség? Mudde a következőképpen definiálja³⁸ a populizmust: egy ideológia, amely

³³ MUDDE, Cas: *The Populist Zeitgeist. Government and Opposition*, 39. (2004) 4., 541–563., 541. o.

³⁴ MUDDE: *The Populist Zeitgeist*. 542. o.

³⁵ Uo.

³⁶ Abts és Rummens szerint a populista demokrácia közvetlen identitást kínál a kormányzóknak és a kormányzottaknak. ABTS, Koen – RUMMENS, Stefan: *Populism versus Democracy. Political Studies*, 55. (2007) 2., 405–424., 408. o.

³⁷ MUDDE: *The Populist Zeitgeist*. 543. o.

³⁸ Uo. 543. o.

úgy véli, hogy a társadalom végső soron két homogén és antagonisztikus csoportra osztható, a „tisztá népre”³⁹ és a „korrupt elitre”, a politikának pedig a közérdeket kellene kifejeznie.⁴⁰ A populizmus tehát szembenáll az elitizmussal (amely a populizmus tükörképe, hiszen a morális elitre bízna a politikát az erkölcs nélküli tömegek helyett), valamint a pluralizmussal (amely szemben áll mind a populizmus, mind az elitizmus homogén megközelítésével, és a társadalmat heterogén egyének és csoportok szövetségének tekinti).

Mudde tehát ideológiának tekinti a populizmust, ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ugyanolyan szellemi kifinomultsággal vagy megalapozottsággal rendelkezne, mint a szocializmus vagy a liberalizmus. Éppen ezért a populizmust egy „keskeny középpontú” ideológiaként határozza meg, amelyben egy jól körülhatárolható középpont (természetesen a nép) köré szerveződnek a kellően ki nem dolgozott, szűkebb körű politikai koncepciók.⁴¹ A populizmusnak ezen „vékonysága” teszi lehetővé azt, hogy viszonylag könnyen kapcsolódhat más, megalapozottabb ideológiákhoz (kommunizmus, szocializmus, nacionalizmus). Ezt a kapcsolódást elősegíti továbbá, hogy a populizmus sokkal inkább moralista, mint pragmatista, valamint az, hogy normatív módon tesz különbséget a nép és az elit között. A populizmus végsőkéig leegyszerűsíti a világot, és mindent a barát–ellenség-dichotómiában szemlél, ahol a más álláspontot képviselők nem csupán ellenfelek, hanem magának a gonosznak a megtestesülései, így kiegyezésre sincs semmilyen lehetőség velük.

Mudde szerint a populizmus ideológiai irányultságú megközelítésétől eltérő irányzatok által középpontba állított jellemvonások (mint a karizmatikus vezetés, valamint a vezető és a nép közötti közvetlen kommunikáció) pusztán elősegítik, de nem határozzák meg a populizmust. Érdemes megjegyezni, hogy egyes szerzők szerint⁴² a populizmus nem általában a népre, hanem elsősorban kiválasztott társadalmi csoportokra, osztályokra hivatkozik, akiket aztán magával a néppel azonosít. Mások, például Taggart⁴³ visszautasítják a populizmus osztályközpontúságát, és úgy érvelnek, hogy sokkal inkább egyfajta „háterszágot” kreál a populizmus, ahol az elképzelésük szerint erkölcsös és egységes népesség él. Vagyis Mudde szerint a populisták számára a nép ugyanúgy egyfajta elképzelt, mesterséges közösséget jelent, mint a nacionalisták számára a nemzet.⁴⁴

³⁹ Canovan szerint a populizmus mind a hatalom intézményesedett rendjével, mind a társadalom meghatározó értékeivel és elveivel szemben a népre hivatkozik, hozzá fellebbez. CANOVAN, Margaret: *Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. Political Studies*, 47. (1999) 1., 2–16., 3. o.

⁴⁰ Mudde a későbbiek során is fenntartja és alkalmazza ezt a minimalista definíciót, kiegészítve azzal, hogy a populizmus egy makroideológia. Lásd erre MUDDE, Cas – KALTWASSER, Cristóbal Rovira: *Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America. Government and Opposition*, 48. (2013) 2., 147–174., 149–150. o.

⁴¹ MUDDE: *The Populist Zeitgeist*. 544. o.

⁴² Például LACLAU, Ernesto: *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism – Fascism – Populism*. London, 1977.

⁴³ TAGGART, Paul: *Populism*. Buckingham, 2000.

⁴⁴ MUDDE: *The Populist Zeitgeist*. 546. o.

Az ideológiai megközelítést vallja Abts és Rummens is,⁴⁵ akik egyfajta „mögöttes” ideológiaként határozzák meg a populizmust, és ahogyan Mudde is – Freeden és Canovan nyomán⁴⁶ – egy „keskeny középpontú” ideológiának látja, ez a szerzőpáros is azt hangsúlyozza, hogy a populizmusnak nincs kidolgozott komplex társadalomképe. Abts és Rummens úgy vélik, hogy a populizmus olyan keskeny középpontú ideológia, amely elsősorban a társadalom hatalmi szerkezetének struktúráival foglalkozik, és az irodalomban visszatérő elemekkel jellemzi a populizmust: a nép és az elit közötti kibékíthetetlen ellentét; népszuverenitás; a nép homogén egységet képvisel. Abts és Rummens Muddéra támaszkodó meghatározása szerint: a populizmus egy „vékony középpontú” (vagyis ideológiai dogmatizmussal nem terhelt) ideológia, amely a népnek mint homogén egységnek a szuverén hatalmát támogatja.

2. A populizmus mint diszkurzív stílus

Vannak, akik speciális diskurzusként és kommunikációs stratégiaként látják a populizmust.⁴⁷ Igen jelentős az a megközelítés, amely olyan politikai mobilizációs stratégiának tekinti, amely tipikus politikai retorikát használ, és általában e technika alkalmazásával egy karizmatikus politikai vezető artikulálja a nép akaratát.⁴⁸ A populizmus ebben az értelemben sajátos politikai stílus, amely a bonyolult és az emberek számára érthetetlen problémákat fogyasztathatóvá teszi, és azok józan észére apellálva rendkívül leegyszerűsítő megoldásokat kínál. Ebben a tekintetben a populizmus tehát a „mindennapok nyelvén szóló beszédet”, de mindeközben politikai manipulációs technikák alkalmazását is jelenti.

A latin-amerikai populista tendenciák vizsgálata kapcsán állapítja meg de la Torre⁴⁹ azt, hogy a populizmus egy etikai küzdelem a nép és az oligarchák között. Hawkins⁵⁰ mindezt úgy fogalmazza meg, hogy a populizmus egyfajta bináris erkölcsi dimenziót rendel hozzá a politikai konfliktusokhoz. Azt azért érdemes hozzátenni, hogy Hawkins⁵¹ a populizmus ideológiai és diszkurzív felfogása között középutat jelent, hiszen

⁴⁵ ABTS–RUMMENS: *Populism versus Democracy*.

⁴⁶ FREEDEN, Michael: *Is Nationalism a Distinct Ideology?* *Political Studies*, 46. (1998) 4., 748–765. o. és CANOVAN: *Taking Politics to the People...*

⁴⁷ HAWKINS, Kirk A.: *Is Chavez Populist? Measuring Populist Discourse in Comparative Perspective*. *Comparative Political Studies*, 42. (2009) 8., 1040–1067. o.; TAGGART: *Populism*.

⁴⁸ CANOVAN: *Trust the People!*

⁴⁹ TORRE, Carlos de la: *Populist Seduction In Latin America: The Ecuadorian Experience*. Athens, 2000.

⁵⁰ HAWKINS: *Is Chavez Populist?*; HAWKINS, Kirk A.: *Venezuela's Chavismo and Populism in Comparative Perspective*. Cambridge, 2010.

⁵¹ HAWKINS: *Venezuela's Chavismo and Populism in Comparative Perspective*.

számára a politikai világnézet és a diskurzus ugyanannak az éremnek a két oldalát jelenti, amelyek nem válnak el egymástól

Kazin⁵² az amerikai populizmus történetének vizsgálata során azt a következtetést vonja le, hogy a populista nyelvezet mindig az amerikai többség nevében konstruálódik. Muddéhoz hasonlóan Kazin szerint is úgy strukturálódik ez a diskurzus, hogy világos legyen belőle a „mi” és az „ők” dichotómiája. Rendszerében tehát a populizmus nem ideológia, hanem olyan politikai kifejezősmód, amely szelektíven és stratégiaileg mind a jobb-, mind a baloldalra jellemző.

Gidron és Bonikowski szerint⁵³ bár a populizmus ideológiai és diszkurzív fel fogása nagyon hasonló, azonban a különbségtételből nagyon fontos elméleti és politikai konzekvenciák származhatnak. A szerzőpáros szerint, ha a populizmust valóban diszkurzív megnyilvánulásnak tekintjük, lehetőségünk van úgy tekinteni arra, mint egy igen speciális politikai kifejezősmódra, nem pedig úgy, mint a politikai pártok és politikusok alapvető tulajdonságára. Mivel egy politikusnak könnyebb kódolnia és újrakódolnia a retorikáját, mint az általa követett ideológiát, ezért a diszkurzív megközelítés azt teszi lehetővé, hogy a politikai aktorokon belüli és közötti populizmusok szintjét, típusát még inkább meg tudjuk ragadni.⁵⁴ Ennek kapcsán hangsúlyozza Deegan-Krause és Haughton,⁵⁵ hogy ha a populista diskurzust leválasztjuk a beszélő identitásáról, akkor már nem az lesz elsősorban a kérdés, hogy a párt vagy politikus populista-e, hanem az, hogy milyen mértékben és esetekben. Panizza⁵⁶ úgy véli, hogy a populizmus az identitásképzés cseppfolyós stratégiáiban keresendő, így inkább a politika formájára, semmint a politikai aktorok szilárd kategóriáira utal.

A populizmus retorikai elemként jelenik meg a populizmus korábban is emlegetett nagy kritikusanál, Richard Hofstadternél, aki a *The Paranoid Style in American Politics*⁵⁷ című munkájában ezt a paranoid stílust a túlfűtött túlzásokban, gyanakvásban, az apokaliptikus és konspiratív világnézetben fedezi fel. Ennek a paranoid politizálásnak a középpontjában az az átfogó összeesküvés-elmélet húzódik meg, amelynek az a veszélye, hogy átveszi a hatalmat az USA-ban és eltiporja annak értékeit. Hofstadter szerint⁵⁸ ez a paranoid beszédmód csak szórványos az amerikai politikában, és a gyökértelenség és heterogeneitás következménye, így egyfajta identitáskeresésnek is tekinthető.

⁵² KAZIN, Michael: *The Populist Persuasion: An American History*. Ithaca–London, 1995.

⁵³ GIDRON, Noam – BONIKOWSKI, Bart: *Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda*. Weaterhead Working Paper Series, (2013) 13-0004., 8. o.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ DEEGAN-KRAUSE, Kevin – HAUGHTON, Tim: *Toward a more useful conceptualization of populism: Types and degrees of populist appeals in the case of Slovakia*. *Politics & Policy*, 37. (2009) 4., 821–841. o.

⁵⁶ PANIZZA, Francisco: *Populism and the mirror of democracy*. London, 2005.

⁵⁷ HOFSTADTER, Richard: *The Paranoid Style in American Politics*. Cambridge, 1964.

⁵⁸ Uo. 51. o.

3. A populizmus mint politikai stratégia

Gidron és Bonikowski⁵⁹ utalnak arra, hogy az ideológiai és diszkurzív irányvonal mellett a populizmus leírásának a harmadik fő iránya az, amikor a populizmusban egy politikai stratégiát látunk. Ez az értelmezési irány népszerű a politológusok és a szociológusok között és általában a latin-amerikai populizmusok kapcsán alkalmazzák, még hozzá a politikai stratégia három irányára: a politikai választásokra, a politikai szervezetekre, valamint a mobilizáció formáira.⁶⁰

A latin-amerikai etnopolizmusok kapcsán utalhatunk arra, hogy azok valamilyen speciális gazdaságpolitika, valamint tömegmobilizációs megoldások alakját öltik:⁶¹ gazdasági redisztribúció, a természeti erőforrások államosítása, az *establishment*-elleni megmozdulások. Acemoglu és szerzőtársai⁶² szakpolitikai szempontok szerint közelítenek, és azt állítják, hogy a populizmus olyan szakpolitikai programok megvalósítása, amelyek kétségtelenül jelentős társadalmi támogatást élveznek, de végül ezek az intézkedések a többség gazdasági érdekeit sértik majd. Ebben a helyzetben a populizmus redisztribúciópárti pozíciót foglal el, s a populista vezér olyan retorikát alkalmaz, hogy az átlagpolgárok ne érezzék magukat a nagy gazdasági érdekek lekötelezettjének. Acemoglu és szerzőtársai úgy vélik, hogy a populista stratégia a demokratikus intézmények gyengeségének a következménye, és a populista politikus azt a látszatot keltheti, hogy ő a jövő szakpolitikai megoldásait választja, és az átlagszavazó érdekeit képviseli. Weyland⁶³ amellett érvel, hogy a populizmus politikai stratégiai jellegét ne a politikai szervezetekhez, hanem ahhoz kössük, amikor a populista népvezér kormányzati hatalom megszerzésére tör, esetleg már kormányoz is és mindezt a megszervezetlen, nem intézményesedett tömegek nevében, rájuk támaszkodva teszi. Így nem a szakpolitika vagy a diskurzus tartalma számít majd, hanem a vezér és a támogatók közötti viszonyrendszer.

A stratégiaalapú populizmusvizsgálatnak a szervezetekre koncentráló ágán helyezkedik el Roberts⁶⁴ álláspontja, aki szerint a civil társadalom szervezetségének mértéke (különösen az erős szakszervezetek) és a pártrendszer szervezetségének mértéke (ami megmutatja, hogy mely populista pártok képesek eséllyel küzdeni a hatalomért) közötti kölcsönhatásokat kell vizsgálni, és ennek alapján négy formát különíthetünk el:

⁵⁹ GIDRON–BONIKOWSKI: *Varieties of Populism...* 10–14. o.

⁶⁰ Uo. 10. o.

⁶¹ MADRID, Raúl L.: *The rise of ethnopopulism in Latin America. World Politics*, 60. (2008) 3., 475–508. o.

⁶² ACEMOGLU, Daron – EGOROV, Georgy – SONIN, Konstantin: *A Political Theory of Populism. NBER Working Papers*, (2011) 17306.

⁶³ WEYLAND, Kurt: *Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics. Comparative Politics*, 34. (2001) 1., 1–22. o.

⁶⁴ ROBERTS, Kenneth M.: *Populism, Political Conflict, and Grass-Roots Organization in Latin America. Comparative Politics*, 38. (2006) 2., 127–148. o.; ROBERTS, Kenneth M.: *Latin America's Populist Revival. SAIS Review*, 27. (2010) 1., 3–15. o.

a magas szintű pártrendszerbeli és civil szervezettség organikus populizmushoz vezet; ha a magas szintű pártrendszerbeli szervezettség alacsony civil potenciállal párosul, akkor pártpopulizmust kapunk; míg ennek fordítottjaként, a magas civil szerveződés és alacsony pártaktivitás eredményezi a munkáspopulizmust; mind a két szféra alacsony szervezettsége választási populizmust hoz létre. Ezen túl Roberts⁶⁵ a populizmust egy olyan felülről lefelé irányuló mobilizációként is leírja, amelynek során a politikai vezér támogatóinak az érdekében olyan intézkedéseket hoz, amelyekkel sértheti a gazdasági és politikai elit érdekeit.

Pártszervezeti oldalról a populista pártok a populista vezér által erősen centralizált struktúrával írhatóak le,⁶⁶ éppen ezért a populizmus gyakran az adott politikai vezetés (*populist leadership*) személyes karakterjegyeit hordozza, ugyanakkor Barr⁶⁷ arra is felhívja a figyelmet, hogy a karizmatikus politikai vezető léte nem feltétele a populizmusnak. Ehelyett Barr a populista támogatók és a hatalomra került populista politikusok klientúraszerű és szimbiotikus kapcsolatára helyezi a hangsúlyt, ahol fontos szerepe van a népi részvételnek vagy annak látszatának. Ezen túl pedig Barr⁶⁸ arra is kitér, hogy a populista népvezér gyakran a politikához képesti kívülállóságát hangsúlyozva olyanként igyekszik politikai tőkét kovácsolni, mint aki a politikai sikereit nem az elit részeként, hanem attól függetlenül vagy egy új alakulat segítségével érte el. Jensen⁶⁹ politikai projektnek tekinti a populizmust, amelynek keretében a politikai vállalkozók különféle gazdasági, politikai és társadalmi kezdeményezéseket visznek végig, és ebben kulcsszerepe van a mobilizációnak és a diskurzusnak.⁷⁰

⁶⁵ ROBERTS: Latin America's Populist Revival.

⁶⁶ TAGGART, Paul: New populist parties in Western Europe. *West European Politics*, 18. (1995) 1., 34–51. o.

⁶⁷ BARR, Robert R.: Populists, Outsiders and Anti-Establishment Politics. *Party Politics*, 15. (2009) 1., 29–48. o.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ JANSEN, Robert S.: Populist Mobilization: A New Theoretical Approach to Populism. *Sociological Theory*, 29. (2011) 2., 75–96. o.

⁷⁰ ELEMZI GIDRON–BONIKOWSKI: Varieties of Populism... 14. o.

III. Neopopulizmus: Mely tényezők alakították ki korszakunk populizmusát?

1. A liberalizmus rétegei és a neoliberális hegemonia	27
a) Liberalizmus: a kapitalizmus ideológiája	29
b) Liberális (képvisleti) demokrácia	30
c) Alkotmányos demokrácia/liberális alkotmányosság	32
d) Neoliberális hegemonia: a globalizált kapitalizmus ideológiája	35
2. A globalizáció hatása és a nemzetállami szuverenitás átalakulása	39
a) A neoliberális globalizáció, tőkekoncentráció és populizmus	39
b) Nemzetállami szuverenitás a 21. században	45
3. A liberális demokrácia bizalmi válsága, depolitizáció és az intézmények „túltengése”	49
a) Legitimáció és bizalom	50
b) A depolitizáció és következményei	53
c) Intézmények, technokrácia	59
4. Az antipopulizmus	62
a) A populizmus neoliberális kritikája	62
b) Antipopulizmus Magyarországon	64
c) Az antipopulizmus következménye: a türelem politikájának vége	67
5. Identitáspolitikai: identitásversenyek és ellenségképzés	69
a) A politikai szféra önállóodása	70
b) Az identitások konstruálása	75

Itt azt vizsgálom, hogy mely tényezők alakították ki azt a mikro- és makroklímát, amely elvezetett bennünket a populista demokrácia korszakába. Amint a történeti populizmus tanulságai megmutatták, a populizmus mindig is a „nép” érdekeit jele-
nítette meg az elittel szemben. Úgy vélem, hogy a neoliberális globalizáció és annak
káros hatásai új típusú populizmust teremtettek, ezt nevezem itt *neopopulizmusnak*,
amely alatt nem pusztán a történeti populizmustól különböző, korszakunkra jellemző
populizmust értek, hanem mindazt a komplex jelentéshalmazt, amely a következőkben
tárgyalandó hatások mentén és azok miatt formálódott. Nem állíthatjuk tehát azt, hogy
a neopopulizmust egyetlen tényező hozta volna létre, hiszen egy összetett ok-okozati
hálózattal találkozunk, és ennek csomópontjait ragadom most meg.

Először is röviden bemutatom azt a folyamatot, amely a neoliberális hegemonia kialakulásához vezetett, hiszen a populizmus első sorban a neoliberális világrend számára jelent kihívást. Utalok arra, hogy mit jelentenek a következő fogalmak: liberalizmus, alkotmányos demokrácia (liberális alkotmányosság), liberális demokrácia és neoliberalizmus.

Ezt követően beszélek a neoliberális globalizáció káros hatásairól, amelyek közül is a globális tőkekoncentrációt és a társadalmi (és ökológiai) igazságtalanságok globális szintre emelkedését hangsúlyozom. Szintén a globalizációhoz kapcsolódó és a populizmust erősítő tényező a nemzetállami politikai keretek elolvadása és a nemzeti szuverenitás drasztikus átalakulása.

A harmadik tényezőkomplexum a liberális demokráciát ért kihívások jelentik, így legelső helyen a bizalmi válság, valamint a demokrácia neoliberális jellegéből fakadó depolitizáció és intézményorientáltság. Utóbbi kettővel veszi fel leginkább a versenyt a populizmus, hiszen a neoliberális demokrácia technokrata jellege meggyengítette a demokráciával való azonosulási pontokat.

A negyedik, általam vizsgált tényező a neoliberális elit kifejezett és fennhéjázó anti-populizmusa, amely ahelyett, hogy gyengítette volna a populista pártokat, olyan politikai törésvonalakat eredményezett, amelyek eltüntetése csakis középtávon megoldható.

Végül, de nem utolsósorban, álláspontom szerint a neopopulizmust nagyban segítette a mediatizált politika és azon belül is az identitásalapú politizálás, amelyhez egyfajta identitáskonstruálási verseny, illetve ellenségképgyártás kapcsolódik.

Úgy vélem, hogy a neopopulizmus mögötti hálózatban ezek azok a csomóponti elemek, amelyek együttesen formálták ki korszakunk populista korszellemét, ezen túl pedig megnyitották az utat a populista demokrácia felé. Az egyes tényezők által felvetett kérdésekre, dilemmákra adandó válaszok pedig azt határozzák meg, hogy milyen legyen a 21. század populizmusa és demokráciája.

1. A liberalizmus rétegei és a neoliberális hegemonia

Antonio Gramsci híres börtönfüzeteiben⁷¹ vizsgálta, hogy miként vált lehetségessé a forradalom Oroszországban, és miért volt lehetetlen Nyugat-Európában. Gramsci szerint mindez az európai állam és a civil társadalom másfajta természetére vezethető vissza: méghozzá arra az alapvető különbségre, hogy a cári Oroszországban a civil társadalomnak az állammal szemben szinte nem volt autonómiája, míg a fejlett Nyugat-Európában a termelési viszonyokban betöltött szerepe jelentős hatalommal ruházta fel. Oroszországban ezért a forradalom során a hatalom megszerzése tulajdonképpen

⁷¹ GRAMSCI, Antonio: *Levelek a börtönből*. Ford.: Gábor György, Zsámboki Zoltán. Budapest, 1974.

egyét jelentett az államhatalom megragadásával, Nyugaton pedig ehhez a civil társadalom legyőzésére volt szükség. Gramsci nem tesz le a forradalomról, sőt kifejezetten hosszú távú küzdelemre rendezkedik be, és azt állítja, hogy az osztályharcnak magában kell foglalnia a kulturális küzdelmet is.⁷² Mindez a Gramsci-féle hegemoniaelképzelés alapja, hiszen szerinte az embereket nem pusztán a gazdasági és társadalmi erők és szükségszerűségek, hanem maguk az eszmék is irányítják.⁷³ Kiss Viktor szerint:

Gramsci elgondolása választ kínál a XX. század elejének kommunista mozgalmának legfőbb problémájára. Jelesül arra a szituációra, hogy a gazdasági-társadalmi feszültségek ellenére a munkásosztály és az alsóbb osztályok általában miért a társadalmi beilleszkedés útjait keresik és miért osztoznak bizonyos osztársadalmi hiteken, eszmékben és illúziókban [...]. Gramsci úgy vélte, csak az uralkodó osztály tudatából jöhet létre [...] a közös világnézet, az uralkodó osztály tudata pedig szükségszerű, később az uralkodó csoportok fenntartó és rendszer-működtető szükséglete került a fókuszba.⁷⁴

Vagyis Gramsci úgy véli, hogy az uralkodó osztály kialakítása egyet jelent a világnézet (*Weltanschauung*) kialakításával. Marx hasonló megfigyelést tett, mely szerint minden korszak vezető eszméi egyben az adott uralkodó osztály eszméi is.⁷⁵ Ebben a világnézetben a gazdasági szempontok mellett meghatározó a politikai és a kulturális szempont is. Az eszmék hegemoniájának középpontba állítása Gramscinál tehát sokkal meghatározóbb elem, mint Marxnál, akinél mindez gazdasági elméletéből és a determinációból következik. Ezek alapján azt állíthatjuk, hogy a politikai rendszerek története felfogható a különféle politikai eszmék, valamint az ezekhez kapcsolódó tudományos, gazdasági és elithálózatok közötti hegemoniaharc történeteként is. Magam részéről ezt a felfogást követem mind a neoliberais hegemonia, mind pedig a populista demokrácia jellegének leírása során.

Álláspontom szerint a neopopulizmus kialakulása elsősorban a neoliberalizmushoz és annak hegemoniájához, illetve a neoliberális globalizációhoz kötődik, ugyanakkor azok a jelenségek, válságócok, amelyekre elemi erővel reagált előbb a populizmus (különösen is a vezéralapú, jobboldali nacionalista populizmus) mögött meghúzódó irodalom, majd pedig a populizmus gyakorlata, azok már tetten érhetők a neoliberális hegemonia előtti liberális tendenciákban, így a klasszikus liberalizmusban és a liberális demokráciában, valamint a liberális alkotmányosságban. A következőkben – részben az általam használt fogalmak tisztázása, részben pedig a populizmus kibontakozásához hozzájáruló egyes

⁷² KEUCHEYAN, Razmig: *Antonio Gramsci: egy globális elmélet születése*. Budapest, 2012.

⁷³ BATES, Thomas R.: Gramsci and the Theory of Hegemony. *Journal of the History of Ideas*, 36. (1975) 2., 351–366., 351. o.

⁷⁴ Kiss Viktor: Marx újratöltve: hegemonia-elmélet a Kommunista Kiáltványban. *Századvég*, 19. (2014) 71., 45–70., 46. o.

⁷⁵ BATES: Gramsci and the Theory of Hegemony. 351. o.

tényezők könnyebb átláthatósága miatt – röviden tisztázom, hogy mit értek a liberalizmus-hoz kötődő különféle (ideológiai, alkotmányos, gazdasági) tendenciák alatt, és elsősorban azt elemzem, hogy mit jelent a neoliberális hegemonia.

a) Liberalizmus: a kapitalizmus ideológiája

A klasszikus liberalizmus a liberalizmus egyik ágának tekinthető ideológia. A 19. század a liberalizmus százada, hiszen az iparosodás végigsöpört a nyugati társadalmon, és ezzel a liberális értékek hegemon pozícióba kerültek.⁷⁶ Mivel a felvilágosodásra épül, és középponti értéke az egyén szabadsága, ezért határozottan elutasítja a felesleges állami beavatkozást és a társadalmi hierarchiát. A liberalizmus az iparosodott és piaci alapú világrend mellett tör lándzsát, amelybe a kormányzat csak szükség esetén avatkozhat meg. Ebben a rendszerben a nemzetek szabadon kereskedhetnek egymással, az egyének pedig szabadon folytathatnak üzleti tevékenységet.

A liberalizmus kiáll a civil szabadságok, a politikai szabadság, a képviselői demokrácia, a joguralom értékstruktúrái mellett, és azt hangsúlyozza, hogy a gazdasági szabadságok a gazdasági liberalizmuson (másként szólva: a szabadpiaci kapitalizmuson) nyugszanak. A klasszikus liberalizmusnak tehát van egy emberi jogi és egy gazdasági ága. Maga a „klasszikus” elnevezés igen sokrétű, hiszen arra a 19. századi liberalizmusra utal, amelyet el kell határolni az ehhez képest újabb szociálliberalizmustól, valamint utal minden 20. század előtti liberalizmusra is. Jelentős teoretikusai John Locke, Thomas Jefferson, Thomas Malthus, David Ricardo, valamint Adam Smith, akinek közgazdasági gondolatai mentén teremtdött meg a klasszikus liberalizmus. Friedrich Hayek⁷⁷ ennek két irányát írta le: a brit tradíciót (ide tartozik szerinte többek között: Bernard Mandeville, David Hume, Adam Smith, Adam Ferguson) és a francia tradíciót (Rousseau, Condorcet, az enciklopédisták és a fiziokraták).

A liberalizmus egyik fontos állítása tehát éppen állam és állampolgár viszonyrendszerére vonatkozik, és azt írja körül, hogyan bánhat az állam az állampolgárai-val: egyenlő jogokkal rendelkező egyénként kell kezelnie őket. Ilyen módon tehát a liberalizmus alapvetően individualista ideológia, ahol az egyéneket alkotmányos jogok és alkotmányos intézményi garanciák védik és biztosítják az állammal szemben. John Gray klasszikusnak számító művében⁷⁸ tehát nem véletlenül emeli ki ezen individualista karakter mellett a liberalizmus jellemző vonásai közül annak meliorista, univerzalista és egalitarista jellegét. A klasszikus liberalizmus – Smith elképzeléseinek nyomán – úgy véli, hogy az a közérdek, hogy ha minden egyén képes önnön érdekeinek biztosítására. A klasszikus liberalizmus meglehetősen kritikus a jóléti állammal,

⁷⁶ HEYWOOD, Andrew: *Political Ideologies: An Introduction*. 3rd edition. New York, 2003.

⁷⁷ HAYEK, Friedrich A.: *The Constitution of Liberty*. London, 1976.

⁷⁸ GRAY, John: *Liberalism*. 2nd edition. Minnesota, 1995.

valamint a munkások kollektív jogaival szemben, amelyeket felfogásuk szerint az egyének kárára szereztek meg, ugyanakkor elfogadják a vállalati jogokat. Mindezek alapján a klasszikus liberalizmus az államnak minimális szerepet szán, ami a közszolgáltatások és közintézmények működtetésében, az állampolgárok megvédésében, valamint az állam külső védelmében merül ki.

A liberalizmus értékeit a gyakorlatban megvalósítani igyekvő iparosodott kapitalizmus először Nagy-Britanniában jelent meg a 18. század közepétől, majd meghatározóvá a 19. században vált. Innen terjedt el Észak-Amerikában, később pedig Nyugat-Európában, onnan pedig eljutott Kelet-Európába is. A 20. századtól az ipari kapitalizmus megjelent a fejlődő országokban is (Afrikán, Ázsián át egészen Latin-Amerikáig), ugyanakkor a társadalmi, gazdasági és politikai fejlődést itt is a nyugati keretek és modellek határozták meg. Ezzel tehát a (gazdasági) liberalizmus világpolitikai relevanciára és hegemoniára tett szert annak ellenére, hogy a fejlődő régiók gyakran ellentáltak az ipari kapitalizmus hódításának azon az alapon, hogy politikai fejlődésükben és hagyományaikban erősebben érvényesült a közösségi szempont, mint a liberális individualizmus. Ezekben a régiókban tudott kialakulni a szocialista berendezkedés és a nacionalizmus.⁷⁹ A nyugati demokráciákat annyira áthatották a liberális értékek és elvek, hogy manapság (a következő pont alatt tárgyalandó) liberális demokrácia kategóriája alá sorolhatjuk be őket. Ez tehát azt jelenti, hogy az iparosodott Nyugaton dominánssá váló liberalizmus ideológiájának jelentős hatása volt a kialakuló és globalizálódó ipari kapitalizmuson keresztül a demokráciára, vagyis nemcsak az ideológiák között, hanem a demokrácia meghatározását illetően is a gramsci értelemben vett hegemoniára törekedett. Ezen a ponton tehát joggal vethető fel az a gondolat, hogy szükségszerű és elkerülhetetlen a kapcsolat a liberalizmus (mint ideológia) és a kapitalizmus (mint gazdaság- és társadalomszervezési mód) között.⁸⁰ Ezt a tézist mind a liberalizmus ellenzői, mind pedig a támogatói vallják.

b) Liberális (képviseleti) demokrácia

A liberális demokrácia kormányzási forma, noha nem jogi értelemben vett kormányforma, amelyek közül leginkább a parlamentáris demokráciához, valamint az elnöki rendszerekhez áll a legközelebb, de lehet liberális demokráciát találni a monarchikus berendezkedésű országok között is. Vagyis a liberális demokrácia a politikai kormányzás sajátosságait hangsúlyozza. A liberális demokrácia tehát képviseleti demokrácia, amelyben a megválasztott képviselőknek megvan a lehetőségük arra, hogy gyakorolják a joguralomnak és az alkotmánynak alávetett döntéshozói hatalmat.

⁷⁹ HEYWOOD: *Political Ideologies: An Introduction*.

⁸⁰ Uo.

A liberális demokráciák alkotmányosak, hiszen alkotmányos erővel korlátozzák a kormányzatok hatalmát és védik meg a civil szabadságjogokat, valamint képviseliek abban az értelemben, hogy a politikai hatalomhoz választások útján lehet jutni. A liberális demokrácia először Nyugat-Európában és Észak-Amerikában fejlődött ki, majd pedig a fejlődő világban is gyökeret eresztett, s 1989 után, a demokratizálódás legújabb hullámával Kelet-Európában is. Az a demokráciaexport azonban, amely a liberális demokrácia politikai hagyományokra és kultúrára tekintet nélküli – egyfajta alkotmánymérnökösködés formájában való – átültetését jelentette, nagyon sok problémát és fájdalmat okozott. A liberális demokráciák gyakran azért omlottak össze, mert hiányoztak az előfeltételüket jelentő ipari kapitalizmusnak az alapvető pillérei. A nyugati világ liberális demokráciái is a liberális-kapitalista értékek által kialakított politikai kultúrába ágyazottan alakultak ki.⁸¹

A szólásszabadság, a vallás szabad megválasztásának joga, a tulajdonhoz való jog, valamint más alapvető politikai és gazdasági szabadságjogok annyira összefonódtak a nyugati liberális értékrenddel, hogy megkérdőjelezésük egyet jelent ezen politikai rendszerek létjogosultságának vitatásával, és az itt tárgyalandó populista korszellem „termékei” éppen erre szerveződve adnak politikai programot (noha különböző mértékben, de ezt teszi mind a nacionalista jobboldali populizmus, mint – persze másként és máshogy – a baloldali populizmus is). A liberalizmus és kapitalizmus közötti interdependencia olyan erős tézis, hogy mind a liberalizmus bírálói, mind pedig annak hívei között komoly népszerűségnek örvend. Marxista nézőpontból a liberalizmus a kapitalista társadalom uralkodó osztályának érdekeit testesíti meg, vagyis burzsoá ideológia. Hayek⁸² ezzel szemben úgy véli, hogy a gazdasági szabadság (a saját tulajdon birtoklásának, használatának és az attól való megváltásnak a joga) a politikai szabadság elsődleges garanciája. Éppen ezért azt állítja, hogy a demokratikus politikai rendszerek és a civil szabadságjogok csakis a kapitalista gazdasági rend keretei között képesek kibontakozásra és fejlődésre.⁸³

Heywood⁸⁴ utal arra, hogy a liberalizmus évszázada óta lezajlott történelmi változások alaposan rányomták a bélyegüket a liberális ideológia természetére. A liberalizmus jellegét átalakította továbbá a felemelkedő középosztály gazdasági és politikai dominanciája. A liberalizmus radikális és forradalmi éle alaposan eltompult az idők során, és jól belesimult az ideológiai hegemoniába, ezért manapság nem a reformok és változások ideológiája, hanem az állagvédelemé és a fennálló intézmények épségének megőrzéséé. A modern liberalizmus (elsősorban annak szociálliberális irányzata) azonban már másként látja a klasszikus liberalizmusnak az állam minimális beavatkozására vonatkozó téziseit, és elköteleződött amellett, hogy az államnak komoly felelőssége

⁸¹ Uo.

⁸² HAYEK: *The Constitution of Liberty*.

⁸³ Idézi HEYWOOD: *Political Ideologies: An Introduction*.

⁸⁴ Uo.

van a jóléti szolgáltatások (egészségügy, lakhatás, nyugdíjak, oktatás) biztosításában, valamint a gazdaságirányításban. Lényegében ez az irány vezetett a klasszikus és a modern liberalizmus elválásához.

c) Alkotmányos demokrácia/liberális alkotmányosság

Az alkotmányosság korábban kapcsolódott hozzá a demokráciához, mint a liberalizmushoz, ugyanakkor e kapcsolat sem tekinthető túlságosan réginek, mivel a 17. és 18. századi észak-atlanti politikai gondolkodásból eredeztethető: Angliában 1640 és 1688 után jelenik meg, az USA-ban a függetlenség után és az alkotmány szövegezése kapcsán, Franciaországban 1789-ben.⁸⁵ A 19. és 20. századtól, különösen pedig a második világháború után a kialakuló demokratikus rezsimek (amelyek egyúttal a liberális demokrácia szerint rendezték be politikai világukat) fokozatosan alkotmányos rendszerekké is váltak. Vagyis az alkotmányosság struktúrái elkezdtek meghódítani a formálódó liberális demokráciákat, ahol egyébként biztos alapot találtak az alkotmányosság fundamentumai. Mára az alkotmányosság és a demokrácia viszonyát olyanként írják le,⁸⁶ mint két egymással egyenrangú és egymást feltételező egység kapcsolatát, vagyis egyik nem is létezhet a másik nélkül. Abban ugyanakkor jelentős különbségek vannak, hogy demokrácia és alkotmányosság miképp és milyen hangsúlyok, kiindulópontok mentén kapcsolódott össze.

A liberális demokrácia két összetevője között érzékelhető feszültség szükségessé tette olyan korlátozó és közvetítő mechanizmusok kiépítését, amelyek megakadályozzák, hogy a liberális demokrácia összeomljon önnön paradox vonásai alatt. A többség uralmát biztosító demokrácia ugyanis igen sokszor sértheti a minden ember (beleértve a kisebbségeket is) egyenlő jogait középpontba helyező liberalizmust, a liberális pluralizmus pedig adott esetben veszélyeztetheti a képvisleti rendszerek kormányzó-képességét. Ez a belső ellentmondás, valamint az, hogy a liberálisok állandó veszélynek tekintik a kormányzat túlhatalmát, amely potenciális zsarnokként viselkedhet az egyénnel szemben, továbbá az, hogy a liberálisok – egyfajta antropológiai szkepticizmus eredményeképpen – az egyént önérdekkövető lényként írják le (és számolnak vele, hogy a politikai hatalmat hajlamos önérdeke mentén felhasználni) vezetett el az alkotmányosság elveinek a liberalizmusához kapcsolásához. Ezen jelenségek és félelmek kezelésére jött létre az alkotmányos demokrácia (vagy a liberalizmus kontextusában: a liberális alkotmányosság) koncepciója, amely a kormányzati intézmények között osztja el a hatalmat, az erőforrásokat és a kötelességeket; ez sokak szerint a politikatörténet

⁸⁵ BELLAMY, Richard: Constitutional Democracy. In GIBBONS, Michael T. (ed.): *The Encyclopedia of Political Thought*. Chicester, 2014. 713–728., 713. o.

⁸⁶ RAWLS, John: Reply to Habermas. *Journal of Philosophy*, 92. (1995) 3., 132–180. o.; HABERMAS, Jürgen: Reconciliation through the Public Use of Reason: Remarks on John Rawls's Political Liberalism. *Journal of Philosophy*, 92. (1995) 3., 109–131. o.

egyik, ha nem a leginkább kiemelkedő pontja.⁸⁷ Mény és Surel⁸⁸ szerint a demokrácia továbbra is a démosz hatalmaként tételeződik, ugyanakkor a démosz már korántsem egyedüli összetevője a demokráciának, hanem az alkotmányosság lesz az az erő, amely a nép hatalmának ellensúlyát képezi.

Az alkotmányos demokrácia szűk értelemben az alkotmány létezésével előállított korlátozott kormányzást jelenti. Ebben az értelemben akkor működik alkotmányos demokrácia, ha az alkotmányos szabályok hatékonyan befolyásolni tudják a kormányzati intézményeket és a politikai folyamatokat. Tágabb értelemben az alkotmányos demokrácia összefogja mindazon értékeket, amelyek célja a szabadság védelme, méghozzá a kormányzat külső és belső ellenőrzésével: ezt fejezik ki az alkotmányos hatalommegosztással kapcsolatos rendelkezései, a kétkamarás parlamentek, a föderalizmus, a decentralizáció.⁸⁹ Mind a két megközelítés körülírja a kormányzati hatalmat, megrajzolja annak határait. Az alkotmányosság biztosításának, valamint a kormányzati intézmények és politikusok hatalomkorlátozásának két útját vázolja Heywood.⁹⁰ Az egyik a külső korlátok alkalmazásában keresendő: ezekből a legjelentősebb maga az írott alkotmány. A másik irány a belső korlátokra épít, és a különféle közjogi intézmények között osztja el hatalmat, létrehozva ezzel a fékek és ellensúlyok rendszerét. Minden liberális rendszer valamilyen mértékben támaszkodik a belső korlátok, tehát a hatalommegosztás alkalmazására.

Ahhoz, hogy el tudjuk helyezni az alkotmányos demokrácia természetrajzában a liberális alkotmányosságot, érdemes analitikusan megvizsgálni az alkotmányosság és a demokrácia összekapcsolódásának lehetőségeit: ebből azt a kicsit leegyszerűsítő következtetést vonhatjuk le, hogy minden liberális alkotmányosság az alkotmányos demokrácia tág értelemben vett paradigmája alatt értelmezhető, de az alkotmányos demokrácia nem minden megközelítése feltétlenül liberális. Mindennek megértésében Bellamy⁹¹ segíthet bennünket, aki felvázolja, hogy milyen módokon kapcsolódott össze a demokrácia és az alkotmányosság, és ebben két fő modellt – a jogi és a politikai alkotmányosságot – határozza meg (*1. táblázat*). A két modell kapcsán három fő trendet jelöl meg demokrácia és alkotmányosság viszonyát illetően Bellamy. Az első a jogi alkotmányosságon belül keresendő, és ez szerinte a liberális alkotmányosság fő iránya. E megközelítés szerint – amelyet többek között Ronald Dworkin⁹² és nyomában Kis János⁹³ is vall, és ily módon ez igen jelentős hatást gyakorolt a hazai liberális alkotmányosság alakulására – mindenképpen elsőbbséget kell adni magának az alkotmányosságnak, amelynek korlátoznia kell magát a demokráciát, és bizonyos szempontból maga az

⁸⁷ Kis János: *Alkotmányos demokrácia: Három tanulmány*. Budapest, 2000.

⁸⁸ MÉNY, Yves – SUREL, Yves (eds): *The Constitutive Ambiguity of Populism*. In MÉNY, Yves – SUREL, Yves (eds): *Democracies and the Populist Challenge*. New York, 2002. 1–24., 10. o.

⁸⁹ HEYWOOD: *Political Ideologies: An Introduction*.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ BELLAMY: *Constitutional Democracy*.

⁹² DWORKIN, Ronald: *Constitutionalism and Democracy*. *European Journal of Philosophy*, 3. (1995) 1., 2–11. o.

⁹³ Kis: *Alkotmányos demokrácia: Három tanulmány*.

alkotmányosság a demokrácia garanciája.⁹⁴ A Bellamy-féle tipológiából idetartoznak az alkotmányos demokrácia liberális és szociálliberális formái, valamint a konstitutív demokrácia is. A jogi alkotmányosságnak ez a formája elsősorban a jogokra koncentrált, amelyeket a(z alkotmány)bírók tartanak fenn és működtetnek, és ez az alkotmányosságnak egyfajta bírói keretezést ad. Ebből vezethető le az, hogy bár ebben a paradigmában az alkotmányosság összeegyeztethető a demokráciával, de a demokrácia egyfajta negatív tényezőként, korrigálandó és korlátozandó rendszerként jelenik meg. Bellamy⁹⁵ úgy véli, hogy a másik fő irány a jogi alkotmányosságon belül keresendő, s ez a republikánus pozíció, amely úgy véli, hogy az alkotmányosság jogosan és igazolt módon tekinthető olyan mechanizmusnak, amely támogatja és elősegíti a demokratikus folyamatokat. Mind a két koncepció tehát a jogi alkotmányosság keretén belül van, hiszen a jogi alkotmány fenntartása felett ügyködő alkotmánybírók az, amely keretezi a demokratikus folyamatokat.⁹⁶ A harmadik paradigma a politikai alkotmányosságban keresendő, amely a politikai rendszer egészére úgy tekint, mint amely a hatalomgyakorlás alkotmányos korlátját jelenti. Bellamy úgy véli, hogy ebben az összefüggésben az alkotmányos demokrácia leginkább a demokratikus alkotmányosság egyik formájaként írható le, amelyben a demokratikus eljárások működése garantálja az alkotmányosságot.

1. táblázat. Az alkotmányosság és a demokrácia összekapcsolódási paradigmái

Jogi alkotmányosság			
Alkotmányosság	hatása	Demokrácia	
	korlátozó	Az alkotmányos demokrácia liberális formái	A konstitutív demokrácia liberális formái
	felhatalmazó	Az alkotmányos demokrácia szociálliberális formái	Az alkotmányos és populáris alkotmányosság republikánus formái
Politikai alkotmányosság			
Alkotmányosság	hatása	Demokrácia	
	korlátozó	Vétók és szupertöbbség	Gyenge bírósági felülvizsgálat
	felhatalmazó	Versenyző pártok és többségi szabály	Kétkamarás parlament

Forrás: BELLAMY: Constitutional Democracy. 716. o.

⁹⁴ BELLAMY: Constitutional Democracy. 715. o.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Pokol Béla többek között ezért használja az alkotmányosságot középpontba állító megközelítésekre a „jurisztokrácia” kifejezést. POKOL Béla: A jurisztokrácia és a demokrácia határvonalán. *Jogelméleti Szemle*, (2015) 4., 4–18. o.

Már most utalok arra (s ezt részletesen a jobboldali nacionalista populizmus elemzésénél fogom kifejteni), hogy természetesen ezeknek a különféle összekapcsolódási módoknak is jelentős hatása volt a populizmus kialakulására, hiszen a liberális demokrácia, a liberális alkotmányosság, és ezeken keresztül a neoliberalis hegemonia elsősorban a jogi alkotmányosság paradigmája mentén, annak túlhangsúlyozásával bontakozott ki. A feltörekvő populizmus mindezzel korántsem tud kibékülni, és jelentős lépéseket tesz – amint ezt látni fogjuk – a politikai alkotmányosság felé; adott esetben még ezen is túlmutat, ami megkérdőjelezi alkotmányos, illetve demokratikus jellegét.

d) Neoliberalis hegemonia: a globalizált kapitalizmus ideológiája

A neoliberalis hegemonia egy többgyökerű jelenség, és fő összetevői a liberális demokrácia meghatározó politikai, a liberális alkotmányosság (alkotmányos demokrácia) meghatározó közjogi paradigmává válása a hidegháborús világrend összeomlásával, a neoliberalis globalizáció, vagyis globális neoliberalis pénzügyi világrend (a tőke szabad és korlátlan áramlásának, a termelés nemzetközivé válásának a) kialakulása, amely megelőzte a posztsovjét rendszerváltásokat. Francis Fukuyama⁹⁷ ennek a jelenségek komplexumának a leírására használta a „történelem vége” kifejezést. Álláspontom szerint az alább tárgyalandó populistá demokrácia kialakulása volt az a jelenség, amely végső dőfést adott Fukuyama megközelítésének, hiszen mára a liberális demokrácia akut válságával szembesülünk.

A neoliberalizmus, másként a neoklasszikus liberalizmus, felfogható a gazdasági liberalizmus egyfajta újjáéledésének is. A neoliberalizmus a nagy gazdasági világválság után született meg, és korántsem csak a thatcheri és reagani államellenes/piacpárti ideológia óta beszélhetünk róla. A neoliberalizmus teoretikusai szerint a piac morálisan és gyakorlati szempontok szerint a kormányzat és bármilyen politikai irányítás felett áll.

Dieter Plehwe⁹⁸ utal arra, hogy nagyszámú jobboldali liberális kezdett el a klasszikus liberális elmélet keretében a *laissez faire* kapitalizmus⁹⁹ és az állam–piac

⁹⁷ FUKUYAMA, Francis: The End of History? *The National Interest*, (1989) Summer., <http://www.wesjones.com/eoh.htm> (letöltve: 2021.02.11.).

⁹⁸ PLEHWE, Dieter: Neoliberal hegemony. In SPINGER, Simon – BIRCH, Kean – MACLEAVY, Julie (eds): *The Handbook of Neoliberalism*. New York – London, 2016. 51–72., 65. o.

⁹⁹ Ez az irányzat minimális kormányzati beavatkozást tart elfogadhatónak a társadalom és az egyének gazdasági ügyeibe. A *laissez faire* (vagyis „tenni hagyni”) doktrína elsősorban a Franciaországban 1756 és 1778 között meghatározó közgazdászokhoz, a fiziokratákhoz kötődik, s jelentős támogatást kapott a klasszikus közgazdaságtantól, amely Nagy-Britanniában Adam Smith hatására alakult és fejlődött. Az irányzat népszerűsége töretlen volt a 19. század során, s ezt az ismertséget maga John Stuart Mill alapozta meg. A politikai és gazdasági elvként is funkcionáló teória nagyjából a 19. század második felében halványult el, mert a gazdasági növekedés és a tömegtermelési technikák nyomán bebizonyosodott, hogy kevésbé hatékony. Újabban pedig az eredeti elmélet utat engedett az újabb irányzatoknak, megtartva ezzel híveit. Forrás: <https://www.britannica.com/topic/laissez-faire> (letöltve: 2021.02.11.).

dichotómia korlátairól elmélkedni, amikor a nagy gazdasági válság lényegében alá-ásta a létező kapitalizmust és a magántulajdon intézményét. Vagyis a neoliberálisok egyaránt veszélyesnek tartották a szocializmust és a hatékonyságát veszített klasszikus liberalizmust is. A neoliberálisok a szociális és politikai liberalizmus képviselőivel versengtek a kapitalista világrendszer uralásáért folytatott versenyben. A neoliberalizmus ebben az értelemben ellenforradalmi volt, hiszen a fő célja az állami beavatkozásra és a nagy beavatkozó kormányzatra vonatkozó tendenciák megállítása és lehetőség szerinti visszafordítása.¹⁰⁰ Bár a reaganizmus és a thatcherizmus egy új jobboldali ideológiai projekthez vezetett, amelyben lényegében a *laissez faire* kapitalizmus és a kulturális konzervativizmus összeolvadásának lehettünk tanúi, ám a neoliberalizmus korántsem maradt jobboldali projekt; éppen ez mutatja a benne rejlő hegemon potenciált, hiszen igen komoly hatást gyakorolt mind a liberális, mind a szociáldemokrata pártokra. A neoliberalizmus – piaci fundamentalizmusként¹⁰¹ – az angol–amerikai politikai szférában lényegében hegemon pozícióba emelkedve a globalizált kapitalizmus ideológiája lett a 20. század végétől.

Plehwe¹⁰² szerint a neoliberalizmusnak három jelentős szakasza volt/van: (1) korai megnyilvánulások; (2) mozgalom- és intézményépítés; (3) konszolidáció és defenzívába kerülés. A neoliberalizmus korai szakaszában, vagyis a második világháború után a neoliberalizmus nem élvezett osztatlan támogatást, hiszen a háborús tervezésről, valamint a Keynes-féle makroökómia társadalmi integrációs megközelítéséről (amely a közösségi erőforrások jelentős bővítését irányozta elő) gondolták azt, hogy valamilyen megoldást kínálhat a világháború utáni világrendben. A Bretton Woods-i rendszer¹⁰³ biztosította az utat az új társadalmi rend felé, amely az Esping-Andersen¹⁰⁴ által leírt különféle kapitalista jóléti rendszerekben öltött testet. Plehwe szerint¹⁰⁵ a Gramsci-féle értelemben felfogott eszmei hegemonia a 20. században az OECD-országokban szociálliberális volt, amelyet a Szovjetunió szocialista rendszerei és a globális Dél tartottak nyomás alatt. Ugyanakkor az 1950-es évek jobboldali liberálisai jelentős politikai hatalommal és befolyással rendelkeztek. 1947-ben került sor a Mont Pèlerin Society (MPS)¹⁰⁶ létrehozására, s ekkor még az egyik legjelentősebb alapítót,

¹⁰⁰ HEYWOOD: *Political Ideologies: An Introduction*.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² PLEHWE: *Neoliberal hegemony*.

¹⁰³ A Bretton Woods egy monetáris irányítási rendszer, amely meghatározta a kereskedelmi és a pénzügyi viszonyokat az USA, Kanada, Nyugat-Európa, Japán és Ausztrália között a 20. század közepétől. Ez volt az első kísérlet arra, hogy az önálló nemzetállamok összehangolják a monetáris politikájukat.

¹⁰⁴ ESPING-ANDERSEN, Gøsta: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge, 1990.

¹⁰⁵ PLEHWE: *Neoliberal hegemony*. 66. o.

¹⁰⁶ Az MPS egy olyan nemzetközi szervezet, amelyet az egyéni és a politikai szabadság iránt elkötelezett közgazdászok, filozófusok, történészek, üzletemberek hoztak létre. Alapítói között van Friedrich Hayek, Frank Knight, Karl Popper, Ludwig von Mises, George Stigler és Milton Friedman. A társaság kiáll a vélemény-szabadság, a szabad piachoz kötődő gazdaságpolitika, valamint a nyílt társadalom értékei mellett. Forrás: <https://www.montpelerin.org/> (letöltve: 2021.02.11.).

Friedrich Hayeket¹⁰⁷ és társait egy marginalizált kisebbségi csoportnak tekintették; ugyanakkor a neoliberalizmus már ekkor jelentős befolyást gyakorolt a szakpolitikákra keresztül sok ország társadalmi rendjére (így a német ordo-neoliberálisok éppúgy bírálták a szakszervezetek erejét, mint az USA neoliberális teoretikusai a *New Deal*). Ugyanakkor a jobboldali liberálisok sok döntő csatát elvesztettek az 1950-es és 1960-as években a szakszervezetek által támogatott szociáldemokratákkal és a keresztény konzervatívokkal szemben: a jóléti rendszerek kiépülése, így a nyugdíjrendszer, a nyilvános egészségügyi rendszer, a progresszív adózás mind azt mutatta, beköszöntött a termelékenység növekedésén és a bérek emelkedésén alapuló jóléti kapitalizmus korszaka. A neoliberálisok azonban ebben az időszakban is jelentősen formálták többek között a versenypolitika és a nemzetközi kereskedelem területeit. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a liberalizmusnak ezen szociálisan érzékeny időszakában alapozta meg a neoliberalizmus a későbbi hegemon pozíciójának a pilléreit, s szövődtek össze azok a személyes, tudományos, üzleti, politikai és kulturális hálózatok,¹⁰⁸ amelyek végül a hegemoniához vezettek.

Plehwé¹⁰⁹ a következő szakaszt a „mozgalmi korszakként” írja le, amikor is az 1970-es évek során a neoliberalizmus jelentős támadást intézett a jóléti kapitalizmus ellen. Az 1960-as évektől kezdve igen jelentős társadalmi mozgalmak bontakoztak ki, amelyek a társadalmi igazságosság, a környezetvédelem mentén szerveződtek.

¹⁰⁷ Hayek úgy véli, hogy a gazdasági tervezés eleve nem hatékony, mert az olyan háttértudást, információfeldolgozási kapacitást igényelne az állami bürokratától, amely bőven túlmutat a képességeiken. Hayek szerint minden állami beavatkozás olyan súlyosan sérti az egyéni szabadságot, hogy végső soron totalitarizmushoz vezethet. Ezzel szemben a piacoknak szinte csodával határos képességeket tulajdonít, hiszen hosszú távú egyensúlyra törekednek és önszabályozók, emellett pedig hatékonyak és termelékenyek. A piacok ezen túl rezponzívok, és a működésük demokratikus, továbbá méltányosak, és gazdasági szempontból igazságos helyzetet teremtenek, hiszen lehetőséget nyújtanak a keményen dolgozó embereknek a felemelkedésre. A materiális formában megmutatkozó igazságtalanságok ezért – Hayek szerint – pusztán a természetes igazságtalanságok kivételései. HEYWOOD: *Political Ideologies: An Introduction*.

¹⁰⁸ Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a kialakuló neoliberális hegemonia korántsem koncentráldott az üzleti vagy politikai szférára. Elég, ha Ayn Rand (1905–1982) irodalmi és közéleti tevékenységére utalunk. A Rand által vallott „objektívizmusnak” igen jelentős hatása volt az amerikai társadalmi elit legfelső soraiban, s e hatást regényein keresztül [mindenelőtt a *The Virtue of Selfishness* (1964), *Capitalism: The Unknown Ideal* (1966) című művei segítségével] képes volt tovább is görgetni. Rand objektivisták koncepciójának a lényege – amelyet fő művében, az *Atlas Shrugged*-ban (1957) fejtett ki – egy új morális filozófia létrehozása, amely a racionális önérdéken alapul. A könyv óriási sikert aratott, és Rand körül létrejött az objektivisták mozgalom, amely egyaránt hatást gyakorolt a tudományos és az intellektuális életre. A kultuszhozssá emelkedett íróónak tehát eszmei szinten közvetlen hatása volt a neoliberális hegemonia kialakulására, kapcsolatai révén pedig a neoliberalizmus hálózataira is. Ez a hatás talán Alan Greenspan (aki 1987 és 2006 között az amerikai *Federal Reserve* Kormányzótanácsának elnöke) esetében a legszembeötlőbb, aki az édesanyját és Randet hívta meg 1974-ben a Fehér Házba, amikor kinevezték a *Council of Economic Advisers* élére. Rand filozófiáját Greenspan egyfajta monetáris politikaként interpretálta, és a piaci szereplők önérdékét olyanként fogta fel, mint aminek kulcsszerepe van a piac önszabályozásában. Lásd minderre és Nyikolaj Gavrilovics Csernisevskij *Mit tegyünk?* című műve hatása elemzésére: WEINER, Adam: The most politically dangerous book you’ve never heard of. How one obscure Russian novel launched two of the 20th century’s most destructive ideas. *Politico*, 2016. december 11., <http://www.politico.com/magazine/story/2016/12/russian-novel-chernyshevsky-financial-crisis-revolution-214516> (letöltve: 2021.02.11.).

¹⁰⁹ PLEHWÉ: *Neoliberal hegemony*. 67. o.

Ugyanakkor megindult ezzel párhuzamosan a defenzívából kitörni kívánó neoliberális ellenmozgalom. Ebben az időszakban – a Bretton Woods-i rendszer szétesésével – a Fritz Machlup, Gottfried Haberler és Milton Friedman körüli neoliberális tanácsadók egy olyan új nemzetközi rendszert vizionáltak, amely a nemzetközi monetáris rezsimnek a rugalmas árfolyamokon nyugvó helyzetét irányozta elő. Ez a neoliberális szellemi elit óriási hangsúlyt fektetett a deregulációs és privatizációs mozgalmak kialakítására (amíg a társadalmi szabályozás az egészségügyben vagy a környezetvédelem területén továbbra is nőtt, addig a gazdaság felett egyre csökkent). Plehwe¹¹⁰ utal a két legkegyetlenebb példára is, ami nem más, mint Chile és Argentína, ahol a kialakult diktatúrák bemutatták azt, hogy milyen privatizációs forгатókönyvek következhetnek a neoliberális megközelítésből. Bár a diktatúrák nem klasszikus példái a hegemoniának, de ezekben az esetekben az autoriter neoliberalizmus olyan behozhatatlan előnyre tett szert az országos gazdasági és társadalmi ügyek irányításában, hogy immáron más megközelítés nem érvényesülhetett.

A fordizmus¹¹¹ hanyatlása előkészítette a neoliberalizmus erőviszonyai megváltozását a legtöbb országban. Bár a gazdasági stagnálás és az emelkedő munkanélküliség, valamint a magas inflációk jelezték a keynesi gazdaságpolitika határait az OECD-országokban, ugyanakkor a formálódó neoliberális hegemoniának is kibontakozhatott egy szocialista vagy szociáldemokrata alternatívája, például a francia baloldali-keynesiánus megoldás Mitterand alatt. Ez utóbbi bukása viszont azt jelezte, hogy a szociáldemokrácia mozgásterre meglehetősen szűk.¹¹² Az 1980-as évek elhozták az autoriter neoliberalizmus bukását, és ez egyúttal meg is alapozta a *washingtoni konszenzushoz*¹¹³ vezető utat, megnyitva ezzel a neoliberális konvergenciát, vagyis a neoliberális gazdaságpolitikai elvek globálissá válását. Ugyanakkor – ahogyan Plehwe megjegyzi – lényeges különbségek

¹¹⁰ PLEHWE: Neoliberal hegemony. 67. o.

¹¹¹ A modern gazdasági és társadalmi rendszereket jellemző termelési mód, amely rendszerek iparosodottak és standardizáltak voltak, s a tömegtermelésre és a tömegfogyasztásra épültek. A gyártási rendszer Henry Ford után kapta a nevét, s a célja olyan szabványosított, alacsony költségű termékek gyártása volt, amelyek megvásárlásához az azokat gyártó munkások is eleget keresnek. Forrás: <https://en.wikipedia.org/wiki/Fordism> (letöltve: 2021.02.11.).

¹¹² PLEHWE: Neoliberal hegemony. 68. o.

¹¹³ A washingtoni konszenzus azt a 10 gazdaságpolitikai alapelvet jelenti, amelyet a Washington-központú szervezetek (Nemzetközi Valutaalap, Kereskedelmi Világszervezet, az USA pénzügyminisztériuma), vagyis a globális gazdasági kormányzás intézményei alakítottak ki a krízis által sújtott gazdaságok számára. Magát a kifejezést John Williamson használta 1990-ben a washingtoni szervezetek és a latin-amerikai országok kontextusában. Az elvek, amelyek lényegében a neoliberális világrend és hegemonia alapjává és egyfajta zálogává váltak, a következők: fiskális fegyelem (a fiskális deficit elkerülése); a közkiadások átirányítása az állami támogatásoktól; adóreform (az adóalap szélesítése, mérsékelt adókulcs); a piac által meghatározott, pozitív reálértékű kamatlábak; versenyképes tőzsdei árfolyamok; kereskedelmi liberalizáció; a beáramló külföldi befektetések liberalizációja; az állami vállalatok privatizálása; dereguláció (a piacra lépési korlátok és versenykorlátozó intézkedések eltörlése, kivéve a környezetvédelmi, fogyasztóvédelmi szabályokat); a tulajdonjogot garantáló jogbiztonság. A liberalizációs csomagokat számos ország (így például a posztsovjét térség államai) megfogadták, és gyakran hitelt is vettek fel az IMF-től és/vagy a Világbanktól. Mindez igen jelentős gazdasági és politikai tehertétellel, a megszorítások politikájának elterjedésével járt együtt. Forrás: <http://www.cid.harvard.edu/cidtrade/issues/washington.html> (letöltve: 2021.02.11.).

mutakoztak a neoliberális (megszorítás alapú) kapitalizmusok között aszerint, hogy szociáldemokrata, neoliberális vagy konzervatív erők jutottak hatalomhoz.¹¹⁴ Mindezen túl kiemelendő, hogy a neoliberális hegemonia stabilizálásában jelentős szerepe volt a hálózatosodásnak: a neoliberális elit elkezdte átformálni a civil társadalmat, és jelentős *think tanke*k vettek részt a neoliberális programok terjesztésében.

A kapitalizmus globalizációja tehát kéz a kézben haladt a neoliberalizmus erősödésével, és az 1990-es évektől bekövetkezett a neoliberális hegemonia konszolidálódása: Európában és Ázsiában is mélyült és szélesedett a gazdasági integráció, a közös piacok kialakítása, amelyre az USA az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (NAFTA) kialakításával válaszolt. Másfelől azonban ez a konszolidáció folyamatos politikai harcot jelentett a politikai ellenfelekkel, valamint a társadalmak azon tagjaival, akiket a legjobban sértenek a neoliberális politikák.¹¹⁵ Mindez elvezetett a neoliberális erők és politikai hálózataik morális szelektivitásához, vagyis ahhoz, hogy a neoliberalizmus által okozott társadalmi igazságtalanságok immáron másodlagossá váltak, csakúgy mint a klasszikus liberalizmus politikai értékei.¹¹⁶ Azonban a neoliberális kapitalizmus válságai (még a rendszer törekenységét minden eddigénél jobban bebizonyító, 2008-tól kirobbanó gazdasági és pénzügyi válság) sem termeltek ki olyan alternatívát, amely mindez idáig képes lett volna ezt a neoliberális gazdasági és politikai rendet leváltani. Amint erre utalni fogok még: a nacionalista jobboldali populizmus sem leváltani szeretné a globalizált kapitalizmust, hanem uralma alá hajtani, vagyis egy ellen-hegemoniát felépíteni.¹¹⁷ Ugyanakkor Európában a válság után visszatért a megszorítások politikája, amely egyrészt direkt módon is hatott az európai populizmusok alakulására és radikalizálódására, valamint bebizonyította azt is, hogy a neoliberális struktúrák igencsak erős és ellenálló hálózatot alkotnak.

2. A globalizáció hatása és a nemzetállami szuverenitás átalakulása

a) A neoliberális globalizáció, tőkekoncentráció és populizmus

A globalizáció több szempontból is teljesen átformálta mind bolygónkat, mind társadalmainkat: egységesítette és standardizálta a nemzetgazdaságokat; létrehozta a különféle

¹¹⁴ PLEHWE: Neoliberal hegemony. 68. o.

¹¹⁵ Uo. 69. o.

¹¹⁶ Erre a kérdésre és az ebből következő masszív antipopulizmusra lásd Ost, David: *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. New York, 2005. és Ost, David: *Hogyan veszítették el a liberálisok a munkásság támogatását?* 2000, (2009) 1., <http://ketezer.hu/2009/01/hogyan-veszitettek-el-a-liberalisok-a-munkassag-tamogatását/> (letöltve: 2021.02.11.).

¹¹⁷ PLEHWE: Neoliberal hegemony. 70. o.

piaci viszonyok hálózatának óriási rendszerét; a munkaerő és a tőke áramlásával egyszerre szűkítette és bővítette a foglalkoztatási és életstragiákhoz kötődő perspektívákat; megerősítette és gazdagította a globális világ elitjét (felső 1%), és ezzel párhuzamosan minden eddigénél bizonytalanabb helyzetbe sodorta a középosztályt és az az alatti társadalmi csoportokat. A globalizáció folyamata tehát egységesedést eredményezett (például a globális világelit összekapcsolódásával és a fogyasztási cikkek globális elterjedésével), másrészt szét is feszítette mind a nemzetállamokat, valamint a nemzetállamok közötti klasszikus kapcsolatokat. A helyzetet még bonyolultabbá teszi a nem állami szereplők (például globális vállalatok, NGO-k, terrorszervezetek) globális jelenléte. A globalizáció tehát bizonytalanná tette a világot az átlagemberek számára, ugyanakkor biztossá azt, hogy ha valaki kihasználja a globalizáció adta lehetőségeket, akkor olyan társadalmi és személyes mobilitási lehetőségek állnak előtte, amely korábban nem volt elképzelhető nemzetállami keretek között. A globalizáció hatásai közül a legjelentősebb tehát kétségtől a globális gazdaság kialakulása.¹¹⁸

David Slater¹¹⁹ a fentiekhez hasonlóan a „globális” paradoxonjait ragadja meg, s arra utal, hogy a globalitás számos zavarodottságot, ellentmondást eredményezett. Ilyen többek között az, hogy a gazdaságok egymás felé közelednek, amíg a lokalitás világa (mint a szomszédságok) egyre inkább töredezetté válik.¹²⁰ A globalizáció tehát egy igen bonyolult politikai és társadalmi közeget teremt, ahol a gazdasági konvergencia és a nemzeti, etnikai divergencia tendenciái egyszerre vannak jelen:

[...] az egyik oldalon a nemzetek feletti gazdasági és kereskedelmi integrációs folyamatok állnak, ahogyan azt az EU, a NAFTA (Kanada, az Egyesült Államok és Mexikó), a MERCOSUR-országok (Argentína, Brazília, Paraguay és Uruguay), az Arab Maghreb Unió (Algéria, Mauritánia, Marokkó, Líbia és Tunézia) példája is mutatja, a másik oldalon viszont a korábban létrehozott, etnikailag sokszínű államokban új politikai hasadások keletkeznek az újjáéledő nacionalizmusok és az etnikai alapon történő meghatározás diskurzusai miatt.¹²¹

Slater továbbá arra is felhívja a figyelmet, hogy a globalizáció ellentmondásai súlyos társadalmi (és környezeti) igazságtalanságokhoz vezetnek, hiszen amíg az egyik oldalon „kinyílik a világ” (utazási, oktatási, munkavállalási szempontból), a másik

¹¹⁸ Castells ennek kapcsán utal arra, hogy – Fernand Braudel és Immanuel Wallerstein munkássága nyomán – világgazdaságról a nyugati világban legalább a 16. század óta beszélhetünk, de a globális gazdaság minőségileg más kategóriát jelent. A globális gazdaság „olyan gazdaság, amely globális léptékben, valós időben vagy az általa választott időben képes önálló egységként működni”. CASTELLS, Manuel: *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra*. I. kötet. *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest, 2005. 152. o.

¹¹⁹ SLATER, David: Globális idők posztkoloniális kérdései. *Fordulat*, (2010) 12., 125–160. o. [Az eredeti tanulmány SLATER, David: *Post-colonial questions for global times. Review of International Political Economy*, 5. (1998) 4., 647–678. o.]

¹²⁰ Uo. 128. o.

¹²¹ Uo.

oldalon nagyon sokan nem tudnak ezekkel a lehetőségekkel élni, és olyan szegregációs zárványokba (ökológiai gettókba) kerülnek, ahol az alapvető közszolgáltatásokhoz sem férnek hozzá.¹²² A neoliberális globalizációval a társadalmi kirekesztés újfajta térbeli kirekesztési alakzatokat vesz fel, amelyek a világ eltérő pontjain hasonló módon jelennek meg.

A globalizáció központi terepein, a nyugati politikai rendszerekben (USA és EU) a globalizált világgazdaság által megkövetelt nyitottság dacára – már a hidegháborút követő rövid, bizakodásra okot adó pillanatok lecsengése után – elindult egyfajta kulturális és társadalmi bezárkózás, amelyet a globális terrorizmus, az aszimmetrikus háborúk csak tovább erősítenek. Ennen a folyamatnak egyszerre következménye és egyben továbbgördítője a *kortárs populizmus* (gondoljunk a Donald Trump által korábban vizionált, az USA-t Mexikótól elválasztó falra, vagy az egyes muzulmán államok állampolgárainak az USA-ba való beutazását korlátozó elnöki rendelethez). A nemzetállamok, köztük az USA mint szuperhatalom is egyre inkább bezárkózó politikát képviselnek, holott az általuk megteremtett neoliberális globalizáció nem tűrheti ezt el.¹²³ Vagyis az USA-ban már az 1990-es évek óta egyszerre van jelen az egyik oldalon a globális tőkeáramlás előtti akadályok lebontásának világpolitikai követelése, a másikon pedig a Mexikó felől érkező bevándorlás fizikai és adminisztratív eszközökkel való akadályozása, valamint az a feletti aggodalom, hogy az olcsó tengerentúli munkaerő rontja az amerikai munkavállalók pozícióját. Ebben az összefüggésben a Trump-féle populizmus sikere felfogható egy hosszabb folyamat betetőzéseként is, hiszen az amerikai politikai és gazdasági elit nem volt képes megoldani azokat a társadalmi, politikai problémákat, amelyek éppen abból a neoliberális globalizációból sarjadnak ki, amely politikai agendájuk alapját jelenti.

A globalizáció fent jelzett következményei és ellentmondásai hatalmas egyenlőtlenségeket termelnek ki világszinten. Ám ezek az egyenlőtlenségek nem a neoliberalizmus pusztán külső hatásaiként jelentkeznek, hanem mint a rendszer kiküszöbölhetetlen, inherens sajátosságai. Az egyenlőtlenség a neoliberális globalizációt összetartó fundamentumok egyik legfontosabbja, és azok a kevesek (globális elit, a felső 1%), akik nyertesei e rendszernek, mindent megtesznek az ezeket a viszonyokat éltető kizsákmányoló struktúrák fenntartásáért és működtetéséért. Slater idézi Holm és Sørensen¹²⁴

¹²² A környezeti igazságosság hazai helyzete kapcsán lásd egy korábbi cikkemet. ANTAL Attila: Környezetet és demokráciát! *Népszabadság*, 2015. április 3.

¹²³ Slater már 1998-ban előrevetítette azokat a tendenciákat, amelyek manapság mindennapjainkat jellemzik: „A befelé fordulás szellemisége összekapcsolható mások jogainak el nem ismerésével is, legyenek azok etnikai kisebbségek, különböző vallások, migráns közösségek vagy szegény lakónegyedek. Az Egyesült Államokban és Európában a határok védelmezésének és az erődök felállításának eszméi nehezen férnek össze az áruk szabad mozgásának, a nyílt gazdaságnak, a gazdasági protekcionizmus eltörlésének, a rugalmasságnak és a deregulációnak az ellenfogalmaival. Ezért, amíg egyfelől ünneplik a tőke szabad áramlása előtt megnyíló teret, addig akadályozzák a munkaerő szabad áramlását.” SLATER: Globális idők posztkoloniális kérdései.

¹²⁴ HOLM, Hans Henrik – SØRENSEN, Georg (eds): *Whose World Order? Uneven Globalization and the End of the Cold War*. Boulder, 1995.

gondolatait, „akik szerint a globalizáció folyamata (az ő megfogalmazásuk szerint az egyre intenzívebbé váló, határokat átszelő gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális viszonyok) intenzitásában és földrajzi kiterjedésében mind a nemzetközi, mind a belföldi szférákban egyenlőtlen”.¹²⁵ A globalizáció tehát létrehozott és működtet egy globális egyenlőtlenségi struktúrát, amelybe – többek mellett – Thomas Piketty számításai¹²⁶ alapján kaphattunk bepillantást. Piketty nyomatékosan utal arra, hogy a globalizáció hatásaként a nemzetállamok társadalmi vagyoni egyenlőtlenségei globálissá formálódtak, és a pénzügyi globalizáció egyik jelentős hatásaként a tőke eddig nem látott módon koncentrált.¹²⁷ A vagyoni egyenlőtlenségek kapcsán megjegyzi:

[...] a 2010-es évek elején a globális vagyoneeloszlás egyenlőtlensége megfelelt az 1900–10-es évek körül az európai társadalmakban megfigyelt szintnek. A felső ezrelék [felső 0,001%-] vagyona jelenleg a globális vagyon 20%-át teszi ki, a felső centilisé [felső 1%-é] nagyjából az 50%-ot, a felső decilisé [felső 10%-é] pedig 80–90%-ot. Másfelől a világ lakossága szegényebb felének kétséggel a globális összvagyon 5%-ánál kisebb rész jut.¹²⁸

Tehát létezik az erős vagyoni koncentráció (*l. ábra*), amely a globalizáció kiküszöbölhetetlen következménye, és egyre több és jelentősebb társadalmi feszültség forrása. Piketty a következőképpen formulázza ezeknek a veszélyeit:

Kutatásom legfontosabb következtetése, hogy a magántulajdonon alapuló piacgazdaságban, ha magára hagyják, erőteljes dinamikák működnek, amelyek a konvergencia irányába hatnak. Elsősorban a tudással és a képzettséggel kapcsolatos tényezőkre gondolok. Ám ezek mellett megtaláljuk a divergenciát erősítő ugyancsak erőteljes dinamikákat is, amelyek fenyegetést jelentenek a demokratikus társadalmakra és a társadalmi igazságosságnak azokra az értékeire, amelyek e társadalmak alapjait jelentik.¹²⁹

E mérhetetlen vagyonkoncentráció mögött pedig a tőke mindent átható és a neoliberális kapitalizmust működtető ereje sejlik fel, valamint helyzeti előnye a (bér)jövedelmekkel szemben. Piketty mindezt az $r > g$ egyenlőtlenségi összefüggésben ragadja meg:

¹²⁵ SLATER: Globális idők posztkoloniális kérdései. 131. o. Itt nincs mód Slater további gondolatainak kibontására, aki azzal foglalkozik, hogy mit jelent a globalizáció a globális Észak és Dél szempontjából, s mennyiben tekinthető a globalizáció egyfajta új neokolonialista politikának és a globális Észak gazdasági, politikai érdekel expanzív megvalósításának. Ugyanakkor a populizmus szempontjából érdemes arra utalni, hogy ha a populizmust a globalizációra adott egyik válaszreakcióként fogjuk fel, és a globalizáció tekintetében különbséget teszünk annak északi és déli jellege között, akkor egy igen fontos vizsgálódási terület nyílik meg számunkra: ez pedig a globális Észak és Dél populizmusának az összehasonlítása.

¹²⁶ PIKETTY, Thomas: *A tőke a 21. században*. Budapest, 2015.

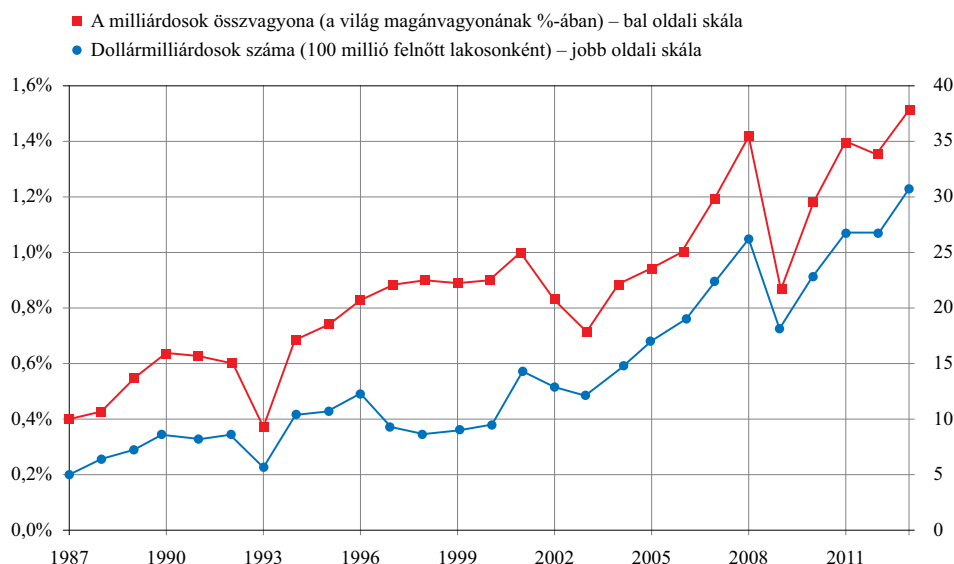
¹²⁷ Uo. 453. o.

¹²⁸ Uo. 461. o.

¹²⁹ Uo. 599. o.

[ahol a] leginkább destabilizáló tényező abból adódik, hogy a magántőke r hozama hosszú időn keresztül jelentősen meghaladhatja a jövedelmek és a kibocsátás g növekedési ütemét [...], a múltban felhalmozott vagyon gyorsabban nő, mint a kibocsátás és a munkabérek. Ez az egyenlőtlenség alapvető logikai ellentmondást fejez ki. A vállalkozó elkerülhetetlenül járadékossá válik, és egyre inkább fölébe kerekedik azoknak, akiknek nincs másuk, mint a munkaerejük. Ha egyszer létrejön, a tőke gyorsabban termeli önmagát újra, mint ahogy a kibocsátás növekszik: a múlt felfalja a jövőt.¹³⁰

Mindez olyan óriási egyenlőtlenségi problémákhoz vezetett (és a helyzet folyamatosan súlyosbodik), amelynek következményeit ma is érzékeljük, mivel a történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a tőke hozamnövekedése sokkal stabilabb (Piketty szerint mintegy 4-5%), mint a társadalmi igazságtalanságokat részben enyhíteni képes gazdasági növekedés (ez utóbbit a fejlett gazdaságok esetében, hosszú távra 1-1,5 %-ra vetíti előre Piketty). Ez a helyzet olyan feszítő ellentmondásokat eredményez, amelyeket például a bevándorlás (a munkaerőnek a magasabb jövedelem és életszínvonal felé áramlása) ideig-óráig képes lehet kezelni, de a tőkejövedelmek miatti egyenlőtlenségből eredő társadalmi feszültségek bármikor elviselhetetlenné válhatnak (s ahogyan Piketty is megjegyzi, a két világháború ugyan stabilizálta a helyzetet, és a tőkejövedelmek hozama jelentősen csökkent, de ezért szörnyű árat fizetett az egész világ).¹³¹

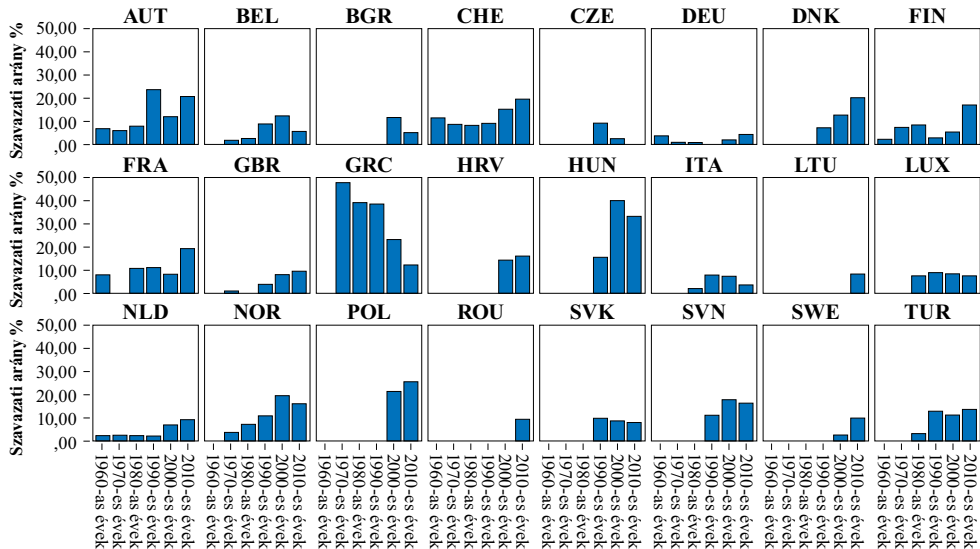
1. ábra. A milliárdosok számaránya a világ lakosságához és összvagyonához viszonyítva (1987–2013)

Forrás: PIKETTY: *A tőke a 21. században*. 457. o.

¹³⁰ Uo. 599–600. o.

¹³¹ Uo.

A neoliberális globalizációból eredő ezen óriási, sohasem látott vagyonkoncentráció miatt tehát a társadalmak már nem tudták elviselni, és bár a populizmus politikai sikerének (2. ábra) több oka van, de úgy vélem, hogy a populisták növekvő támogatottsága felfogható egyfajta lázadásnak a neoliberális globalizáció káros hatásaival szemben. (A populisták – legalább a kommunikáció szintjén – felvetik ugyanis a globális kapitalizmus miatt kialakult igazságossági kérdéseket, az már más kérdés, hogy erre válaszokat nem tudnak/akarnak adni.)

2. ábra. A populisták pártok egyes országokénti támogatottsága (1970–2016)

Forrás: INGLEHART, Ronald – NORRIS, Pippa: *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*. Cambridge, MA, 2016. 38. o. alapján szerkesztve

A helyzet akkor válik igazán súlyossá, amikor a felsőbb és közepes jövedelmű csoportok státuszféltésükből eredően radikalizálódnak, és egy a tőkejövedelmet élvező elit által vezetett populisták mozgalom (például az idegenellenességgel, a nacionalizmussal) meg tudja őket nyerni magának. Mindez a tőkejövedelmi egyenlőtlenségeket is stabilizálja. A tőkés elit és a társadalmi felső és középjövedelmű osztályok szövetségkötése többek között a kormányzó jobboldali populizmusok sikereinek kulcsa, mivel a populisták diskurzus olyan társadalmi csoportok keretében bontakozhat ki, akik úgy érzik, hogy sok a vesztenivalójuk, vagy éppen eleve elégedetlenek a helyzetükkel – a populisták vezérek ezt a helyzetet használják ki.

b) Nemzetállami szuverenitás a 21. században

A GLOBÁLIS VILÁGREND TEORETIKUS MEGALAPOZÁSA

A modernkori európai és világpolitikai rend a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békével (1648) köszöntött be, és komoly válságban van, bár valójában már születésétől fogva abban volt. Az egyezmény körvonalazta – Michael Hardt és Antonio Negri szerint¹³² – azt a globális kapitalizmuson és neoliberalizmuson nyugvó politikai világrendet, amelyet a szerzőpáros *Empire*-nek nevez; mi ebben a korszakban élünk. Legkésőbb az első világháború és a Népszövetség megalakulásának idejére kialakult magának a *világrend*nek a fogalma, és elindult annak válsága is. Majd az Egyesült Nemzetek Szervezetének (ENSZ) létrejötte kiterjesztette, konszolidálta és stabilizálta a nemzetközi jogi rendet, s mindez egy új korszak kezdetét jelentette, hiszen elindult a nemzetállami szuverenitás hanyatlása. Lezajlott egy szuverenitástranszfer, ahol a nemzetállamok átruházták szuverenitásukat egy szupranacionális szintű bürokratikus entitásra. Az ENSZ a nemzetállami szuverenitások bázisán nyugszik, és mint ilyen, a nemzetközi jog hagyományos (szerződéseken és paktumokon nyugvó) rendjén alapul. Ugyanakkor az ENSZ-szel létrejött a világpolitika új szuverén és normatív szereplője, amely jogalkotói hatalmat birtokol – persze a nemzetállami szuverenitásokra visszavezetve.

Az ENSZ struktúrájának kialakítása mögött többek között Hans Kelsen osztrák jogtudós gondolatai álltak, aki már a 20. század első felében azt javasolta, hogy minden nemzeti jogrendnek és alkotmánynak a végső forrása a nemzetközi jogrendszer legyen.¹³³ A nemzetállami korlátok Kelsen szerint leküzdhetetlen akadályokat állítanak a jog érvényesülése elé (gondoljunk például a nemzetközi bűncselekményekre vagy éppen a környezetszennyezésre), s ebből a részlegességből szükségszerűen a szupranacionális jogrendszer felsőbbisége következik. Ugyanakkor az egyes államok jogi szempontból egyenlők. Kelsen gondolatai mögött természetesen a felvilágosodás kultúrája és elképzelései húzódtak meg. Ezekből pedig levezethető Kant világállam- és világhatalom-koncepciója: szerinte ez az egyes államok felsőbbrendű közösségeként szerveződik meg, és feloldódnak benne az azt alkotó államok. Ezek a szupranacionalizmus kiindulópontjai, amelyek politikai akarattal társulva megágyaztak a nemzetállamok feletti jogrendszer hatékony kibontakoztatásának az ENSZ segítségével. Hardt és Negri szerint¹³⁴ az ENSZ által dominált hidegháborús világrend 1945 és 1989 között számos diszfunkcióhoz és perverzításhoz vezetett, de ezek ellenére a szupranacionális hatalom intézményesülése töretlen volt, kiépült annak alkotmányos struktúrája, és formát kezdett ölteni a neoliberális globalizáció. Azok a struktúrák (küzdelem a biztonságért, kereskedelmi szempontok stb.), amelyek hozzájárultak a nemzetállamok születéséhez, immáron a szupranacionális hatalom indokoltságát erősítették. Ez a belső

¹³² HARDT, Michael – NEGRI, Antonio: *Empire*. Cambridge, 2001. 4. o.

¹³³ Uo. 5. o.

¹³⁴ Uo. 6. o.

párhuzam vált Hardt és Negri szerint az internacionális és szupranacionális rend legfőbb magyarázó elvévé, a szerzőpáros szerint ezek közül két magyarázó motívum különösen is kiemelkedik: a Hobbes- és a Lock-féle ideológia, amelyek korábban is meghatározták már a nemzetállamról való európai gondolkodást.¹³⁵ A hobbesi teória a szuverenitástranszfer jogcímére fókuszál, és a szupranacionális entitások alkotmányosságát az azt alkotó államok közötti szerződéses megállapodások konvergenciájából vezeti le. Az így létrejött transzcendens hatalom (élet és halál ura, a hobbesi értelemben vett „földi istenség”) az egyetlen, amely képes a nemzetközi rend felett öröködni, és megakadályozni azt az anarchiát, amelyet a szuverén államok szükségképpen kitermelnek. A lockeianus megközelítés ugyanezt a folyamatot sokkal decentralizáltabban és plurális keretben képzei el. Ebben a rendszerben a szuperszuverén felé történő szuverenitástranszfer létrejötte után akcióba lépnek a helyi és alkotmányos ellenhatalmak, és olyan játéktérbe kényszerítik a szupranacionális szereplőt, amelyben egyszerre segítik és korlátozzák annak működését. Mindezt a globális civil társadalom által garantált globális alkotmányosság biztosítja. Mind a két megközelítés esetében a globális, transznacionális hatalom a klasszikus nemzetállami hatalomhoz hasonló módon épül ki: vagyis a klasszikus nemzetállami alkotmányossági hagyományokból vezették le a globális konstrukciókat, a hobbesiánust a monarchikusból, a lockeianust pedig a liberális hagyományból.¹³⁶ Hardt és Negri ugyanakkor azt hangsúlyozza, hogy a második világháború utáni globális politikai rend ilyenén leírása nem reflektált az új helyzetre, és bár kétségtelen, hogy a klasszikus szerzőknek van relevanciája a globális kapitalizmus világában, de ezekkel a megfontolásokkal mégsem ragadható meg a 21. századi (megfogalmazásuk szerint: birodalmi) szuverenitás.¹³⁷

A NEMZETÁLLAMI SZUVERENITÁS KIHÍVÁSAI

Manuel Castells megjegyzi, hogy „a modern korban az állam s nem a (akár kulturálisan, akár területileg, akár mindkét módon) meghatározott nemzet teremtette meg a nemzetállamot”.¹³⁸ Valóban, a modern nemzetállam olyan jogi és politikai konstrukció, amelynek bár mindkét oldala hangsúlyos és egymást támogató tényező, ugyanakkor belátható, hogy a kulturálisan vagy politikailag meghatározott nemzet nem előfeltétele az államiságnak, ugyanakkor egy állam birtoklása elengedhetetlen a nemzeti státusz érvényesítéséhez. Éppen ezért a neoliberális globalizáció elsősorban a nemzetállam „állami oldalát” kezdte ki és erodálta, noha a globalizációval együttjáró multikulturális megközelítés a nemzetet sem hagyta érintetlenül, sőt – amint azt látni fogjuk – a jobboldali populizmus éppen a nemzetállam védelmében nyúl vissza

¹³⁵ Uo. 7. o.

¹³⁶ Uo. 7–8. o.

¹³⁷ Uo. 8. o.

¹³⁸ CASTELLS, Manuel: *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra*. II. kötet. *Az identitás hatalma*. Budapest, 2006. 392. o.

a nacionalista hagyományokhoz. Ugyanakkor fontos dilemma, hogy vajon a nemzetállam védelmében fellépő populizmus a nemzetet vagy inkább annak államosított keretét, a nemzetállamot védi-e? Úgy vélem, hogy mára – bár a nacionalizmusnak kitapintható a politikaformáló ereje, de – a modern állam sok tekintetben olyannyira feloldotta és magába olvasztotta a nemzet kategóriáját, hogy a globalizáció által jelentett veszélyek és kihívások elsősorban magával a nemzetállammal, és nem egy-egy nemzettel szemben értelmezhetők.

A neoliberais globalizáció több fronton is megtámadta a nemzetállam konstrukcióját. Egyrészt a globális civil társadalom kialakulásával lényegében megtörtént a „globális humanitárius törekvések »magánosítása«”,¹³⁹ amely törekvések tradicionálisan nemzetállami keretben voltak értelmezhetők. Mindez aláássa a nemzetállam szükségének indokát. A nemzetállamok pénzügyi és fiskális szuverenitását sérti a globális pénzügyi intézményrendszer (IMF, Világbank) kialakítása, amelynek intézményei bár kormányközi alapon alakultak meg, de olyan masszív, önálló szuverenitásra tettek szert, amellyel csakis a világ vezető gazdaságai (nemzetállamai) vetekedhetnek. Mindez felveti a szupranacionális szervek által létrehozott bürokrácia szerepét a nemzetállamok korlátozásában:

[...] a nemzetközi intézmények, részben, hogy elkerüljék [...] a bénultságot, részben bármely nagy bürokrácia belső logikája miatt rendszerint önálló életre kelnek. Mandátumukat oly módon fogalmazzák meg, hogy az rendszerint meghaladja az őket alkotó államok hatalmát, ily módon egyfajta de facto globális bürokráciát hozva létre.¹⁴⁰

A globális bürokrácia korlátozó ereje főként az említett pénzügyi integráció esetében kitapintható, hiszen ezek azok az intézmények, amelyek a neoliberais globalizáció és kapitalizmus fő hajtókerekeiként funkcionálnak, és a nemzetállamokon számonkérlik az ebből származó gazdasági/politikai követeléseket (a fiskális szigor érvényesítése, a megszorítások politikája, a teljesen nyitott gazdaság preferálása és ennek jogszabályi körülményeinek folyamatos megteremtése, a magánvállalkozások érdekeit szolgáló privatizáció, a nemzetállam meggyengítése).¹⁴¹ Mindez persze korántsem jelenti a nemzetállam alkonyát, sőt az alább tárgyalandó jobb- és baloldali populizmusok is elsősorban nemzetállami keretek között bontakoztak ki (noha a baloldal kísérletet tett a transznacionális populizmus megteremtésére). Ugyanakkor a nemzetállamoknak

¹³⁹ Uo. 390. o.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ Castells az IMF kapcsán egy megértőbb olvasatot támogat, és nem fogadja el azt, hogy az Alap a nemzetközi imperialista elit intézménye lenne. Helyette úgy véli, hogy az „Alap önmaga ügynöke, amelyet alapvetően a neoklasszikus gazdasági ortodoxia ideológiája mozgat, azzal a meggyőződéssel párosulva, hogy az intézmény a mérték és az észszerűség védőbástyája egy irracionális várakozásokra építő veszélyes világban”. Uo.

„szuverenitásuk csökkenésével kell fizetniük azért, hogy államok hálózatainak láncszemeiként továbbra is fennmaradhatnak”.¹⁴²

A nemzetállam tehát korántsem halott, sőt, máig nem alakult ki sem egy olyan kozmopolita identitás, sem pedig egy olyan nemzetállam alatti identitásszint, amely átvehetné a nemzetállam szerepét.¹⁴³ Ugyanakkor az kétségtelen, hogy mind a két oldalról egyre több kihívás éri a 21. században a nemzetállamot, amely a már jelzett globális NGO-hálózatok és a helyi/regionális identitások között őrlődik. Ebben a helyzetben a nacionalista populizmus igen könnyen juthat politikai térhez, hiszen az elbizonytalanodott nemzetállami identitás korszakában az említett új kihívókkal szemben a nemzetállami identitást megerősítő erőként pozicionálhatja magát. E logika szerint erre azért is szükség van, mert a nemzetállami identitás válsága párosult egy legitimációs válsaggal is, így a féleledő jobboldali nacionalista populizmus – többek között – éppen erre a nemzetállami legitimációs válságra próbál reagálni.¹⁴⁴

A nemzetállami identitás tehát napjainkban is él, ugyanakkor egy világpolitikai hálózatban értelmezhető jelenség, ahol a hálózat új és feltörekvő elemei (például globális NGO-k, nemzetközi pénzügyi szervezetek, terrorszervezetek) – amint erre utaltam – állandó kihívást intéznek a nemzetállam felé, amelyek még mindig ezen tág hatalmi hálózat csomópontjaiként funkcionálnak. Itt érdemes felvetni egy nagyon fontos dilemmát: mi történhet a nemzetállami szuverenitással a 21. században? Castells lényegében amellett érvel, hogy a fenti okok miatt a nemzetállamok már el is veszítették szuverenitásukat, „mert a szuverenitás fogalmában már Bodin óta benne foglaltatik, hogy a szuverenitásból nem lehet »kicsit« veszíteni: hagyományosan éppen ez jelentette a *casus belli*”.¹⁴⁵ E mögött persze az a gondolat húzódik meg, hogy bármilyen szuverenitáscsökkenés egyet jelent a szuverenitás elillanásával, és a modern állam szuverenitási hálózata minden csomópontjának el kell fogadnia szuverenitása elvesztését – ez egészen biztosan túlzásnak tekinthető, hiszen még a szuperhatalmak szuverenitása sem lehet teljes, és igen gyakran a legkisebb nemzetállamok ragaszkodnak leginkább a szuverenitásukhoz. Inkább amellett érvelnék, hogy napjainkra többszintű szuverenitástranszfer kezdte ki a nemzetállami szuverenitást: megjelentek a korábban részletezett nem állami szereplők, valamint a nemzetállamok egyre szorosabb integrációja is jellemző lett. Mindez olyan bizonytalan szuverenitáskavalkádot eredményezett, hogy a nemzetállami szuverenitás

¹⁴² Uo. 391. o.

¹⁴³ Uo. 393–394. o.

¹⁴⁴ Castells utal arra a folyamatra is, hogy helyi/regionális szintről jelentős identitáskihívás éri a nemzetállamot, ami erre válaszként elkezd decentralizálni a hatalmát, hogy fennmaradjon a legitimitása a többség szemében. Ezáltal viszont egy ördögi kört is beindít, hiszen a decentralizálással veszít hatalmából, és nem tudja összehangolni a különféle kisebbségi identitásokat, amelyek így elveszítik bizalmukat a nemzetállamban, és egyre inkább saját helyi közösségeik felé fordulnak. Ez a hatalmi erózió pedig folyamatosan mélyíti a nemzetállam legitimációválságát. Uo. 397–398. o. Mindez témánk szempontjából azért fontos, mert a populizmus nemcsak nemzetállami és transznacionális szinten lehet politikai identitáskonstruálási tényező, hanem szubnacionális szinten is.

¹⁴⁵ Uo. 417. o.

fő letéteményesei, maguk az állampolgárok (akiknek szintén van szuverenitásuk, ez a népszuverenitás) egyre bizonytalanabban és dühösebben viselik a már szintén jelzett szuverenitásháborúkat. Ez az atmoszféra pedig megint csak kedvez a populisták megközelítések terjedésének, amelyek „régiben” kívánják visszaállítani a nemzetállami szuverenitást – erre azonban a 21. században, a globalizáció bemutatott sajátosságai miatt, immáron nincs lehetőség.

Mindehhez hozzátéhető, hogy az ennek a helyzetnek a kezelésére kidolgozott baloldali javaslat, vagyis egy kozmopolita kormányzási rend bevezetése (amelyet Jürgen Habermas és Ulrich Beck javasol) napjaink pozíciójából felettébb utópikusnak tűnik. Habermas¹⁴⁶ a *posztnemzeti állapot* fogalmának bevezetésével jelzi a nemzetállam Castells által is elemzett válságát, de nem valamilyen hálózati konstrukcióhoz jut el, hanem a szövetségi állam formáját öltő kozmopolita kormányzási rendhez (itt Európában), amely nem világáram, hanem az állam és a szuverenitás egy új formája. Ebben a rendszerben a szuverenitás úgy bontakozhat ki, vagyis bodini értelemben úgy lehet teljes, ha a nemzetállam lemond róla és a nemzetközi együttműködés keretei között gyakorolja, így módon létrejön egy globális „kockázat-társadalom”.¹⁴⁷ Mindkét szerző úgy érvel, hogy ez a nemzetek feletti kormányzási struktúra csakis akkor jöhet létre, ha a globalizáció egyik fontos szereplőjében, a globális civil társadalomban bekövetkezik egy kozmopolita fordulat, és létrejön az eddig nemzetállamokra korlátozódó szolidaritás helyett/mellett egyfajta transznacionális szolidaritás is. Sajnos mindennek pontosan az ellenkezőjét látjuk, és a radikális jobboldali nacionalista populizmus megerősödése és az alább tárgyalandó bizalmatlansági struktúrák erősödése éppenséggel azt mutatja, hogy nem hogy nem alakul ki a transznacionális szolidaritás, de drasztikusan leépül még a nemzetállami, tehát az állampolgárok közötti közösségvállalás is.

3. A liberális demokrácia bizalmi válsága, depolitizáció és az intézmények „túltengése”

Eddig a neoliberális globalizációról szoltam, s most áttérek annak legfőbb politikai működési terepére: a liberális demokráciára. A populizmust megtámogató második tényezőcsoport alapja, hogy mind Nyugaton, mind pedig Kelet-Európában megrendült a bizalom a liberális demokráciában. Megítélésem szerint ennek fő oka, hogy szétesőben vannak a liberalizmust és a demokráciát összekötő fundamentumok. Ezek közül kettőt vizsgállok itt, amelynek közvetlen hatása van a populizmus kialakulására, de még inkább annak megerősödésére. Az egyik a liberalizmus által középpontba állított – és

¹⁴⁶ HABERMAS, Jürgen: *A posztnemzeti állapot – Politikai esszék*. Budapest, 2006.

¹⁴⁷ BECK, Ulrich: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, 2003.

már Carl Schmitt által is bírált – depolitizálódás, vagyis a demokrácia bürokratikus eljárásokká silányított felfogása, ahol a szakértők szakmai megoldásai felülírják az állampolgárok közéleti vitáit és aktivitását, és ahol az eljárások válnak a politikai legitimitáció legfőbb forrásává. A liberalizmus nem bízott sem a képviseltben (az állampolgárban), sem a képviselőben (a politikusban), ugyanakkor minden bizodalmt az autokrácia felé kacsingató állampolgárt és a népvezér hajlamú politikust korrigáló intézményekbe helyezte. S tulajdonképpen ezzel érkezünk el a liberalizmust és a demokráciát összekötő másik alapvetés problémájához, ami: a liberális alkotmányosság intézményeinek és az ezeket vezető szakértőknek a „fetiszizálása”, valamint a politikai küzdelmek eljogiasítása.

a) Legitimáció és bizalom

Pierre Rosanvallon amellet érvel,¹⁴⁸ hogy a valódi demokráciákat mindig ellentmondások és konfliktusok terhelték. Szerinte a legitimáció és a bizalom két különböző dolog, még ha a képviseleti-demokratikus kormányzat elmélete össze is akarja őket mosni. A legitimáció procedurális tény és jogi terület, tisztán és vitathatatlanul a szavazatok következménye. A bizalom ellenben sokkal összetettebb, egyfajta „láthatatlan intézmény”, és legalább három területen működik. (1) Egyrészt a legitimáció kiterjesztéseként, hiszen egy olyan procedurális faktorhoz, mint a legitimáció, hozzáilleszt egy morális dimenziót (az integritást) és egy szubsztantív dimenziót (a közjóra vonatkozó elképzelést). (2) A bizalomnak időbeli szerepe is van, hiszen gondoskodik arról, hogy a legitimáció a jövőre is kiterjedjen. (3) Végül a bizalom egyfajta intézményes „takarékoskodási” feladatot is ellát, hiszen kiküszöböl számos hitelesítési és bizonyítási eljárást, így anélkül hagyatkozhatunk a demokratikus gépezet elemeire, hogy minden egyes helyzetben vagy intézményi forma esetén külön szükséges lenne a demokratikus legitimáció.¹⁴⁹ Rosanvallon élesen világít rá arra, hogy a demokrácia történeti problémája a legitimáció és a bizalom közötti mindenkori (sajnálatosan egyre növekvő) szakadékban rejlik. Mindezek alapján az az állításom, hogy *a liberális demokrácia* (mint az alkotmányosság keretei által meghatározott politikai berendezkedés) *elsősorban a jogi legitimáció procedurális kereteire helyezte a hangsúlyt, és* – amint alább látni fogjuk – *módfelett elhanyagolta a bizalmi faktort*.

Ugyanakkor a demokráciák különféle megoldásokat dolgoztak ki a legitimáció és a bizalom közötti szakadék áthidalására. Az egyik legtipikusabb törekvés a procedurális (eljárásokon alapuló) legitimáció erősítése a közvetlen demokrácia eszköztáranak bővítésével. Rosanvallon szerint e kompenzáció közepette a gyakorlati intézkedések bonyolult választéka alakult ki, fűkek és ellensúlyok, informális és intézményesedett

¹⁴⁸ ROSANVALLON: *Counter-Democracy...*

¹⁴⁹ Uo. 3–4. o.

társadalmi ellenhatalmak, amelyeknek az a célja, hogy ellensúlyozzák a bizalom erózióját, és kezeljék a bizalmatlansági helyzeteket.¹⁵⁰ Rosanvallon úgy véli, hogy eleget foglalkoztunk a képviseleti demokrácia diszfunkcióival, legitimációs problémáival, itt az ideje, hogy elővegyük a bizalmatlanság kialakulásának kérdését is, és egy tág keretben tárgyalva azt, közelebb kerülünk valódi természetéhez. Rosanvallon ugyanis a politikai rendszer normális, sőt kifejezetten szükséges elemének tekinti a bizalmatlanságot.

Rosanvallon kétféle bizalmatlanságot különböztet meg: a liberálisat és demokratikusat.¹⁵¹ A liberális bizalmatlanság intézménye meglehetősen kidolgozott, hiszen ez vezette Montesquieu-t és az Amerikai Egyesült Államok alapító atyáit is akkor, amikor a hatalom koncentrációjának veszélyeire felhívták a figyelmet. A liberális bizalmatlanság nem az állampolgárokat akarja megkoronázni, hanem megvédeni akarja őket az állami túlhatalomtól. Ennek legfontosabb garanciája az alkotmány, amely egyfajta „megelőző hatalomként” funkcionál – benne ölt testet a liberális bizalmatlanság. A másik fajta bizalmatlanság a demokratikus: ez egyrészt annak biztosítására hivatott, hogy a választott képviselők betartsák ígéreteiket, másrészt pedig nyomást gyakorol a kormányzatra, hogy az a közjót jelenítse meg és képviselje. Rosanvallon szerint a demokratikus bizalmatlanság a leginkább meghatározó jelenség a poszttotalitárius korban. Sokféleképpen megnyilvánulhat, Rosanvallon azonban három megjelenési formáját írja le (s egyben ezek lesznek az általa leírt ellendemokrácia ellenhatalmai is): hatáskörök felügyelete, a megelőzés különféle formái és az ítéletek tesztelése.¹⁵² Ellendemokrácián természetesen nem a demokrácia ellentettjét érti, hanem éppenséggel a képviseleti (liberális) demokráciát, megerősített támfalakkal, olyan demokráciát, ahol a közvetlen hatalom átjárja a társadalmat. Más szavakkal az ellendemokrácia a demokratikus bizalmatlanság tartóssá tétele, ami egyfajta őrszemként egészíti ki a képviseleti demokrácia epizodikus jelenségeit (a választásokat). Vagyis az ellendemokrácia egy nagyobb egység része, ami magában foglalja a demokratikus jogi intézményrendszert is, s utóbbi kiegészítésére szolgál.

Álláspontom szerint a *populizmus felfogható a Rosanvallon által leírt demokratikus bizalmatlanság megnyilvánulásának, és olyan ellendemokráciának, amely a liberális demokrácia hanyagságait igyekszik reparálni*. A politikai bizalmatlanság demokratikus intézményei, vagyis az ellendemokrácia intézményei egyre fontosabbá válnak, hiszen korunk társadalmában egyre inkább erodálódik a politikába és a (liberális) politikai intézményekbe vetett bizalom (ehhez lásd a 3. ábrát).¹⁵³ Rosanvallon ezen a ponton Ulrich Beck kockázattársadalom-elképzelésével¹⁵⁴ von párhuzamot, ahol is Beck szerint a posztmodern társadalmak polgárai erősen ki vannak szolgáltatva a szakértők

¹⁵⁰ Uo. 4. o.

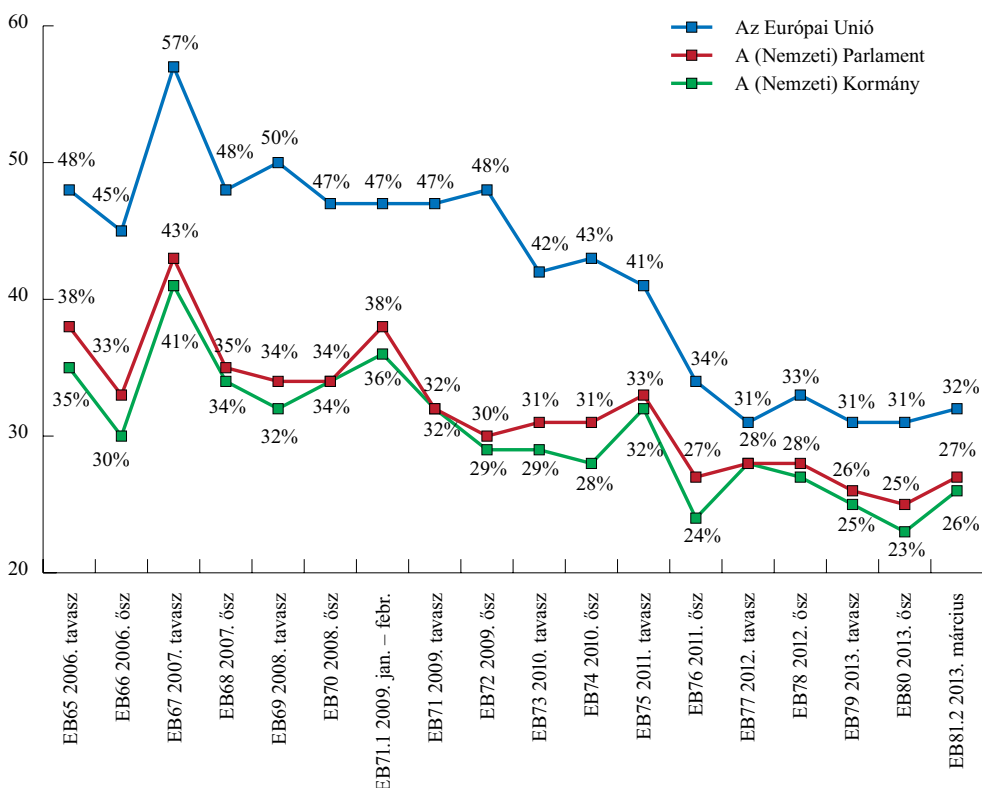
¹⁵¹ Uo. 6. o.

¹⁵² Uo. 8. o.

¹⁵³ A kérdéskörhöz lásd BODA Zsolt: *Legitimitás, bizalom, együttműködés. Kollektív cselekvés a politikában*. Budapest, 2013.

¹⁵⁴ BECK: *A kockázat-társadalom*.

tudásának, akikben kénytelenek megbízni, hiszen az átlagember nem rendelkezik elegendő tudással a bonyolult társadalmi-technikai problémák megoldásához, a gyanú és a kiszolgáltatottság azonban rendre körülengi ezeket a viszonyokat.¹⁵⁵ Vagyis a társadalmi és technikai progresszió egyfajta kollektív bizalmatlansági viszonyrendszert eredményez, amelyekben az is kimutatható, hogy az emberek egymás iránti bizalmának felmorzsolódása együtt jár a kormányzati intézményrendszerbe vetett bizalom roncsolódásával. Magyarország esetében „igencsak figyelemre méltó, hogy más emberek iránt a leginkább még a magyarok vannak bizalommal a volt szocialista országok közül, ugyanakkor az intézményi bizalom tekintetében az egész kontinensre vetítve, ezen belül a volt keleti blokk országai sorában is sereghajtók vagyunk”¹⁵⁶ (lásd a 4. ábrát).

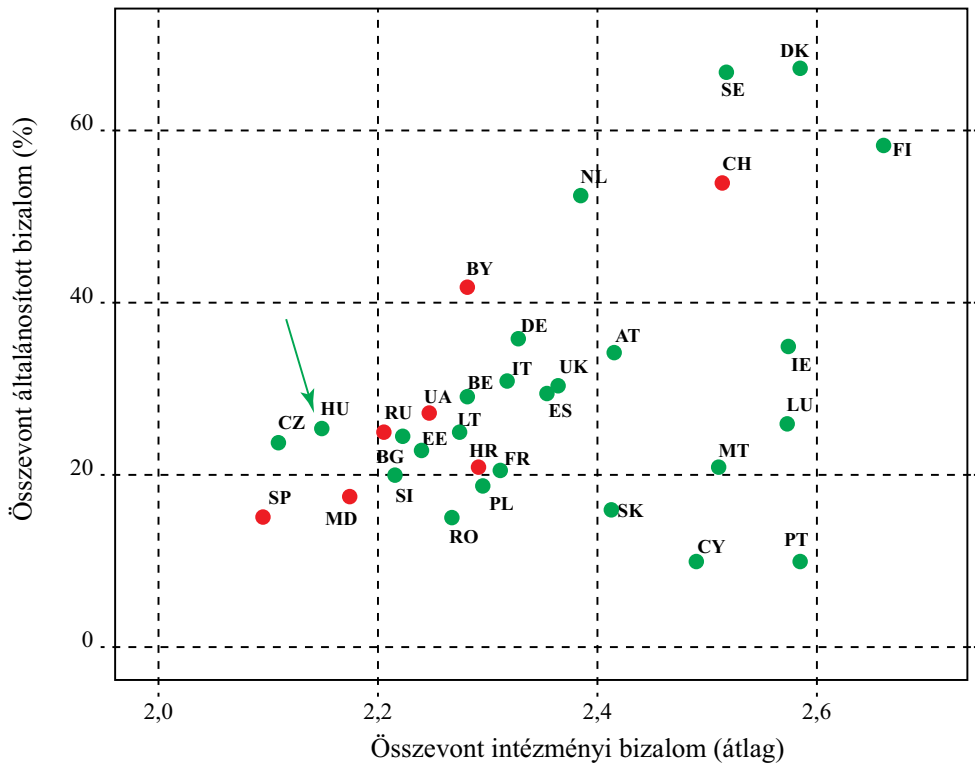

3. ábra. Az európai polgárok bizalma az EU-ban, a nemzeti törvényhozásban és a nemzeti kormányban

Forrás: EURÓPAI BIZOTTSÁG: *Europeans in 2014*. (Special Eurobarometer 415.) http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_415_en.pdf (letöltve: 2021.02.11.).

¹⁵⁵ ROSANVALLON: *Counter-Democracy...* 9. o.

¹⁵⁶ TÓTH István György: *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése.* Budapest, 2009. 20. o.

4. ábra. Az általánosított bizalom és az intézményi bizalom együttmozgása az európai országokban

Forrás: TÓTH: *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus...* 20. o.

b) A depolitizáció és következményei

A neopopulizmus létrejöttében kulcsszerepet játszott a liberalizmus és a neoliberális depolitizáló sajátossága, amely lényegében azt jelenti, hogy a liberalizmus „le kívánja kerekíteni” a politika világának (vagy Carl Schmitt-i értelemben: a Politikainak) a sarkosságát. A depolitizáció a közéleti viták jogi intézményekbe szorítását jelenti (az alkotmánybíróságoktól kezdve egészen az ombudsmanig), amivel önmagában nem is lenne probléma, de a szélsőjobb oldali, jobboldali populizmus felhorgadása jelzi, hogy nem lehet megspórolni egy társadalom politikai feszültséglevezetésre alkalmas szelepeinek a kiépítését és működtetését. Álláspontom szerint a kortárs alternatív jobboldalnak és elitista populizmusnak, valamint a szélsőjobb oldalnak az elementáris erejű politikai sikeressége tulajdonképpen felfogható a liberalizmus depolitizációs tendenciái (a politikai korrektség, a liberális nyelvi „rendőrség”, az identitáscsoportokra és nem a „fehér

többségre” alapozott politika¹⁵⁷) elleni lázadásként. A következőkben igyekszem kicsit mélyebbre ásni, és megkeresni a depolitizációellenesség elméleti kiindulópontjait.

A LIBERALIZMUS DEPOLITIZÁL

A depolitizáló tendenciák mindig is a részét képezték a politikáról szóló gondolkodásnak. Körösenyi András ezt a következőképpen élezi ki:

A konvencionális politikai filozófia [...] többnyire normatív jellegű, azaz nem más, mint az erkölcs- illetve morálfilozófia alkalmazása a politika területére. Igazoláselmélet, melyet nem érdekel a politika természete. A politikai filozófia domináns hagyománya platonista: a teória (idea) alá rendeli a politikát (praxis). Ez valójában depolitizáló megközelítés, ami alkalmatlan a politikai folyamatok természetének a megértéséhez. A politikaelmélet ezzel szemben az „elmélet politizálása”, amelyben magát a politikát tanulmányozzuk, a politika természetét kívánjuk megérteni.¹⁵⁸

Körösenyinek abban kétségtelenül igaza van, hogy a politika depolitizálódása valóban kizárta és elidegenítette a tömegeket a politikától.

A politikai rendszer depolitizálódásával kapcsolatos jelenségek egyik legjelentősebb teoretikusa Carl Schmitt volt, aki alapvetően a liberalizmus antipolitikai jellegéből vezette le a depolitizálást, és ezzel a liberalizmus egyik legjelentősebb kritikusává is vált. Schmitt szerint a liberalizmus nem minősül politikának (illetve politikainak), sőt a politika egyfajta antitézise, és mint ilyen, szükségképpen antipolitikus. Úgy vélte, hogy a liberalizmus által kiváltott depolitizálási tendencia nem jelent mást, mint a politikának a tömegektől való elvételét, privatizálását és osztályok javára való kisajátítását – ugyanez játszódik le tulajdonképpen a gazdaságban és a társadalomban a modern kapitalizmus kialakulásával. Az itt leírt antipolitika egyik legjelentősebb kivételése a liberalizmus joguralom-központúsága: a liberalizmus a politikát a joggal akarja helyettesíteni, és eljogiasítja, elbürokratizálja az egész közéletet. Schmitt szerint a liberalizmus számára a legitimáció sem fontos, helyét a legalitás (a jognak és a joguralomnak való maximális megfelelés) váltja fel.¹⁵⁹

Schmitt élesen kritizálta a 19. századot, mint a liberalizmus évszázadát, és Benjamin Constant-t¹⁶⁰ is, aki úgy vélte 1819-ben publikált kötetében, hogy Euró-

¹⁵⁷ Mindennek összefoglalására lásd az amerikai *alt-right* kiáltványaként is funkcionáló cikket a *Breitbarton*, amelyben az alternatív jobboldal nem csak a liberálisoktól és a baloldaltól, de a Republikánus Párttól is elhatárolja önmagát. BOKHARI, Allum – YIANNPOULOS, Milo: An Establishment Conservative's Guide to the Alt-Right. *Breitbart*, 2016. március 29., <http://www.breitbart.com/tech/2016/03/29/an-establishment-conservatives-guide-to-the-alt-right/> (letöltve: 2021.02.11.).

¹⁵⁸ KÖRÖSÉNYI András: *Vezér és demokrácia*. Budapest, 2005. 16. o.

¹⁵⁹ SCHMITT, Carl: *A politikai fogalma*. Ford.: Cs. Kiss Lajos. Budapest, 2002.; SCHMITT, Carl: *Politikai teológia*. Ford.: Paczolay Péter. Budapest, 1992.

¹⁶⁰ CONSTANT, Benjamin: *A régiek és a modernek szabadsága*. Vál.: Ludassy Mária. Budapest, 1997.

pa átlépte a modernitás küszöbét. Constant elképzelését (amely szerint a háborút a kereskedelem, a közvetlent a képviseleti demokrácia, a közélet szabadságát a magánélet szabadsága, a személyek önkényét a törvények uralma váltja fel) Schmitt szkeptikusan szemlélte, és a depolitizálódás tendenciáit látta bennük. A liberalizmus és a parlamentarizmus kritikáját összekapcsolva, az előbbiek közül a nép mint közösség közéleti részvételi szabadságának elvesztését érzi a legsúlyosabbnak (olvasatában csekély nyereség a magánszabadság elnyerése), olyannak, ami leginkább elősegíti a depolitizálódást. Bretter Zoltán szerint Schmitt azt panaszolja fel „hogya »a nép akarata« sehol nem jelenik meg a képviseleti rendszerben, hiszen az összegzett szavazatok sem jelenthetik a népakaratot. Az egyén, amikor bevonul a szavazófülkébe, nem »mint nép« szavaz, hanem szigorúan egyénként, sőt, a szavazás a legtisztább magánéleti logikát követi.”¹⁶¹

Schmitt általános liberalizmuskritikájából az következik, hogy a liberalizmus tulajdonképpen – mivel álságosan egy humanista álomvilágba kalauzol, és szándékosan nem készít fel a politikai valódi természetére – egyfajta egyetemes humanizmus, amely imperialista és agresszív. Bretter jól látja, hogy milyen élesen ragadja meg Schmitt a liberalizmus totalitárius jelleget mutató vonását: „a liberalizmus olyan kultúra, mely önmagán kívül sem a realitást, sem egyéb kultúrát nem ismer föl és nem ismer el. Ily módon a liberalizmus kizárólagos, ha nem is leírt és képviselt elvei szerint, hanem attitűdjében, magatartásában.”¹⁶² Schmitt szerint a liberalizmussal csak akkor lehet kompromisszumot kötni, ha az ellenfele elfogadja a liberalizmus által diktált, előírt szabályokat. A liberalizmus mint humanizmus Schmitt szerint aszimmetrikus ellenfogalom, hiszen aki nem liberális, az tulajdonképpen antihumánus, és szükségképpen rosszak a szándékai, ilyenformán a liberalizmus ellenfeleit a nemszemély kategóriába sorolja, akiket akár meg is lehet semmisíteni.¹⁶³

Végére is Schmitt azt veti a liberalizmus szemére, hogy meglehetősen hipokrita, hiszen amíg a politikai (így a háborúskodásnak, a barát–ellenség megkülönböztetésének) a kiküszöbölését ígéri a szakmaiság jegyében, addig maga is rendelkezik az erőszakos ölés technikai eszközeivel, pacifista szótára van, ahol a háború büntetőexpedícióvá, pacifikálássá nemesül (persze többnyire gazdasági pozíciók megőrzése vagy kiterjesztése a tét), s az ellenség mint a béke megzavarója kerül kiközösítésre. „Ebben kétségtelenül bámulatra méltó rendszertan és következetesség jelenik meg, azonban ez az állítólag nem-politikai és ráadásul látszólag politikaellenes rendszer vagy a fennálló barát/ellenség-csoportosításokat szolgálja vagy pedig új barát/ellenség-csoportosításokhoz vezet és nem képes elmenekülni a politikai következménye elől.”¹⁶⁴

¹⁶¹ BRETTER Zoltán: Apolitika, depolitizálás, antipolitika – Carl Schmitt liberalizmus-kritikájának néhány eleme. *Világosság*, (2003) 7–8., 43–52., 47–48. o.

¹⁶² Uo. 44. o.

¹⁶³ Uo. 45–46. o.

¹⁶⁴ SCHMITT: *A politikai fogalma*. 55. o.

Van azonban Schmitt depolitizálással kapcsolatos kritikai megjegyzéseinek egy másik szintje, amely sok tekintetben rokonítja az érvelését a republikánusok parlamentarizmus-kritikájával. Bretter Zoltán mutat rá Schmitt és Benjamin Constant érvelésének közös pontjaira: ami az attól való aggódásban ölt testet, hogy a modern politikai gépezetben „feloldódik” az átlagember, aki immáron csak magánéletének kíván ura lenni, és elsősorban ott kíván szabad lenni, s tulajdonképpen visszavonul önnön (és a többi polgár) közéletéből.

Az a nyereség, melyet a magánélet szabadságával elkönnyelhetünk, ugyanakkor lemondás is arról, hogy beleszóljunk a politikai döntésekbe, azaz politikai szabadságunkat veszítjük el. A parlament, a képviseleti kormányzás intézménye kizárja, hogy egyénenként súllyal vehessünk részt a politikában, legalábbis így hangzik a republikánus elmélkedés. Mindez arra utal, hogy a parlamentarizmusnak van egyfajta belső hiányossága, amire egy republikánus rámutat. Schmitt maga is – aki ugyanannyit foglalkozik a parlamentarizmus kritikájával, mint a liberalizmussal, s jórészt azonosítja is a kettőt – a parlamentarizmust a depolitizálás elkeserítő csúcspontjaként emlegeti.¹⁶⁵

Ugyanakkor megmarad az az éles különbség, hogy amíg a republikánus érvelés az egyén, az individuum részvételét hiányolja, addig Schmitt magának a politikai közösségnek, a „népnek” a bevonását.

Nagyon hasonló módon ragadja meg a modern (neoliberális) politika depolitizáló jellegét és mindennek veszélyeit a modern állampolgári létre nézve Giorgio Agamben, aki korszakunkat a *kivételes állapot* fogalmával írja le. Agamben szerint¹⁶⁶ kibontakozik egy olyan jelenség, amely fokozza korunk veszélyeit: az állampolgárok depolitizálódnak, és az állampolgári lét egyre inkább elveszíti jelentését, passzív jogi státussá degradálódik, és megindul a köz- és magánszféra említett összemosódása. Az állam és a kormányzat tehát a biztonság ígéretével kampányolva folyamatosan kivételes állapotokat generál, az állampolgár pedig a közsférából ki- és viasszaszorulva kétségbeesetten próbálja védeni saját magánszféráját.

A NEOLIBERALIZMUS MÉG INKÁBB DEPOLITIZÁL¹⁶⁷

A második világháború utáni korszakot a liberális demokrácia depolitizáló intézményrendszerének térhódítása jellemezte, de az 1990-es évek demokratizálódási hullámai, majd ennek döccenői fokozatosan rámutattak arra, hogy a liberális demokráciával

¹⁶⁵ BRETTTER: Apolitika, depolitizálás, antipolitika... 47. o.

¹⁶⁶ AGAMBEN, Giorgio: *State of Exception*. Chicago, 2005.; AGAMBEN, Giorgio: Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig. *A Szem*, 2016. március 27., <https://aszem.info/2016/03/giorgio-agamben-az-ellenorzo-allamtol-a-destitualo-hatalom-praxisaig/> (letöltve: 2021.02.11.).

¹⁶⁷ Ehhez a részhez a következő tanulmányomat használtam fel: ANTAL Attila: A kivételes – mindennapos. *Népszabadság*, 2016. június 4., <http://nol.hu/velemeney/a-kiveteles-mindennapos-1618279> (letöltve: 2021.02.11.).

komoly gondok vannak: ismét jelentős lett tehát a depolitizáció kockázatainak vizsgálata. Amíg utóbbi Schmittnél a liberalizmus masszív kritikájával fonódott össze, addig a depolitizáció legújabb kritikája immár a neoliberalizmus bírálatát jelenti.

Mindezek okán került a 2000-es években a politikatudományi érdeklődés középpontjába a *depolitizáció*. A kommunizmus bukásával úgy tűnt, hogy a privatizációt erőltető neoliberális politika, a dereguláció és a munkaerőpiac megfegyelmezése világsszerte győzedelmeskedni fog, méghozzá a „politika végére”, valamint a „posztdemokráciára”¹⁶⁸ való hivatkozással.

Matt Wood szerint Peter Burnhamnek¹⁶⁹ a *New Labour* kormányzati stratégiájáról írott cikke a depolitizációval kapcsolatos irodalomnak az első generációjába tartozik, és a depolitizációt egy olyan folyamatként határozta meg, amelynek keretében eltávolításra kerül a döntéshozatali eljárások politikai jellege. Flinders és Buller szerint¹⁷⁰ a depolitizáció magában foglalja mindazokat az eszközöket, intézményeket és mechanizmusokat, amelyek segítségével a politikusok közvetett kormányzati viszonyokat teremtenek, és elhítetik, hogy a démosz nem része közvetlenül valamilyen politikai döntéshozási folyamatnak. Ez a politizálási stratégia a politika alakításával kapcsolatos hatékonyságra és hitelességre vonatkozó piaci elvárásokat próbálja középpontba állítani, továbbá meg kívánja védeni a kormányzatot a népszerűtlen politikai döntések következményeitől. Ebből a perspektívából – és Burnham lényegében ezzel jellemzi Tony Blair politikáját – a depolitizáció az államvezetés új módja, ahol olyan intézményi konstellációkat alakítanak ki, amelyek megakadályozzák, hogy a kormányzat tegyék felelőssé a szakpolitikai kudarcokért.¹⁷¹ Mindez létrejöhet a döntéshozási jogkörök átruházásával technokratikus szervezetek terhére, illetve a kormányzati költséket szigorúan korlátozó szabályok bevezetésével. Ezzel szemben a *politizáció* Burnham szerint a diszkréció alapú kormányzásban áll, amikor a kormányzat nyíltan közvetlen felelősséget vállal a gazdaság irányításáért.¹⁷² Ez a stratégia nagyon nagy politikai sikerrel járhat, ugyanakkor a politikus hibáztathatóvá is válik a szakpolitikai kudarcokért.

Wood szerint a depolitizációt az államilag intézményesült neoliberalizmus kritikai számonkérése miatt határozták ily módon meg. Gerard Strange¹⁷³ is utal arra, hogy a depolitizáció kifejezés elsősorban és pejoratívan a neoliberalizmus elméletének és politikájának a leírására szolgál, megkérdőjelezve a neoliberális teoretikusok makroökonomiai megoldásainak hatékonyságát és persze létjogosultságát. Ezekben a neoliberális

¹⁶⁸ Wood, Matt: Politicisation, Depoliticisation and Anti-Politics: Towards a Multilevel Research Agenda. *Political Studies Review*, 14. (2016) 4., 521–533. o.

¹⁶⁹ BURNHAM, Peter: New Labour and the Politics of Depoliticisation. *British Journal of Politics and International Relations*, 3. (2001) 2., 127–149. o.

¹⁷⁰ FLINDERS, Matthew – BULLER, Jim: Depoliticisation. *British Politics*, (2006) 1., 293–318., 295–296. o.

¹⁷¹ KETTELL, Steven: Does Depoliticization Work? *British Journal of Politics and International Relations*, 10. (2008) 4., 630–648. o.

¹⁷² BURNHAM: New Labour and the Politics of Depoliticisation. 130. o.

¹⁷³ STRANGE, Gerard: Depoliticisation, the Management of Money and the Renewal of Social Democracy. *New Political Economy*, 19. (2014) 1., 138–154. o.

kormányzati felfogásokban a „politikai” koncepciója tudatosan szűkre szabott, és az áll a középpontjában, hogy az állami vezetők hogyan kerülhetik el a válságokat.

Wood úgy véli, hogy a depolitizáció röviden jellemzett kritikai irodalma a késő 2000-es években, valamint a 2010-es évek elején megváltozott, és a gazdasági és pénzügyi világválság, az arab tavasz, valamint a különféle protesztmozgalmak hatására egyre inkább *repolitizációról* beszélhetünk.¹⁷⁴ Ebben a dinamizálódó és egyben radikalizálódó diskurzusban az intézményesült depolitizáció képe egyre kevésbé volt vonzó. A depolitizáció messze több, mint az államvezetés vagy a kormányzati stratégia egy formája, s célszerűbb rá olyan jelenséggként tekinteni, mint amelyik a modern társadalom minden szintjén relevanciával bír. Wood és Flinders¹⁷⁵ szerint minden olyan elemzés sekélyes, amely pusztán az intézményekre és a „politikai” szűk felfogására koncentrálna.

A depolitizáció megragadásának államvezetésre koncentrálni irányzata mellett, pontosabban annak elégtelenségét felismerve született meg a depolitizáció-meghatározások második generációja.¹⁷⁶ Ez a politika arénájának változatos világára koncentrálna,¹⁷⁷ figyelmet fordít a társadalmi szereplők sokféleségére,¹⁷⁸ és jobban érdekli a politika kontingens (azaz esetleges) természete, vagyis a depolitizáció és a politizáció közötti dialektikus kölcsönhatás.¹⁷⁹ Ebben az értelemben határozza meg Jenkins¹⁸⁰ a politizációt, amely szerinte: a legtagabb értelemben egy olyan stratégia, amelynek a következménye mindannak a megkérdőjelezése lesz, ami magától értetődő, vagy amit szükségesnek, állandónak, változatlanak, morálisan vagy pedig politikailag kötelezőnek, alapvetőnek tartunk. Ezzel szemben a depolitizáció nem más, mint a szükségesség, állandóság, mozdulatlanság, zártság és fatalizmus folyamatos legyártása, továbbá a kontingencia következetes eltitkolása, tagadása vagy eltávolítása.¹⁸¹

Wood¹⁸² a (de)politizációt nem a fenti (tehát a kormányzat államvezetési stratégiája) értelmében használja, hanem számtalan társadalmi aktorra jellemző retorikai stratégiaként, ahol meghatározzák, hogy mi lehet politikai, vagy éppen lehatárolják azt. Wood és Flinders¹⁸³ egyszerre tekinti a politizációt és a depolitizációt – amelyek egyébként egymás mellett fordulnak elő – kormányzati, társadalmi és diszkurzív

¹⁷⁴ BEVERIDGE, Ross – NAUMANN, Matthias: Global Norms, Local Contestation: Privatisation and De/Politicisation in Berlin. *Policy and Politics*, 42. (2014) 2., 275–291. o.; KUZEMKO, Caroline: Politicising UK Energy. *Policy and Politics*, 42. (2014) 2., 259–274. o.

¹⁷⁵ WOOD, Matt – FLINDERS, Matthew: Rethinking Depoliticisation. *Policy and Politics*, 42. (2014) 2., 151–170. o.

¹⁷⁶ WOOD: Politicisation, Depoliticisation and Anti-Politics...

¹⁷⁷ BEVERIDGE, Ross: Consultants, Depoliticization and Arena-Shifting in the Policy Process. *Policy Sciences*, 45. (2012) 1., 47–68. o.

¹⁷⁸ WOOD–FLINDERS: Rethinking Depoliticisation.

¹⁷⁹ STRANGE: Depoliticisation, the Management of Money and the Renewal of Social Democracy.

¹⁸⁰ JENKINS, Laura: The difference genealogy makes: Strategies for politicisation or how to extend capacities for autonomy. *Political Studies*, 59. (2011) 1., 156–174., 159. o.

¹⁸¹ Uo. 160. o.

¹⁸² WOOD: Politicisation, Depoliticisation and Anti-Politics...

¹⁸³ WOOD–FLINDERS: Rethinking Depoliticisation. 165. o.

stratégiának. Mindezek a felfogások lehetőséget biztosítanak arra, hogy megragadjuk a depolitizáció igen összetett, ellentmondásos és kontingens természetét, mivel az állami irányításra vonatkozó korábbi paradigmák meglehetősen statikusak és irreálisak voltak.¹⁸⁴

Mindebből jól látható, hogy nagy az ellentét az első és a második generációs depolitizációs irodalom között: hiszen míg az első generáció egy marxista és szabályozásközpontú politikai gazdaságtani (alapvetően makrogazdasági) tradíciót követ, addig a második posztstrukturalista alapokon áll, és sokkal inkább érzékeny a különféle társadalmi osztályok, csoportok közötti igazságtalanságokra (például a nemi és faji alapú megkülönböztetésre). Wood ugyanakkor úgy véli, hogy egy ponton közelíthetők ezek az ellentmondások, és ez a közös pont pedig a neoliberális diskurzusnak, intézményeknek és politikáknak a közérdekre és a politika iránti elköteleződésre gyakorolt meglehetősen negatív hatása, vagyis az *antipolitika*.¹⁸⁵ Ezeknek az értelmezői irányzatoknak tehát abban kell elköteleződnie, hogy egységes normatív és kritikai alapon viszonyuljanak az antipolitikához. Ezek az irányzatok ugyanis, bár a konceptuális sémájukat, módszertanukat illetően eltérőek, de normatív megalapozásukat tekintve közősek: vagyis kritikailag opponálják a neoliberális diskurzust, és alternatívát kívánnak vele szemben állítani, sőt abban érdekeltek, hogy egyfajta repolitizációs stratégiát dolgozzanak ki.

c) Intézmények, technokrácia

A neoliberális depolitizáció velejárója, hogy a népszuverenitás letéteményeseire, tehát az állampolgárokat alapozott politika felől elindult egyfajta hatalmi átrendeződés az intézmények és az intézmények szakértői irányába. Ebben a rendszerben még a politikus is – nem beszélve a szakértőről (aki lényegében magát az intézményes galaxist testesíti meg) – technokrata lett. A (neo)liberalizmus ebben az értelemben a „technokrácia diadala”. (Nem véletlen, hogy Habermas kapcsolódó munkájának a címe: *The Lure of Technocracy* [A technokrácia csábítása]¹⁸⁶) A radikális jobboldali populizmus, de tulajdonképpen bármilyen jobboldali populizmus a politikai egyéniségek, a személyes kormányzás és a politikai vezérvárás büvöletében él, és már igen régen próbálja opponálni a (neo)liberalizmus és a túlracionalizált politika közjogi felfogását. A későbbiekben a Fidesz populizmusának elemzéséhez segítségül hívott szerző, Tilo Schabert a következőképp jellemzi ezt a személytelen, korántsem csak a politikában, hanem a neoliberalizmus által meghatározott társadalomtudományban is uralkodó megközelítést:

¹⁸⁴ Wood: Politicisation, Depoliticisation and Anti-Politics...

¹⁸⁵ Uo.

¹⁸⁶ Habermas kapcsolódó munkájának a címe: *The Lure of Technocracy* (Cambridge–Malden, 2015).

A politika modern elméletei előítéletesek azt illetően, hogy az emberi tényező szerepet játszhat egy társadalom politikai viszonyainak alakításában. A politikatudomány nem a személyiségként értett emberek politikai jelenlétének, hanem inkább a műtárgyaknak a tudománya [...]. Ez a tudomány – amelyet a politika „természettudományának” terelve ki – olyan politikai valóságot előfeltételez, amelynek a locusai inkább e tudomány műtárgyai, semmint azok a személyek, akik a „politika” tevékenységét űzik, [...] a műtárgyak tudománya nem képes valóságosan felmérni a politika emberi feltételeit; valójában ellentmond annak, amit tanít: hogy a politika racionalizálva megragadható. Mivel e szempont nem vehető semmibe, azért a politika modern, racionalista elmélete úgy válaszolt, hogy egy nem látható előítéletet épített be: az „informális” ügyek szürke zónájába süllyesztette az emberi feltételeket, vagy pedig „aberrációnak” minősítve nyíltan elutasította azokat.¹⁸⁷

A jobboldali populizmus tehát repolitizálni szeretné nemcsak a (neo)liberalizmus által depolitizált politikai szférát, hanem a társadalom valamennyi alrendszerét: ezt fogja kifejezni az éppen Schabert által kidolgozott személyes és kreatív, a vezér politikai hűbéreseire épülő kormányzás koncepciója.¹⁸⁸

Frank Furedi¹⁸⁹ utal arra, hogy a depolitizációval együtt kibontakozó intézményközpontúság lényegében a 20. század második felétől kibontakozó jelenség. Az 1970-es évek vége óta a közhatalmai intézmények azzal igyekeztek kompenzálni csökkenő politikai legitimitációjukat, hogy technokratikus kormányzási modelleket fogadtak el. Első megközelítésben mindez a harmadik út technokrata stratégiáinak az adaptációját jelentette. Egyes esetekben a „business of government” szemléletet a „government of business” megközelítés váltotta fel. A polgárok a közintézmények által nyújtott szolgáltatások ügyfeleiként kerültek meghatározásra. A thatcheri és reagani „There Is No Alternative” szlogen megpróbálta depolitizálni a gazdasági és pénzügyi politikát, kiszolgáltatva azokat az üzleti szakértőknek.¹⁹⁰ Érezhető változás történt a kormányzás stílusában, és a politikai kormányzást a menedzser típusú technokrácia váltotta fel, amely meghatározta a neoliberális, illetve neokonzervatív politikát. A kormányzás „procedurális kormányzássá” vált, ahol az eljárások retorikája kiszorította az ideológiai

¹⁸⁷ SCHABERT, Tilo: *A politika méltóságáról és jelentőségéről*. Budapest, 2013. 79. o.

¹⁸⁸ Azonban már most érdemes előreutalni, és a Schabert-féle megközelítés alapvonalait felillantva jelezni, hogy álláspontom szerint ebben a személyességben és a vezér iránti hallatlan lojalitásban ragadható meg a jobboldali populizmus egyik legfőbb sajátossága: „Kreatív módon kormányozni, azt jelenti, biztosítani a személyek primátusát. A fejedelem kevés érdeklődést mutat az intézmények iránt, sokkal inkább az emberek érdeklik. Mivel a kormányzáshoz szükséges hatalom szét van szóródva az intézmények között (hatalommegosztás elve, fékek és ellensúlyok rendszere), ezért a kormányzáshoz szükséges hatalmat az intézményeken túl kell keresni, a para-institucionális szférában, vagy fogalmazhatnánk úgy is, hogy a hivatalos intézményeken túl, a politika heterotópiáiban.” Uo. 21. o. Mindez azt jelenti, hogy amit a jobboldali populizmus megcsinált a gyakorlatban – a liberális alkotmányosság intézményei, hatalommegosztási struktúrái elleni (és nem közötti) kormányzás –, az valójában a modern alkotmányosság és politika perszonalizált, monarchikus és rosszabb esetekben autokratikus fordulata.

¹⁸⁹ FUREDI, Frank: *Institutions and Ideology*. *Aspen Review Central Europe*, (2016) 1., 11–14. o.

¹⁹⁰ Uo. 11–12. o.

és egyéb, a politikai öntudatosságon alapuló diskurzusokat: e felfogás felől nem létezik normatív jó vagy rossz, csakis a korrekt eljárási folyamatok számítanak. A közintézmények magukévá tették az eljárásközpontú megközelítést, s mindez pedig hozzájárult a depolitizációs folyamatokhoz.¹⁹¹ A cél az volt, hogy az intézményekre alapozott kormányzás- és politikai filozófia segítségével kiküszöböljék a személyekhez kapcsolódó esetlegességeket, illetve totalizáló tendenciákat, hiszen ez volt a 20. század legfontosabb tapasztalata. A demokrácia alapvetően átalakult, és az „intézmények demokráciájává” vált. Furedi szerint a nyugati politikai intézmények kifáradásának egyik legrombolóbb következménye az antipolitika ethoszának növekvő befolyása. Az ideológiák kifáradása párhuzamosan haladt az intézmények hanyatlásával. Az ideológiai fejlődés kimúlása erősítette a cinizmust és az antipolitikai attitűdöt,¹⁹² és ebbe a térbe robbant be a politikai személyesség, valamint a karizmatikus politikai vezető iránti igény a populizmus.

Az itt jelzett folyamat talán a legszembeötlőbben a bíróságok és a kialakuló alkotmánybíróságok esetében játszódtott le. A bírói hatalmi ág neutrális és önzetlen közvetítő szerepet vett fel, hiszen a közvélekedés szerint a politika „csinálóiban”, a képviselőkben és az érdekcsoportok tagjaiban egyébként sem lehet megbízni. A technokratikus fordulat egyik velejárója a bírói aktivizmus expanziója és a politikai döntéshozás feletti felügyelet volt. Lényegében ez történt Magyarországon is 1990 után, amikor is az Alkotmánybíróság kiépítette az alkotmányos jogállamot a jogi alkotmányosság paradigmája, valamint a politikai rendszer feletti szigorú kontroll alapján.¹⁹³ A 2010 utáni váltás azért volt olyan éles, mert a jobboldali populizmus egyáltalán nem viselte el az intézmény alapú jog- és politikafelfogást, és nem tűrte a politika és a politikus jog általi korlátozását. Ivan Krastev is megerősíti azt, hogy a populista és radikális pártok (főként Közép-Európában) egyben alkotmányos mozgalmak is, és sikerességük egyik fő záloga az, hogy képesek olyat ígérni, amit a liberális demokrácia nem tehet meg: vagyis egy olyan stílusú politikát, majd pedig győzelmet, ahol nem érvényesek a szabályok, és minden megtehető azokkal, akiktől (bevándorlók, kozmopolita elitek) a többség úgymond veszélyeztetve érzi magát és életmódját, amennyiben alkalmuk nyílik az alkotmányos szabályokat félretéve bosszút állni rajtuk.¹⁹⁴ A személyes kormányzás erőt és függetlenséget jelent, továbbá a korlátlan hatalom olyan látszatát, hogy az itt vizsgált tendenciák ellenére a nemzetállami szuverenitás megőrizhető. Krastev felhívja a figyelmet egy igen fontos ellentmondásra is, ami megvilágítja a populizmus ellentmondásos jellegét, valamint azt, hogy a (neo)liberális racionalista perspektívából sohasem érthető meg a populizmus (ennek a meg nem értésnek a következményeire majd visszatérek

¹⁹¹ Uo. 12. o.

¹⁹² Uo. 13. o.

¹⁹³ Uo. 12. o.

¹⁹⁴ KRASTEV, Ivan: Has the Separation of Powers Gotten Out of Fashion? *Aspen Review Central Europe*, (2016) 1., 15–18., 16. o.

a következő pontban): ez pedig az, hogy a független intézmények megszüntetése liberális szemszögből az elszámoltathatóság felszámolását jelenti, ugyanakkor a populisták és szavazóik éppen az ellenkezőjét gondolják, és számukra a megerősített végrehajtó hatalom lehet csak az átláthatóság garanciája.¹⁹⁵

Jan-Werner Müller azonban mindezt másként látja, és onnan közelíti meg a dolgot, hogy a populizmus nem adhat valódi választ a technokrácia által jelentett kiábrándulásra, mert sokkal több a közös a populizmusban és technokráciában, mint azt elsőre gondolnánk: ez pedig az antipluralizmus és az antipolitikai attitűd.¹⁹⁶ A magam részéről egyszerre kell mélységesen egyetértenem Müllerrel, s vitatkoznom is vele. A technokrácia és a populizmus antipluralista attitűdjét illetően nem lehetnek kétségeink, Carl Schmitt éppen azt veti a liberális technokrácia szemére, hogy morális (tehát nem politikai) fegyvereivel mindenkit „leradíroz” a pályáról, aki nem ért vele egyet. A populizmus pedig szükségképpen homogénnek látja a képviselni vágyott népet, bár azt azért érdemes megjegyezni, hogy a baloldali populizmus komoly lépéseket tett a sokszínűség elfogadásáért, ugyanakkor ez a populizmus sem fél „megérteni a csendes többség” félelmeit. Vagyis egyik esetben sincs szükség a másik meghallgatására, a társadalmi diskurzusra.¹⁹⁷ Müller másik érvével viszont komoly problémáim vannak: a depolitizáció kapcsán mondtak, úgy vélem, bebizonyították, hogy a liberális technokrácia egyik legsúlyosabb problémája az antipolitikai attitűd. Ugyanakkor a populizmus éppen ezt kívánja orvosolni egy erőteljes repolitizálással: hogyan is lehetne tehát maga is antipolitikus?!

4. Az antipopulizmus

a) A populizmus neoliberális kritikája

A harmadik faktor, amely hozzájárult a neopopulizmus kialakulásához, de még inkább megerősödéséhez, az a kérlelhetetlen antipopulizmus, amely a neoliberális eliteket belföldön és külföldön egyaránt egyfajta populizmusellenes koalícióba tömörítette.

A folyamat korántsem a neopopulizmussal indul, hiszen a liberalizmusnak igencsak régóta vannak ellenérzései a folytonosan a „népre”, a „tömegre” hivatkozó politikai

¹⁹⁵ KRASZTEV: Has the Separation of Powers Gotten Out of Fashion? 17. o.

¹⁹⁶ MÜLLER, Jan Werner: Populism and Technocracy in Twenty-First-Century Europe. *Aspen Review Central Europe*, (2016) 1., 19–23., 20. o.

¹⁹⁷ Csak utalok Müller másik érdekes felvetésére, mely szerint a technokrácia és a populizmus tanul egymástól, és igen gyakran kölcsönöznek egymástól jellemvonásokat: a technokrata elit morális érvelést alkalmaz (például az önmagukat eladósító görögök bírálata esetében), valamint a populizmus is alkalmazhat menedzser-technikákat. Uo. 22. o.

programokkal. Paár Ádám¹⁹⁸ ennek kapcsán elemzi Marco d'Eramo¹⁹⁹ gondolatait, aki ennek a tradíciónak a történeti gyökereit fejti fel:

A 19. század utolsó harmadában és a 20. század elején a haranggörbe szárai ismét lefelé nyúlnak: a század nagy megmozdulásai, a tömegek bevonódása a politikába, a választójog kibővülése, és a tömegdemokrácia megjelenése ismét megriasztja az értelmiséget, és megkezdődik a sokaság diabolizálása, amelynek legtöbbet hivatkozott példája Gustave Le Bon *Tömegek lélektana* című munkája. A Homo Politicus Psychologicus, vagyis a pszichológiai alapon viselkedő politikai ember egyik típusa – Le Bon alapján – mai napig a romboló kollektív-irracionalis politikai ember (például a fasizmus, nemzetiszocializmus esetében).²⁰⁰

Ez természetesen tovább folytatódott, és Canovan – nagyon találóan – utal a második világháború utáni politikatudósi nemzedék meglehetősen elfogult nézetére, hogy a populizmus óriási veszélyt jelent a liberalizmusra. Ilyen szerzők többek között: Giovanni Sartori, Robert Kegan, Carol Pateman. Ezek a teoretikusok osztoznak a „demokratikus elitizmus” elméletében.²⁰¹ Sőt, ahogyan Bartha Ákos megjegyzi:

Amerikai történészek és politológusok egy csoportja (Richard Hofstadter, Arthur Schlesinger, Daniel Bell, Seymour Martin Lipset) az éppen megfogalmazott „totalitárius” ideológiák (bolsevizmus, fasizmus, nemzetiszocializmus) előszobájaként kezdte el értelmezni a 19. századvégi és a 20. századra is áthúzódó populista mozgalmat. Hofstadter például nagysikerű könyvében (*The Age of Reform*) „rántja le a leplet” az amerikai populizmus agrármítoszáról, valamint a műveletlen, inkompetens populista vezetők összeesküvés-elméleteiről és antiszemitizmusáról.²⁰²

Hofstadter máshol – mint látni fogjuk – a populizmust a politika paranoid stílusának nevezi. Ez az ellenszenv abból a neoliberais, dogmává merevedett megközelítésből és fogalmi kisajátításból származik, amely egyenlőségjelet tesz a liberális demokrácia és a szabadversenyes kapitalizmus közé. Ebben a rendszerben a demokrácia csakis liberális lehet, és csakis a neoliberalizmus lehet a kapitalizmus ideológiája. Ahogy arra később rávilágítok: éppen az a jobboldali nacionalista populizmus lesz a neoliberalizmus új kihívója, amely a kapitalizmus új hegemon ideológiájává akar válni.

Ezt, a populizmussal szembeni zsigeri ellenállásra épülő elitista kultúrát kaptuk örökölni napjainkra, és ezzel szembesült a globalizáció, a neoliberális demokrácia

¹⁹⁸ PAÁR ÁDÁM: *A dzsungel mélyén, avagy a populizmus rejtelmiei. Reflexió Marco d'Eramo Populism and the New Oligarchy című tanulmányára*. Budapest, 2013.

¹⁹⁹ D'ERAMO, Marco: *Populism and the New Oligarchy*. *New Left Review*, 82. (2013) July, 5–28. o.

²⁰⁰ PAÁR: *A dzsungel mélyén, avagy a populizmus rejtelmiei*. 6. o.

²⁰¹ CANOVAN: *Trust the People!* 7. o.

²⁰² BARTHA: *Tojástánc a populizmusok körül*. 63. o.

bizalmi, valamint a nemzetállam szuverenitási válsága nyomán kibontakozó neopopulizmus.²⁰³ Manapság, aki Európában kétségbe vonja a megszorítások és a fiskális szigor szükségességét, arra kérlelhetetlenül rásütik a populista bélyeget. Yannis Stavrakakis és Giorgos Katsambekis szerint mindez elképzelhetetlenül sújtja és karanténba zárja azt a baloldalt, amely természetesen nem akar osztozni a szélsőjobboldali populizmus idegenellenességében és EU-gyűlöletében, ugyanakkor maga is kritikusan szemléli az EU neoliberális intézményi struktúráját. Mindez különösen ott vált ki nagyon súlyos helyzetet, ahol nem alakult ki alternatív erő a *mainstream* pártokkal szemben. A helyzetet az antipopulista diskurzus elterjedése okozta, amelynek az a célja, hogy politikailag ellehetetlenítsen és marginalizáljon minden olyan társadalmi ellenállást, amely a megszorítások politikája ellen jön létre.²⁰⁴ A szerzőpáros Jacques Rancière-t idézi, aki szerint a populizmus a „megfelelő elnevezés”, és egyfajta „anti-brand”, amelynek keretében a nép és a politika nélkül kormányzó gazdasági és politikai elit minden alternatívát hitelteleníthet.²⁰⁵ Az európai vezetők többsége osztozik abban, hogy az EU tagjainak manapság a legfőbb közös ellensége a populizmus, ami ellen a föderalizmus eszméjével lehet harcolni, hiszen az egészséges Európa az az eszme, amely segít abban, hogy a populizmus gyökerei ellen sikeresen lépünk fel.^{206, 207}

b) Antipopulizmus Magyarországon

Ezek az előbb jelzett irányok, vagyis a neoliberalizmus komoly, meg nem értő antipopulizmusa fűtötte fel a hazai neoliberális elit (meghatározó részének) populizmusellenességét. A következőkben röviden összefoglalom a legjellemzőbb példákat.

Bartha Ákos megállapítása szerint:

A hazai viszonyokra jellemző, hogy míg az újbalsoldali szerzők Európaszerte a populizmusra tapadt sztereotípiák lebontásán fáradoznak és az „alantas populizmust” igyekeznek

²⁰³ REYBROUCK: *A populizmus védelmében*.

²⁰⁴ STAVRAKAKIS, Yannis – KATSAMBEKIS, Giorgos: Left-wing populism in the European periphery: the case of SYRIZA. *Journal of Political Ideologies*, 19. (2014) 2., 119–142., 127. o.

²⁰⁵ RANCIÈRE, Jacques: *The Hatred of Democracy*. London, 2006. 80. o. Idézi STAVRAKAKIS–KATSAMBEKIS: Left-wing populism in the European periphery... 127. o.

²⁰⁶ PANAYOTU, Panos: *Towards a transnational populism: A chance for European democracy (?)*. The case of DIEM25. Thessaloniki, 2017. (Populismus Working Papers, 5.) 1. o.

²⁰⁷ Legutóbb Donald Tusk, az Európai Tanács elnöke fogalmazta meg igen határozottan ezt az álláspontot az állam- és kormányfők 2017. február 3-i máltai csúcstalálkozója előtt írt levelében: „A másik kockázat belső és azzal áll összefüggésben, hogy az EU-ban magában egyre erősödnek az EU-ellenes, nacionalista, mind inkább xenofób érzelmek, a nemzeti egoizmus pedig az integráció vonzó alternatívájaként kezd feltűnni. A centrifugális tendenciák ráadásul az olyanok által elkövetett hibákból merítik erejüket, akik számára az ideológia és az intézmények fontosabbakká váltak, mint az emberek érdekei és érzelmei. A harmadik kockázatot az Európa-párti elit lelki állapota jelenti. A politikai integrációba vetett hit meggyengülése, a populista érvekkel való azonosulás, valamint a liberális demokrácia alapértékeinek a megkérdőjelezése egyre jobban a felszínre kerül.” Forrás: <http://www.consilium.europa.eu/hu/press/press-releases/2017/01/31-tusk-letter-future-europe/> (letöltve: 2021.02.11.).

leválasztani a demokratikus érdekképviseltről (például Laclau, D'Eramo, van Reybrouck), addig itthon inkább e sztereotípiák aktuálpolitizáló konzerválása folyik. E megközelítés eklatáns példája Szilágyi Ákos egyébiránt kifejezetten invenciózus, ám sajnos, politikai pamfletté silányult „objektivált paródiája”, mely bár célul tűzte ki a populizmus nyelvi világának feltérképezését, egyoldalúságaiból adódóan nem járhatott sikerrel.²⁰⁸

Csepeli György²⁰⁹ Bibó István közösségi hisztériára vonatkozó megközelítéséből indul ki, és azt állítja, hogy a populizmus indulat, szenvedély, érzelem, mely nem az egyén, hanem a tömeg lelki állapota. Kissé meghökkentő módon a populizmus társadalmi meghatározottsága mellett érvel: „A populizmus éltető erejét tehát a hamis realizmus mémjei képezik, melyek éppen úgy öröklődnek, mint a gének, csak az átadás-átvétel mechanizmusai különböznek. A géneket a fogamzás aktusában viszik tovább az egyének, míg a mémek kulturális-kommunikációs úton öröklődnek tovább nemzedékről nemzedékre.”²¹⁰ A populizmus morális pánikot teremt, amelyben a veszély és a gonosz forrása a másik, az idegen, az ök-csoport, amelyhez képest csak a mi-csoport és a politikai vezér ad biztonságot. Csepeli a korábban emlegetett Le Bon elméletére vezeti vissza a populizmus tömeglélektanon alapuló kritikáját:

A populizmus megközelíthető a klasszikus tömeglélektan nézőpontjából is. Mint ismert, Le Bon a tömeget regressziós szociális térként jellemezte, ahol az egyének elveszítik személyiségüket, levetkőzik gátlásaikat, infantilizálódnak, s egyszerűen megfogalmazott, ismételt hangoztatott mondatok szuggesztiójának válnak áldozataivá. Le Bon tömegleírásának kulcsfontosságú eleme a vezér, akivel a tömeg tagjai azonosulnak, akiben elvesztett individualitásukat újra teremtik.²¹¹

Csepeli ismét csak eljut a populizmus kapcsán a „félrevezetett” nép kritikájához, és homályos utalást tesz valamilyen genetikai meghatározottságra is, ugyanakkor a legfontosabb problémát magam abban látom, hogy a populizmust szükségképpen totalitárius jelenséggént láttatja, és közvetett módon a fasizmushoz kapcsolja:

A populizmus meghatározásának problémájához jutva azt mondhatjuk, hogy a populizmus tudatosan alkalmazott közösségi hisztéria, mely a politeiát kisiklatja medréből, népi demokráciát teremt, a megcsalt, félrevezetett, manipulált többség szavazatai által legitimált egyeduraltat teszi lehetővé. Az alkalmazott közösségi hisztéria révén a nép nevével és akaratával legitimált politikai kommunikációs tér jön létre, melyben lehetlenné válik a politeia lényegéhez tartozó politikai alternatívák megfogalmazása, nincs

²⁰⁸ BARTHA: Tojástartanc a populizmusok körül. 60. o.

²⁰⁹ CSEPELI György: A populizmus mint közösségi hisztéria. *Kritika*, (2015) 1–2., 2–4. o.

²¹⁰ Uo.

²¹¹ Uo.

habeas corpus, nincsenek autonómiák, melyek fékeznék és kiegyensúlyoznák a többségi akaratra hivatkozó önkényt. A populizmus a vezér alkalmazása, melynek során nép és a vezér egymásra talál.²¹²

Végül érdemes röviden utalni Bokros Lajos antipopulista kritikáira,²¹³ amelyekből az rajzolódik ki, hogy az egykori pénzügyminiszter meghaladottnak érzi a bal- és jobboldali felosztást, és inkább populista és modern pártokról beszél. Tehát a populizmus antimodern, tagadja a modernitás vívmányait: sőt modern és populista mindenben ellentéte egymásnak. Bokros úgy véli, hogy a populisták szerint a gazdaság motorjaként a munkahelyek, a beruházások létrehozója az állam, a modernizáció hívei szerint ez a motor a társadalom és a vállalkozók. Túl ezen a populisták az előnyöket és a hátrányokat politikai alapon akarják elosztani, és a nagymértékű újraelosztásban és nagyméretű államban gondolkodnak. Bokros nyíltan is kimondja azt, amit Csepeli csak érzékeltetett: a populista ideológia szükségképpen idegengyűlölő, kirekesztő, faji felsőbbrendűséget hirdet, behajlik a fasizmusba. Amíg Csepeli különbséget tett legalább kategorizálás szintjén a jobb- és baloldali populizmusok között, Bokros egységes masszának látatja a populizmust, ami egy másik taktikai fogása a neoliberalizmusnak, és a célja nem pusztán az, hogy fellépjen a jobboldali populizmus ellen, hanem az is, hogy a potenciálisan szövetséges baloldalt elrettentse a populizmus felé való „kacsingatástól”.²¹⁴

Lehet, hogy a meseszerű keretezés, az abszurdba hajló megközelítés, a populizmusnak tömeghisztériaként való ábrázolása, máskor pedig a hiperracionális elemzés visszaad valamit a jobboldali nacionalista populizmus irracionális törekvéseiből, ugyanakkor ezek a populizmus megértésére mégsem alkalmasak, sőt egy bizonyos pont után kifejezetten károsak. Ez pedig az a pont, amikor a populista vezér tulajdonságai – nem feltétlenül szándékosan – a vezetettekre is kivetülnek, és az antipopulista apologetika címzettje nem csak a politikus lesz:

Egyszerűen arról van szó, hogy ha mesét akarunk mondani – elalvás előtti altatómesét vagy elaltatás előtti dajkamesét politikai kiskorúságban tartott népünknek –, akkor ilyen módon kezdünk gondolkodni, ilyen mesei képek és fordulatok tolnak szánkra, ilyen narratív szerkezetekben szőjük meg a világot mint elbeszélést: „a mese matériája nem a mi létezésünk anyagából való”, és éppen ez benne a jó, ezért szeretik a gyermekek, akiknek tudatában a mese matériája és a létezés anyaga még nincs elhatárolva, és ezért olyan

²¹² CSEPELI: A populizmus mint közösségi hisztéria. 2–4. o.

²¹³ BOKROS Lajos: Varázsló vagy bohóc? Modernizáció és populizmus a huszonegyedik századi Európában. *Élet és Irodalom*, 2015. február 20.; BOKROS Lajos: Képzelt varázsló és törpe bohóc. Modernizáció és populizmus a huszonegyedik századi Magyarországon. *Élet és Irodalom*, 2015. március 6.; BOKROS Lajos: Populizmus és modernizáció. Hogyan lehet legyőzni a Fidesz diktatúráját 2018-ban? *Élet és Irodalom*, 2016. február 26.

²¹⁴ Bokros Lajos álláspontjának a tarthatatlanságára lásd VÁGÓ Gábor: Bokros Lajos elitizmusa lúzerség! *Kettős Mérce*, 2016. december 11., http://kettosmerce.blog.hu/2016/12/11/bokros_lajos_es_a_politikai_elitizmus_luzersege (letöltve: 2021.02.11.).

könnyű politikai mesékkel etetni és jóllakatni a felnőtteket, a létezés terhe alatt nyögő egyéneket, olykor egész népeket, mert visszavágyunk abba a gyerekkorba, amelyben e határ mese és valóság között még nem létezett, vagy különösebb nehézség nélkül átléphető volt.²¹⁵

Ezek azok a jelenségek, amelyek tovább mélyítik a magyar politikai közösséget egyébként is elválasztó törésvonalakat, és megakadályozzák azt, hogy az antagonisztikus törésvonalak ellenére a végtelenen megosztott politikai közösségen belül párbeszéd induljon, és maga a közösség újrakonstruálódhasson.²¹⁶

A neoliberális antipopulista diskurzus alkalmas a populizmus karikírozására, korunkat felforgató veszélyként való ábrázolására, a populista „alarmizmus” keretében vészharagok kongatására, de korántsem alkalmas valódi okainak feltárására, ami az első lépés a jobboldali populizmussal szembeni politikai harc megkezdéséhez. Vagyis az a paradox helyzet alakult ki, hogy a neoliberálisok antipopulizmusa kontraproduktív: nem alkalmas sem a populizmus megértésére, sem pedig a vele szembeni fellépésre, ezzel szemben nagyon is alkalmas arra, hogy a populisták számára egyfajta önbeteljesítő jóslatként működjön, és megerősítse a neoliberális alkotmányossággal, demokráciával és kapitalizmussal szembeni percepciókat. Mindezek miatt vizsgálendő a neoliberális antipopulizmus káros hatásainak tágabb összefüggése.

c) Az antipopulizmus következménye: a türelem politikájának vége

Ahogy a magyar belpolitikai események alakulása, vagyis a 2010 utáni politikai rendszer a 2010 előtti felvilágosult és racionalizált liberalizmusra²¹⁷ adott válasznak tekinthető (erre utal David Ost és Ivan Krastev is²¹⁸), feltételezhetjük, hogy a jobboldali neopopulizmus a neoliberális antipopulizmusra adott válaszreakció.²¹⁹ Böcskei Balázs utal arra, hogy a neoliberális megközelítés

eredményeképpen is folyamatosan gyengült a „populista” tömegek érdekérvényesítő képessége, a magyar társadalom elismerési viszonyaiban hátrányba kerültek, problémátérképük

²¹⁵ SZILÁGYI Ákos: *A populista. A politikai varázsmese morfológiája*. Budapest, 2010.

²¹⁶ RÁCZ Sándor: *Lehetséges-e a politikai közösség igazságos újraalkotása – Erkölcsei érvelés a demokratikus politikában*. Debrecen, 2013.

²¹⁷ BÖCSKEI Balázs: Új autoriter rezsimek, a magyar illiberalizmus és a „létező liberalizmus” válsága. In FÖLDES György – ANTAL Attila (szerk.): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest, 2016. 79–95. o.

²¹⁸ OST: *The Defeat of Solidarity...*; KRASTEV, Ivan: *The Strange Death of the Liberal Consensus*. *Journal of Democracy*, (2007) 4., 56–63. o.

²¹⁹ Az antipopulizmusnak a magyar rendszerváltásban gyökerező jellegére lásd GAGYI Ágnes: *Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme*. *Fordulat*, (2014) 1., 298–316. o.

nem nyert legitimitást a baloldali-liberális diszkurzív mezőben és politikai gondolkodásban. Ez a depolitizáló tendencia a David Ost [...] által megfogalmazott liberális tévedésben áll, mely szerint a demokrácia fundamentuma maga a kapitalizmus lenne, nem pedig a kapitalizmust érő kihívások. A modernizációs (neo)liberális nyelv- és politika-felfogás demobilizáló és depolitizált stratégiát eredményezett, amely egy olyan diszkurzív stratégiává állt össze, amelyben az államra rászoruló társadalmi csoportok érdekében és nevében történő beszéd módja populizmusnak minősült.²²⁰

Magyarországon ezt a neoliberális megközelítést osztotta a baloldal *mainstream* pártja, a Magyar Szocialista Párt is, és kialakult a konszenzus a modernizációs ideológia, vagyis az antipopulista neoliberalizmus mellett; ennek főszereplői pedig (szak)politikai, gazdasági és tudományos koalícióba tömörültek.²²¹

David Ost²²² a lengyel Szolidaritás példáján keresztül vezeti le azt, hogyan idegenítette el önmagától a neoliberális elit masszív antipopulizmusa a társadalmat, hogyan veszítette el a munkásosztály támogatását. Ost leírása szinte bármelyik közép-kelet-európai országra igaz lehet, de különösen Magyarországra, ahol a Szabad Demokraták Szövetsége, kiegészülve az előbb említett konszenzus keretében az MSZP-vel és a hozzájuk kapcsolódó elitekkel, szintén ilyen attitűdöt mutattak:

A liberálisok politikai döntéseiket nem mint jókat és kívánatosakat, hanem inkább mint szükségességeket és ésszerűeket mutatták be, ami által híveiknek esélyt sem hagytak véleményük és elégedetlenségük kifejezésére. Sulykolva a sekélyes globalista mantrát, mely szerint nincs alternatíva – mely ez esetben a fájdalmas döntések alternatíváját jelentette volna –, a liberálisok minden ellenkezést eleve irracionálisnak és illegitimnek minősítettek.²²³

Mindez igen súlyos következménnyel járt, nevezetesen azzal, hogy a neoliberális elit morális alapon végletesen megosztotta a politikai közösséget:²²⁴ „Mivel a liberálisok minden érdembeli ellenkezést veszélyesnek és populistának bélyegeztek, saját magukat állítva be a józan ész egyedüli letéteményeseinek, ellenfeleiket az illiberális táborba kergették – egyedül e helyet engedélyezve számukra.”²²⁵

A neoliberális kapitalizmus pozícióinak fennmaradásához arra volt szükség, hogy az antipopulista diskurzus hegemon pozícióban maradjon, s ne(?) alakulhasson ki

²²⁰ BÖCSKEI: Új autoriter rezsimek... 87. o.

²²¹ SEBŐK Miklós: A modernizációs konszenzus mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája. In FÖLDES György – ANTAL Attila (szerk.): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest, 2016. 46–76. o.

²²² OST: Hogyan veszítették el a liberálisok a munkásság támogatását?

²²³ Uo.

²²⁴ E megosztottság következményeire lásd RÁCZ: *Lehetséges-e a politikai közösség igazságos újraalkotása...*

²²⁵ OST: Hogyan veszítették el a liberálisok a munkásság támogatását?

olyan másik pozíció, amely a rendszer visszasságait felveti. Scheiring Gábor²²⁶ mindezt a Greskovits Béla²²⁷ által leírt „türelem politikája” keretében²²⁸ elemzi:

E kapitalizmusváltozatnak is megvoltak a maga vesztesei, őket egy sajátos társadalmi paktum hallgattatta el és bírta türelemre, először a kilencvenes évek elején a munka nélkül maradt emberek korai nyugdíjba küldésével, később pedig az olcsó devizahitelek rendszerével: a kelet-közép-európai függő kapitalizmusváltozat demokratikus fenntarthatóságához tehát elengedhetetlenül szükség volt a „türelem politikájára”.²²⁹

Scheiring részletesen elemzi²³⁰ annak gazdasági és politikai okait, hogy Magyarországon hogyan lett vége a türelem politikájának. Úgy vélem, hogy a türelem politikájának vége és a politikai düh, frusztráció kirobbanása a neopopulizmus hajnalaként is felfogható: előbb, 2006-tól a szélsőséges jobboldal, majd 2010-től a kormányzó nacionalista jobboldal esetében.

5. Identitáspolitika: identitásversenyek és ellenségképzés²³¹

Az utolsó tényező, amelyet a neopopulizmus kialakulásaként elemzek, az a politikai szféra korszakunkra történő átstrukturálódása és a politikai identitások, az identitáspolitika benyomulása a politika középpontjába, valamint az ebből következő identitás- és ellenségképzés. A neoliberális paradigma antipolitikai jellege mesterséges béklyóban tartotta a politikai rendszert, a populizmus áttörte ezt, és a korábban elfojtott identitások benyomultak a politikába. Ahogyan a szuverenitással, valamint a depolitizációval foglalkozó részekből kiderült, úgy ebből a részből is felsejlik: a neopopulizmussal lényegében belépünk Carl Schmitt „univerzumába”. Az identitáspolitika és az ellenségképzés gyakorlatilag olyan eszközrendszert adott a modern populizmus (különösen a jobboldali

²²⁶ SCHEIRING Gábor: A nemzeti burzsoázia diszkrét bája – A demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana. In FÖLDES György – ANTAL Attila (szerk.): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest, 2016. 11–45. o.

²²⁷ GRESKOVITS Béla: *The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared*. Budapest, 1998.

²²⁸ Greskovits (uo.) arra utal itt, hogy a neoliberális politika és reformok Latin-Amerikával ellentétben régiókban nem jártak jelentős társadalmi megmozdulásokkal, elégedetlenséggel, sőt, kifejezetten általános volt az apátia, a kivonulás.

²²⁹ SCHEIRING: A nemzeti burzsoázia diszkrét bája... 22. o.

²³⁰ Uo. 23–29. o.

²³¹ Ehhez a részhez a következő tanulmányomat használtam fel: ANTAL Attila: Politikai ellenség és identitás. In FÖLDES György – ANTAL Attila (szerk.): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest, 2016. 131–152. o.

nacionalista populizmus) kezébe, amelynek segítségével alapjaiban át tudta formálni korszakunkat és a modern pártrendszereket. Mindezt nevezhetnénk modern machiavellizmusnak vagy réalpolitikának is, és kétségtelen tény: vannak olyan populizmusok, amelyek nem félnek használni a 20. század legrosszabb identitáspolitikai örökségeit. Ugyanakkor azt mégsem állíthatjuk, hogy a populizmus szabadította volna ránk az identitáspolitikát, hiszen a mediatizált politika világával ez természetes folyamat volt, és a neoliberalizmus antipopulizmusa, depolitizációs jellege olyan identitásokat nyomott el mesterségesen, amelyek hirtelen szabadultak most ránk.

A neoliberalizmus, illetve a neoliberális demokrácia intézményrendszere azt ígérte, illetve az a feladata, hogy a társadalmi antagonizmusokat (alapvető és mély törésvonalakat) agonizmussá transzformálja (ahol a különféle értékpluralizmusok közötti összecsapásoknak pozitív a hatása a demokráciára), s így olyan demokratikus identitások kialakulásához járuljon hozzá, amelyek összeilleszthetők a demokráciával, de ami talán még fontosabb: a politikai ellenségek (*enemy*) átváltoztatása ellenfelekké (*adversary*).²³² Úgy vélem, hogy a neoliberalizmus egyik legjelentősebb kudarca az, hogy nem pusztán kiélezte az antagonizmusokat, de hozzájárult ahhoz, hogy azokból olyan politikai erők keletkezheszenek, amelyek veszélyesek a neoliberális demokrácia mindkét oldalára, vagyis a neoliberalizmusra és a demokráciára is. Ebben rejlik korszakunk azon sajátossága, hogy az önidentifikáció mellett (és gyakran helyette) a politikai ellenség állandó meghatározása került a jobboldali nacionalista populizmus középpontjába.

a) A politikai szféra önállósodása

A politikai ellenség és annak megkonstruálási igénye, különböző intenzitásokkal, de mindig is része volt a politikának. Ugyanakkor ez a folyamat a modern politika kialakulásával erősödött fel, és lényegében a 20. században csúcsosodott ki igazán. Amint azt Szabó Márton is megjegyzi,²³³ mindezt az állam szerepének alapvető átalakulása hívta életre, ugyanis a 19–20. századra alapvetően elveszítette korábbi monopóliumát a politika formálását illetően. A politika szférája több szempontból is önállósult, emancipálódott az állammal szemben a liberalizmus individualista megközelítése és az állampolgári jogok folyamatos térnyerése, a kapitalizmus kibontakozása és globális jelenséggé válása, a politikai képviseletnek a pártok általi átalakítása, végtére pedig – az általános választójog elterjedésével – a tömegpolitika és tömegmédia kialakulása miatt. Vagyis minden abba az irányba mutat, hogy a társadalom egyre inkább

²³² MOUFFE, Chantal: *On the Political*. London – New York, 2005. Mindezt idézi HORVÁTH Szilvia: Chantal Mouffe: politikai filozófia a realizmus határán. In Szűcs Zoltán Gábor: *A hatalom kódében: Bevezetés a realista politikaelméletbe*. Budapest, 2016. 123–138. o.

²³³ SZABÓ Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, 2003.; SZABÓ Márton: Ellenfél és ellenség a politikában. *Politikatudományi Szemle*, 16. (2007) 1., 9–20. o.

elszakad az államtól, és a biztosítékok különféle rendszere segítségével (állampolgári jogok, fogyasztás, választójog) lényegében a politikai szféra meghatározója lesz. Ezt a folyamatot úgy is felfoghatjuk, hogy a politika kiszakad az elitstruktúrák (közhatalmi intézmények, uralkodók, arisztokrácia) világából, és popularizálódik. Carl Schmitt ezt a jelenséget ismeri fel: „[...] az állam = politika egyenlete ugyanolyan mértékben helytelen és félrevezető, mint amilyen mértékben az állam és a társadalom kölcsönösen áthatják egymást, s minden eddig államinak számító ügy társadalmivá, és megfordítva, minden eddig »csak« társadalminak számító ügy államivá válik [...]».²³⁴

Laclau az államnak a politikaformálásban elveszített dominanciája mellett magának a népnek mint politikai cselekvőnek a válságával is foglalkozik a brit chartizmus szétesésének példáján keresztül:

[...] hol keresendő a „nép” szétesésének sémája – nem egyszerűen abban a tényben, hogy a politikai (az államhatalom) nem játssza el többé totalizáló szerepét az ellenség diszkurzív konstruálásában, hanem abban, hogy semmilyen más hatalom nem játszhatja el ugyanezt a szerepet. A népi válság több volt, mint egyszerűen az állam képtelensége arra, hogy egy uralmi rendszert összetartó tengelyszögeként működjön. Inkább a nép képességének a válsága volt, hogy egyáltalán totalizáljon valamit – akár az ellenség identitását, akár saját „globális” identitását.²³⁵

Vagyis az ellenség megkonstruálása olyan alapvető kategória, amely elválaszthatatlan a politika terrénumától – bárki, bármi is uralja azt.

BARÁT ÉS ELLENSÉG

Ennek az új rendnek a leírására vezette be Schmitt a *Politikai (das Politische)* fogalmát, amely arra reflektál, hogy nem lehet világos határvonalat húzni politikai és nempolitikai közé. A politikai Schmitt-féle koncepciója azonban orientációs pontokat kíván adni ebben az új világban, és a politikai lényegét a barát és az ellenség közötti szisztematikus és konzekvens megkülönböztetésben véli felfedezni. Ez határozza meg a politikai cselekvéseket és motívumokat.

A politikai ellenségnek nem szükséges erkölcsileg rossznak, nem szükséges esztétikailag rútnak lennie; nem kell gazdasági versenytársként fellépnie, és talán akár előnyösnek is tűnhet üzlete kötni vele. Az ellenség éppen a másik, az idegen, és lényegéhez elegendő, hogy különösen intenzív értelemben egzisztenciálisan valami más és idegen, úgy, hogy szélsőséges esetben konfliktusok lehetségesek vele, melyek nem dönthetők el sem előzetesen meghozott általános normatív szabályozással, sem a konfliktusokban „részt nem

²³⁴ SCHMITT: *A politikai fogalma*. 16. o.

²³⁵ LACLAU, Ernesto: *A populista ész*. Budapest, 2011. 111. o.

vevő” és ezért „pártatlan” harmadik ítéletével. [...A]mi erkölcsileg rossz, esztétikailag rútvagy gazdaságilag káros, azért még nem kell ellenségnek lennie; ami erkölcsileg jó, esztétikailag szép és gazdaságilag hasznos, még nem válik baráttá a szó specifikus, azaz politikai értelmében.²³⁶

Schmitt szerint az ellenség a politikainak annyira az alapkategóriája, hogy az nem metafora vagy szimbólum, hanem egzisztenciális kategória. Az ellenség esetében pedig éles határvonalat kell húzni a magánellenfél (*foe*) és a közellenség, közéleti ellenség (*enemy*) közé: „Az ellenség kizárólag nyilvános ellenség, mivel mindaz, ami az emberek ilyen összességére, különösképp az egész népre vonatkozik, ezáltal válik nyilvánossá.”²³⁷

A POLITIKAI ÉS EGYÉB ELLENTÉTEK

A barát–ellenség előbb vázolt antagonisztikus ellentéte kapcsán az egyik legjelentősebb kérdés: hogyan viszonyul ez az elhatárolás más, az ember mindennapi életéhez kapcsolódó ellentétekhez? Ennek kapcsán Schmitt megjegyzi,²³⁸ hogy a politikai ellentét tulajdonképpen a legvégső és leginkább feszítő ellentét, és minden más, konkrét ellentéteesség egyre inkább politikaivá változik, ahogyan közeledik e szélső ponthoz. Vagyis az élet egyéb területein érvényesülő ellentétekben benne rejlik az átpolitizálódás lehetősége, sőt az átpolitizálás potenciálja. Schmitt szerint tehát: „Minden vallási, erkölcsi, gazdasági, etnikai vagy más ellentét politikai ellentétté változik, ha elég erős ahhoz, hogy az embereket barátok és ellenségek szerint hatékonyan csoportosítsa.”²³⁹

Van azonban egy másik kapcsolódási mechanizmus is a politikai és egyéb ellentétek között. Schmitt úgy véli, hogy a politikai ellentét az élet legkülönbözőbb területein (vallás, gazdaság, erkölcs) érvényesülő ellentétekből merítheti erejét. Ugyanakkor az egyéb területek ellentéteinek átpolitizálódása az adott területi összeütközések specialitásainak háttérbe szorulásával jár:

A valóságos barát/ellenség csoportosítás létszerűen olyan erős és mérvadó, hogy a nem-politikai ellentét ugyanabban a pillanatban, amikor ezt a csoportosítást létrehozza, háttérbe szorítja a maga eddigi „tisztán” vallási, „tisztán” gazdasági, „tisztán” kulturális ismérveit és indítékait, s alávettetik az immár politikai helyzet teljesen új, sajátos [...] feltételeinek és következményeinek.²⁴⁰

Schmitt szerint a politikai közösség megosztottságának tehát elsősorban politikai okai lehetnek, illetve az egyéb megosztottságok szükségképpen fel- és beleolvadnak

²³⁶ SCHMITT: *A politikai fogalma*. 19–20. o.

²³⁷ Uo. 20–21. o.

²³⁸ Uo. 21. o.

²³⁹ Uo. 25. o.

²⁴⁰ Uo. 26. o.

a politikai ellentétekbe, ám ha erős megosztó tényezőkről van szó, akkor ezek átpolitizálódásával immáron ezek lesznek a politikai megosztottság új forrásai: „Ha a gazdasági, kulturális vagy vallási ellenerők olyan erősek, hogy önmaguktól határozzák meg a rendkívüli helyzetről való konkrét döntést, akkor éppen ők váltak a politikai egység új szubsztanciájává.”²⁴¹ Ez ugyebár azt jelenti, hogy ezek a „szakterületi” logikák döntenek majd el azt, hogy ki a barát, ki az ellenség, s az ellenség ellen indítandó háború felett is diszponálnak.

HÁBORÚRA ORIENTÁLT ELLENTÉT?

Schmitt ellentmondásos életművének egyik legvitatottabb darabja a már többször idézett *A politikai fogalma*²⁴² című munka. A mű kapcsán az egyik legproblémásabb pont, hogy mennyire orientál a háború felé, mennyiben következik a barát–ellenség-viszonyrendszerből a háború. Szabó szerint Schmitt gondolatait ezen a ponton sokszor félreértik, hiszen a „barát s az ellenség közötti megkülönböztetés lehetősége Schmittnél közösségteremtést és önfeláldozást jelent, nem pedig nyilvános marakodást, még kevésbé a háborúskodás erkölcsi igazolását”.²⁴³ Ezzel szemben nézetem szerint a Schmitt-féle ellenségkonstruáló koncepcióban a háborúnak integráns szerepe van, és a magának „a politikai”-nak a középpontját jelentő barát–ellenség-kategóriák nem képzelhetők el háború nélkül.

Itt az lehet a kiindulópont, hogy Schmitt szerint a politikai közösség szuverenitásának szerves része a *jus belli*, „azaz a valóságos lehetőség, hogy az ellenséget adott esetben saját döntés alapján határozzák meg és győzzék le”.²⁴⁴ Ha egy nép, egy állam elveszíti ezt a jogot, vagy nem akarja gyakorolni, akkor Schmitt szerint nemcsak a szuverenitását veszíti el, hanem tulajdonképpen megszűnik létezni politikailag.²⁴⁵ Vagyis a politikaihoz integránsan hozzátartozik a barát–ellenség megkülönböztetése, aminek végső formája maga a háború feletti szuverén, zavartalan rendelkezés, ilyenformán a politikai fogalma előfeltételezi magát a háborút (ugyanakkor az kétségtelen tény, hogy ez Schmitt szerint nem jelent állandó háborút,²⁴⁶ és végképp nem polgárháborút). A barát–ellenség-elhatárolás ugyanakkor magában a háborúban nyeri el komolyságát és teljesebb értelmét: „A barát, ellenség és harc fogalmai azáltal nyerik el reális értelmüket, hogy kiváltképp a fizikai ölés reális lehetőségére vonatkoznak és e vonatkozást meg is őrzik.”²⁴⁷ A barát–ellenség-csoportosítás végső következménye

²⁴¹ Uo. 27. o.

²⁴² Uo.

²⁴³ SZABÓ: *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. 80. o.

²⁴⁴ SCHMITT: *A politikai fogalma*. 30. o.

²⁴⁵ Uo. 34. o.

²⁴⁶ „Tehát semmiképp sem úgy áll a dolog, mintha a politikai lét semmi más nem lenne, mint véres háború, és minden politikai cselekvés katonai harci cselekmény volna, mintha szakadatlanul minden népet minden másikkal szemben folytonosan a barát vagy ellenség alternatívája elé kényszerítenénk és a politikailag helyes nem állhatna éppen a háború elkerülésében.” Uo. 23. o.

²⁴⁷ Uo.

csakis a valóságos harcban mutatkozik meg, „[e] legvégsőbb lehetőség felől nyeri el az emberi élet a maga sajátos politikai feszültségét”.²⁴⁸

ÁLLANDÓSULT BARÁT–ELLENSÉG-VISZONY ÉS AZ ÖNFELÁLDOZÁS MEGKÖVETELÉSE

Az előző fejtegetésekből következik az, hogy mivel a barát–ellenség-viszonyrendszer „a politikai” alapkategóriája, így amíg az fennáll, létezik ez a megkülönböztetés is, amely ha „megszűnik, akkor egyáltalán a politikai élet szűnik meg”.²⁴⁹ Schmitt szerint magától értetődő, hogy egy politikailag létező nép nem mondhat le arról, hogy a barátot és az ellenséget saját maga határozza meg (hiszen ez a szuverenitása része). Schmitt szerint megvan az elvi lehetősége a semlegességre törekvésnek, ugyanakkor egy végletesen pacifikált földgolyón eltűnne a barát–ellenség-megkülönböztetés és ezáltal maga „a politikai” világa is.²⁵⁰ Ha pedig mindez eltűnik, akkor „értelmes módon nem létezhete olyan ellentét, amelynek alapján az emberektől megkövetelhetnék életük feláldozását és amelyek alapján embereket arra hatalmaznak fel, hogy vért ontsanak és más embereket megöljenek”.²⁵¹ Mindebből látható, hogy a Schmitt-féle politikaiban a háború, a barát és az ellenség olyan „szentháromság”, amelynek egyes elmei egymást feltételezik, és pillérszerűen támasztják alá magát a politikai rendszert.

Schmittnek – depolitizáló hajlama mellett – az a legfőbb problémája a liberaliz-mussal (és ez részben az említett depolitizálásából fakad), hogy individualista szelle-misége miatt nem követeli meg az önfeláldozást a polgároktól: „A politikai egységnek adott esetben igényelnie kell az élet feláldozását. A liberális gondolkodás individualiz-musa számára ez az igény semmilyen módon nem érvényesíthető és nem indokolható meg.”²⁵²

A POLITIKAI ELÁRULÁSA

A politikai valóságából, a barát–ellenség–háború rendszeréből kilépni – legalábbis ha a politikai rendszer meg akarja őrizni szuverenitását – nem lehet, és ennek lehet-ségességén gondolkodni merő naivitás, a kilépés ugyanakkor „a politikai” elárulását jelenti. Ha ezt egy egész politikai közösség teszi meg, akkor annak sorsa a szolgaság, más politikai közösség általi leigázás lesz. Schmitt szerint tévedés lenne azt gondolni, hogy ha egy nép az egész világhoz egyfajta barátsági nyilatkozatot intéz, vagy önma-gát önként lefegyverzi, akkor kiküszöböli a barát–ellenség-problematikát.²⁵³ A világ politikai struktúrái nem tagadhatók meg ilyen módon, a világ nem depolitizálható így.

²⁴⁸ SCHMITT: *A politikai fogalma*. 24. o.

²⁴⁹ Uo. 35. o.

²⁵⁰ Uo. 24. o.

²⁵¹ Uo.

²⁵² Uo. 48. o.

²⁵³ Uo. 35. o.

Ha egy nép fél a politikai létezés fátalmaitól és kockázatától, akkor minden valószínűség szerint talál majd egy másik népet, amelyik azáltal szabadítja meg e fátadságtól, hogy „külső ellenségekkel szemben védelmébe veszi” és ezzel a politikai uralmat is átveszi; ezután a védelem és engedelmisség örök összefüggése alapján a védnök határozza meg az ellenséget.²⁵⁴

Végső soron pedig, ha a politikai közösségen belül (például egy kisebbségben) kezdik el tagadni a barát–ellenség-kategóriák érvényességét, akkor az illetők kiírják magukat a politikaiból, és végső soron árulóvá, a külső ellenséggel együttműködő belső ellenséggé válnak: „[ha] a nép egy része kinyilvánítja, hogy többé nem ismer ellenséget, akkor a dolog természeténél fogva az ellenségek oldalára áll és segít nekik, azonban a barát és ellenség megkülönböztetése ezzel még nincs megszüntetve”.²⁵⁵

b) Az identitások konstruálása

Egyetértve Manuel Castells-szel, aki szerint az én és a másik megkülönböztetése hozzátartozik az emberi élethez, az identitást, illetve annak megkonstruálást egyfajta életcélként határozhatjuk meg: „Identitáson társadalmi szereplők esetében az életcélok felépítésének folyamatát értem, valamely kulturális attribútum vagy a kulturális attribútumok valamely összefüggő halmaza alapján, ami a célok más forrásaival szemben elsőbbséget élvez.”²⁵⁶

Koselleck történeti elemzéssel világítja meg az ellenség és a saját csoport identitása konstruálásának alapvonalait, ugyanis e két folyamat egyszerre kell, hogy lejátszódjon ahhoz, hogy politikai szempontból hatékony cselekvéssel álljunk szemben:

Bár a „mi” és az „ők” pusztá használata elhatárolást és kizárást jelez, ugyanakkor feltétele a cselekvési képességnek. Egy „mi-csoport” csak a pusztá megjelölésénél és megnevezésénél többet tartalmazó fogalmak révén válhat politikailag hatékony és cselekvő közösséggé. Egy politikailag vagy társadalmilag egységes cselekvő közösség olyan fogalmak révén konstruálódik, amelyek körülhatárolják és ezzel másokat kirekesztenek, azaz amelyek révén a közösség meghatározza saját magát.²⁵⁷

Az identitások konstruálása tehát nagyon kemény és kiélezett politikai verseny, hiszen maga az önidentifikáció az a folyamat, amellyel létrejön egy politikai közösség: „Az

²⁵⁴ Uo.

²⁵⁵ Uo.

²⁵⁶ CASTELLS: *Az információ kora*. II. kötet. 28. o.

²⁵⁷ KOSELLECK, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Ford.: Szabó Márton. Budapest, 1997. 6. o.

embereknek definiálniuk kell magukat, ha egységesen akarnak fellépni és cselekedni. Az ilyen értelemben használt fogalom nemcsak jelzi a közös cselekvést, hanem formálja és teremti is. A fogalom tehát nem csupán jelzője, de teremtő tényezője is politikai vagy társadalmi csoportoknak.”²⁵⁸

Ugyanakkor önmagunk pozitív identitásának megkonstruálásával szükségképpen velejár az ellenfél,²⁵⁹ de még inkább a politikai ellenség²⁶⁰ vélt identitásának megteremtése is. Szabó szerint: „A politikai rivalizálásnak az ellenségkonstruálás ugyanis nem külső, hanem belső tényezője.”²⁶¹ Mindezek alapján azt is állíthatjuk, hogy a saját identitásnak szerves része az ellenfél/ellenség identitásának meghatározása, adott esetben uralása. Mindez tehát egy identitáskonstruálási versenyt jelent, ahol az ellenfél/ellenség identitása természetesen meghatározható – ellenfogalmak segítségével – úgy, hogy az passzoljon az adott fél önidentifikációjához (szimmetria), de éppen az a verseny lényege, hogy a politikai ellenfelek/ellenségek identitását uralni lehessen: „[...] a konkrét csoport kizárólagos igényt formál az általánosságra azáltal, hogy egy nyelvi univerzális fogalmat csak saját magára vonatkoztat, és elutasít ezzel kapcsolatban minden viszonyítást. Az ilyen jellegű önmeghatározásokhoz ellenfogalmak kapcsolódnak, amelyek diszkriminálják a kizártakat.”²⁶² Koselleck szerint ez a kizárási, diszkriminációs mechanizmus *aszimmetrikus ellenfogalmak* segítségével valósul meg, hiszen az ellenfél/ellenség öndefiníciója egészen biztosan nem felel meg a neki tulajdonított identitáselemeknek: „Az önmeghatározásból magából az idegen olyan meghatározása következik, amely nyelvi kifosztást jelent, gyakorlatilag pedig felér egy rablással.”²⁶³ Vagyis a politikai ellenség egy konstruált, teremtett jelenség²⁶⁴ – ahogyan az önidentitás is. Az ellenség identitása létrehozásának a legkézenfekvőbb módzatai az ellenség perszonalizálása²⁶⁵ (és ezen keresztül a karaktergyilkosság) és kriminalizálása.²⁶⁶

²⁵⁸ KOSSELLECK: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. 7. o.

²⁵⁹ Szabó Márton szerint a politikai viták négy alapszerepben testesülnek meg: politikai idegen, ellenség, ellenfél és szövetséges (Szabó: *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. 145. o.). A politikai ellenfél a politikán belüli szerep, s a teljes jogú politikai szereplők egymásban potenciális ellenfeleket és szövetségeket látnak, s e pozíciók változhatnak is (uo. 148–150. o.).

²⁶⁰ „A politikai ellenségen kívül mindenki részt vehet a közügyek meghatározásában. Az ellenségkonstruálás stratégiájában a tulajdonítás és összefüggés-teremtés szabadsága uralkodik, az ellenségről bármit lehet állítani, neki bármit lehet tulajdonítani. Az ellenség megnevezésének önlegitimáló hatása van, a pusztá rámutatás érvényessé teszi az ellenség megbélyegzését. Az ellenség konstruálása azt a célt szolgálja, hogy bizonyos személyekkel ne kelljen és lehessen politikai vitákat folytatni.” Uo. 145–148. o.

²⁶¹ SZABÓ: *Ellenfél és ellenség a politikában*. 13. o.

²⁶² KOSSELLECK: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. 7–8. o.

²⁶³ Uo. 8. o.

²⁶⁴ SZABÓ: *Ellenfél és ellenség a politikában*. 14. o.

²⁶⁵ „A politika szereplői általában olyan módon csinálnak riválisukból ellenséget, hogy nem a másik politikai programjáról és stratégiájáról beszélnek, hanem az illető személyéről. Nem arról, hogy mi a közös, és ezt miként lehet megvalósítani, hanem arról, hogy a riválisnak milyen negatív tulajdonságai és tettei vannak. Ez a politika perszonalizálása [...]” Uo.

²⁶⁶ „Az ellenségkonstruálás második nagy területe [...] a tettek világa. Ahol is azon állítás körül forog a szó, hogy a politikai ellenfél tudatos károkozója a közösségnek. A szakirodalom ezt nevezi a politikai tettek kriminalizálásának. Miről van itt szó? Egyszerűen arról, hogy a másik fél politikai cselekedeteit, okkal vagy ok nélkül, a büntetőjog által üldözendő cselekedetnek állítják be.” Uo. 15. o.

Irodalom

- ABTS, Koen – RUMMENS, Stefan: Populism versus Democracy. *Political Studies*, 55. (2007) 2., 405–424. o.
- ACEMOGLU, Daron – EGOROV, Georgy – SONIN, Konstantin: A Political Theory of Populism. *NBER Working Papers*, (2011) 17306.
- AGAMBEN, Giorgio: *State of Exception*. Chicago, 2005.
- AGAMBEN, Giorgio: Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig. *A Szem*, 2016. március 27., <https://aszem.info/2016/03/giorgio-agamben-az-ellenorzo-allamtol-a-destitualo-hatalom-praxisaig/> (letöltve: 2021.02.11.).
- BARTHA Ákos: Tojástánc a populizmusok körül. A magyar népi mozgalom fogalmi keretei és regionális dimenziói. *Múltunk*, (2014) 4., 58–104. o.
- BARR, Robert R.: Populists, Outsiders and Anti-Establishment Politics. *Party Politics*, 15. (2009) 1., 29–48. o.
- BATES, Thomas R.: Gramsci and the Theory of Hegemony. *Journal of the History of Ideas*, 36. (1975) 2., 351–366. o.
- BECK, Ulrich: *A kockázat-társadalom. Út egy mások modernitásba*. Budapest, 2003.
- BEILHARZ, Peter: Social Democracy and Social Justice. *Journal of Sociology*, 25. (1989) 1., 85–99. o.
- BELLAMY, Richard: *Political Constitutionalism: A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy*. Cambridge, 2007.
- BELLAMY, Richard: Constitutional Democracy. In GIBBONS, Michael T. (ed.): *The Encyclopedia of Political Thought*. Chicester, 2014. 713–728. o.
- BERLET, Chip – LYONS, Matthew N.: *Right-Wing Populism in America Too Close for Comfort*. New York – London, 2000.
- BEVERIDGE, Ross: Consultants, Depoliticization and Arena-Shifting in the Policy Process. *Policy Sciences*, 45. (2012) 1., 47–68. o.
- BEVERIDGE, ROSS – NAUMANN, Matthias: Global Norms, Local Contestation: Privatisation and De/Politicisation in Berlin. *Policy and Politics*, 42. (2014) 2., 275–291. o.
- BODA Zsolt: *Legitimitás, bizalom, együttműködés. Kollektív cselekvés a politikában*. Budapest, 2013.
- BOKROS Lajos: Képzelt varázsló és törpe bohóc. Modernizáció és populizmus a huszonegyedik századi Magyarországon. *Élet és Irodalom*, 2015. március 6.

- BOKROS Lajos: Populizmus és modernizáció. Hogyan lehet legyőzni a Fidesz diktatúráját 2018-ban? *Élet és Irodalom*, 2016. február 26.
- BOKROS Lajos: Varázsló vagy bohóc? Modernizáció és populizmus a huszonegyedik századi Európában. *Élet és Irodalom*, 2015. február 20.
- BORBÁNDI Gyula: Fogalomzavar a populizmus körül. *Forrás*, (1993) 2., 56–66. o.
- BOZÓKI András: Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország. *Politikatudományi Szemle*, (1994) 3., 33–68. o.
- BÖCSKEI Balázs: Új autoriter rezsim, a magyar illiberalizmus és a „létező liberalizmus” válsága. In FÖLDES György – ANTAL Attila (szerk.): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest, 2016. 79–95. o.
- BRETTER Zoltán: Apolitika, depolitizálás, antipolitika – Carl Schmitt liberalizmus-kritikájának néhány eleme. *Világosság*, (2003) 7–8., 43–52. o.
- BURNHAM, Peter: New Labour and the Politics of Depoliticisation. *British Journal of Politics and International Relations*, 3. (2001) 2., 127–149. o.
- CANOVAN, Margaret: *Populism*. New York, 1981.
- CANOVAN, Margaret: Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy. In MÉNY, Yves – SUREL, Yves (eds): *Democracies and the Populist Challenge*. New York, 2002. 25–44. o.
- CANOVAN, Margaret: Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47. (1999) 1., 2–16. o.
- CASTELLS, Manuel: *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra*. I. kötet. *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest, 2005.
- CASTELLS, Manuel: *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra*. II. kötet. *Az identitás hatalma*. Budapest, 2006.
- COLLIER, Ruth B.: Populism. In SMELSER, N. J. – BALTES, P. B. (eds): *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*. Oxford, 2001. 1813–1816. o.
- CONSTANT, Benjamin: *A régiek és a modernek szabadsága*. Vál.: Ludassy Mária. Budapest, 1997.
- CSEPELI György: A populizmus mint közösségi hisztéria. *Kritika*, (2015) 1–2., 2–4. o.
- DEEGAN-KRAUSE, Kevin – HAUGHTON, Tim: Toward a more useful conceptualization of populism: Types and degrees of populist appeals in the case of Slovakia. *Politics & Policy*, 37. (2009) 4., 821–841. o.
- D'ERAMO, Marco: Populism and the New Oligarchy. *New Left Review*, 82. (2013) July, 5–28. o.
- DWORKIN, Ronald: Constitutionalism and Democracy. *European Journal of Philosophy*, 3. (1995) 1., 2–11. o.

- ESPING-ANDERSEN, Gøsta: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge, 1990.
- EURÓPAI BIZOTTSÁG: *Europeans in 2014*. (Special Eurobarometer 415.) TNS opinion & social, DG COMM „Strategy, Corporate Communication Actions and Eurobarometer” Unit. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_415_en.pdf (letöltve: 2021.02.11.).
- FLINDERS, Matthew – BULLER, Jim: Depoliticisation. *British Politics*, (2006) 1., 293–318. o.
- FREEDEN, Michael: *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Oxford, 1996.
- FREEDEN, Michael: Is Nationalism a Distinct Ideology? *Political Studies*, 46. (1998) 4., 748–765. o.
- FUKUYAMA, Francis: The End of History? *The National Interest*, (1989) Summer., <http://www.wesjones.com/eoh.htm> (letöltve: 2021.02.11.).
- FUREDÍ, Frank: Institutions and Ideology. *Aspen Review Central Europe*, (2016) 1., 11–14. o.
- GAGYI Ágnes: Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat*, (2014) 21., 298–316. o.
- GIDRON, Noam – BONIKOWSKI, Bart: Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda. *Weaterhead Workong Paper Series*, (2013) 13-0004.
- GRAMSCI, Antonio: *Levelek a börtönből*. (Ford.: Gábor György, Zsámboki Zoltán.) Budapest, 1974.
- GRAY, John: *Liberalism*. Second Edition. Minnesota, 1995.
- GRESKOVITS Béla: *The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared*. Budapest, 1998.
- GRESKOVITS Béla: A tiltakozás és a türelem politikai gazdaságtanáról. *Külgazdaság*, (1996) 7–8., 78–88. o.
- HABERMAS, Jürgen: *A posztnevezeti állapot – Politikai esszék*. Budapest, 2006.
- HABERMAS, Jürgen: *The Lure of Technocracy*. Cambridge–Malden, 2015.
- HABERMAS, Jürgen: Constitutional Democracy: A Paradoxical Union of Paradoxical Principles? *Political Theory*, 29. (2001) 6., 766–781. o.
- HABERMAS, Jürgen: Reconciliation through the Public Use of Reason: Remarks on John Rawls’s Political Liberalism. *Journal of Philosophy*, 92. (1995) 3., 109–131. o.
- HARDT, Michael – NEGRI, Antonio: *Empire*. Cambridge, 2001.
- HARDT, Michael – NEGRI, Antonio: *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York, 2004.

- HAWKINS, Kirk A.: *Venezuela's Chavismo and Populism in Comparative Perspective*. Cambridge, 2010.
- HAWKINS, Kirk A.: Is Chavez Populist? Measuring Populist Discourse in Comparative Perspective. *Comparative Political Studies*, 42. (2009) 8., 1040–1067. o.
- HAYEK, Friedrich A.: *The Constitution of Liberty*. London, 1976.
- HEYWOOD, Andrew: *Political Ideologies: An Introduction*. 3rd edition. New York, 2003.
- HOFSTADTER, Richard: *The Age of Reform*. New York, 1955.
- HOFSTADTER, Richard: *The Paranoid Style in American Politics*. Cambridge, 1964.
- HOLM, Hans Henrik – SØRENSEN, Georg (eds): *Whose World Order? Uneven Globalization and the End of the Cold War*. Boulder, 1995.
- HORVÁTH Szilvia: Chantal Mouffe: politikai filozófia a realizmus határán. In SZÜCS Zoltán Gábor: *A hatalom kódében: Bevezetés a realista politikaelméletbe*. Budapest, 2016. 123–138. o.
- INGLEHART, Ronald: *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton, 1977.
- INGLEHART, Ronald – NORRIS, Pippa: *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*. Cambridge, MA, 2016.
- JANSEN, Robert S.: Populist Mobilization: A New Theoretical Approach to Populism. *Sociological Theory*, 29. (2011) 2., 75–96. o.
- JENKINS, Laura: The difference genealogy makes: Strategies for politicisation or how to extend capacities for autonomy. *Political Studies*, 59. (2011) 1., 156–174. o.
- JUDIS, B. John: *The Populist Explosion: How the Great Recession Transformed American and European Politics*. New York, 2016.
- JUDIS, B. John: Us v Them: the birth of populism. *Guardian*, 2016. október 13.
- KALTWASSER, Cristóbal Rovira: Latin American Populism: Some Conceptual and Normative Lessons. *Constellations*, 21. (2014) 4., 494–504. o.
- KAZIN, Michael: *The Populist Persuasion: An American History*. Ithaca–London, 1995.
- KETTELL, Steven: Does Depoliticization Work? *British Journal of Politics and International Relations*, 10. (2008) 4., 630–648. o.
- KEUCHEYAN, Razmig: *Antonio Gramsci: egy globális elmélet születése*. Budapest, 2012.
- KIS János: *Alkotmányos demokrácia: Három tanulmány*. Budapest, 2000.
- KISS Viktor: *Marx & ideológia*. Budapest, 2011.

- KISS Viktor: A Birodalom, a Sokaság és a posztmodern forradalom. Antonio Negri realista politikai ontológiája. In SZÜCS Zoltán Gábor – GYULAI Attila (szerk.): *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe*. Budapest, 2016. 65–80. o.
- KISS Viktor: Marx újratöltve: hegemonia-elmélet a Kommunista Kiáltványban. *Századvég*, 19. (2014) 71., 45–70. o.
- KÖRÖSÉNYI András: *Vezér és demokrácia*. Budapest, 2005.
- KOSSELLECK, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Ford.: Szabó Márton. Budapest, 1997.
- KRASTEV, Ivan: Has the Separation of Powers Gotten Out of Fashion? *Aspen Review Central Europe*, (2016) 1., 15–18. o.
- KRASTEV, Ivan: Paradoxes of the New Authoritarianism. *Journal of Democracy*, (2011) 2., 5–16. o.
- KRASTEV, Ivan: The Strange Death of the Liberal Consensus. *Journal of Democracy*, (2007) 4., 56–63. o.
- KUZEMKO, Caroline: Politicising UK Energy. *Policy and Politics*, 42. (2014) 2., 259–274. o.
- LACLAU, Ernesto: *A populista ész*. Budapest, 2011.
- LACLAU, Ernesto: *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism – Fascism – Populism*. London, 1977.
- LACLAU, Ernesto – MOUFFE, Chantal: *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London, 1985.
- LIPSET, Seymour Martin – ROKKAN, Stein: *Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives*. New York, 1967.
- MADRID, Raúl L.: The rise of ethnopopulism in Latin America. *World Politics*, 60. (2008) 3., 475–508. o.
- MARX, Karl – ENGELS, Friedrich: *A német ideológia. Szemelvények Marx és Engels 1845–1846-ban írt kéziratban maradt műveiből*. Ford.: Liszkai Zoltán. Budapest, 1952.
- MÉNY, Yves – SUREL, Yves (eds): *Democracies and the Populist Challenge*. New York, 2002.
- MÉNY, Yves – SUREL, Yves (eds): The Constitutive Ambiguity of Populism. In MÉNY, Yves – SUREL, Yves (eds): *Democracies and the Populist Challenge*. New York, 2002. 1–24. o.
- MOUFFE, Chantal: *On the Political*. London – New York, 2005.

- MUDDE, Cas: *Are populists friends or foes of constitutionalism? Policy Brief, The Social and Political Foundations of Constitutions*. Oxford, 2013.
- MUDDE, Cas: *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge, 2007.
- MUDDE, Cas: Cas Mudde recommends the best books on Populism. *Fivebooks.com*, 2017. január 12. (letöltve: 2021.02.11.).
- MUDDE, Cas: The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39. (2004) 4., 541–563. o.
- MUDDE, Cas: The Study of Populist Radical Right Parties: Towards a Fourth Wave. *C-REX Working Paper Series*, (2016) 1.
- MUDDE, Cas: Three decades of populist radical right parties in Western Europe: So what? *European Journal of Political Research*, 52. (2013) 1–19. o.
- MUDDE, Cas – KALTWASSER, Cristóbal Rovira: Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America. *Government and Opposition*, 48. (2013) 2., 147–174. o.
- MÜLLER, Jan Werner: *What Is Populism?* Philadelphia, Pennsylvania, 2016.
- MÜLLER, Jan Werner: Populism and Technocracy in Twenty-First-Century Europe. *Aspen Review Central Europe*, (2016) 1., 19–23. o.
- NEGRI, Antonio: *Trilogy of Resistance*. New York, 2011.
- OST, David: *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. New York, 2005.
- OST, David: Hogyan veszítették el a liberálisok a munkásság támogatását? 2000, (2009) 1., <http://ketezer.hu/2009/01/hogyan-veszitettek-el-a-liberalisok-a-munkassag-tamogatasat/> (letöltve: 2021.02.11.).
- PAÁR Ádám: *A dzsungel mélyén, avagy a populizmus rejtelmei. Reflexió Marco d'Eramo Populism and the New Oligarchy című tanulmányára*. Budapest, 2013.
- PAÁR Ádám: *A populisták (h)ősei*. Szombathely, 2020.
- PAÁR Ádám: *Populizmus és válság az Újvilágban. Négy válság és az amerikai populizmus fejlődése*. Budapest, 2016.
- PANAYOTU, Panos: *Towards a transnational populism: A chance for European democracy (?)*. The case of DiEM25. Thessaloniki, 2017. (Populismus Working Papers, 5.)
- PANIZZA, Francisco: *Populism and the mirror of democracy*. London, 2005.
- PAPP István: *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*. Budapest, 2012.
- PIKETTY, Thomas: *A tőke a 21. században*. Budapest, 2015.
- PLEHWE, Dieter: Neoliberal hegemony. In SPINGER, Simon – BIRCH, Kean – MACLEAVY, Julie (eds): *The Handbook of Neoliberalism*. New York – London, 2016. 51–72. o.

- POKOL Béla: A jurisztokrácia és a demokrácia határvonalán. *Jogelméleti Szemle*, (2015) 4., 4–18. o.
- RÁCZ Sándor: *Lehetséges-e a politikai közösség igazságos újraalkotása – Erkölcsi érvelés a demokratikus politikában*. Debrecen, 2013.
- RANCIÈRE, Jacques: *Disagreement: Politics and Philosophy*. Mineapolis, 1999.
- RANCIÈRE, Jacques: *The Hatred of Democracy*. London, 2006.
- RAWLS, John: *Political Liberalism*. New York, 2005.
- RAWLS, John: *Theory of Justice*. Revidés Edition. Cambridge, Massachusetts, 1999.
- RAWLS, John: Reply to Habermas. *Journal of Philosophy*, 92. (1995) 3., 132–180. o.
- REYBROUCK, David Van: *A populizmus védelmében*. Budapest, 2010.
- ROBERTS, Kenneth M.: Populism, Political Conflict, and Grass-Roots Organization in Latin America. *Comparative Politics*, 38. (2006) 2., 127–148. o.
- ROBERTS, Kenneth M.: Latin America's Populist Revival. *SAIS Review*, 27. (2010) 1., 3–15. o.
- ROSANVALLON, Pierre: *Counter-Democracy: Politics in an Age of Distrust*. Cambridge, 2008.
- SCHABERT, Tilo: *A politika méltóságáról és jelentőségéről*. Budapest, 2013.
- SCHABERT, Tilo: *Boston Politics: The Creativity of Power*. Berlin – New York, 1989.
- SCHEIRING Gábor: A nemzeti burzsoázia diszkrét bája – A demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana. In FÖLDES György – ANTAL Attila (szerk.): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest, 2016. 11–45. o.
- SCHMITT, Carl: *A politikai fogalma*. Ford.: Cs. Kiss Lajos. Budapest, 2002.
- SCHMITT, Carl: *Politikai teológia*. Ford.: Paczolay Péter. Budapest, 1992.
- SEBŐK Miklós: A modernizációs konszenzus mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája. In FÖLDES György – ANTAL Attila (szerk.): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest, 2016. 46–76. o.
- SLATER, David: Globális idők posztkoloniális kérdései. *Fordulat*, (2010) 12., 125–160. o.
Az eredeti cikk: SLATER, David: Post-colonial questions for global times. *Review of International Political Economy*, 5. (1998) 4., 647–678. o.
- SPINGER, Simon – BIRCH, Kean – MACLEAVY, Julie (eds): *The Handbook of Neoliberalism*. New York – London, 2016.
- STAVRAKAKIS, Yannis – KATSAMBEKIS, Giorgos: Left-wing populism in the European periphery: the case of SYRIZA. *Journal of Political Ideologies*, 19. (2014) 2., 119–142. o.

- STRANGE, Gerard: Depoliticisation, the Management of Money and the Renewal of Social Democracy. *New Political Economy*, 19. (2014) 1., 138–154. o.
- SZABÓ Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, 2003.
- SZABÓ Márton (szerk.): *Fideszvalóság. Diszkurzív politikatudományi értelmezések*. Budapest, 2006.
- SZABÓ Márton: Ellenfél és ellenség a politikában. *Politikatudományi Szemle*, 16. (2007) 1., 9–20. o.
- SZILÁGYI Ákos: *A populista. A politikai varázsmese morfológiája*. Budapest, 2010.
- SZÜCS Zoltán Gábor – GYULAI Attila (szerk.): *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe*. Budapest, 2016.
- TAGGART, Paul: *Populism*. Buckingham, 2000.
- TAGGART, Paul: New populist parties in Western Europe. *West European Politics*, 18. (1995) 1., 34–51. o.
- TORRE, Carlos de la: *Populist Seduction In Latin America: The Ecuadorian Experience*. Athens, 2000.
- TÓTH István György: *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése*. Budapest, 2009.
- TRENCSENYI Balázs: A kelet-európai agrárpopulizmus, mint értelmezési keret. In DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Bibó 100: Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Budapest, 2012. 295–331. o.
- WEYLAND, Kurt: Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics. *Comparative Politics*, 34. (2001) 1., 1–22. o.
- WOOD, Matt: Politicisation, Depoliticisation and Anti-Politics: Towards a Multilevel Research Agenda. *Political Studies Review*, 14. (2016) 4., 521–533. o.
- WOOD, Matt – FLINDERS, Matthew: Rethinking Depoliticisation. *Policy and Politics*, 42. (2014) 2., 151–170. o.

MÁSODIK RÉSZ

A BIOPOLITIKA

I. A biopolitika mint értelmezési keret	88
1. A biopolitika jelentése(i)	88
2. A biopolitikai megközelítés irányai: élet vs. politika	89
II. Michel Foucault: az állam biohatalma	94
III. Giorgio Agamben: szuverenitás, biopolitika, kivételes állapot	98
IV. Michael Hardt és Antonio Negri: globális háború és posztmodern biopolitika	102
1. Az állami szuverenitás átalakulása és a mindennapos háború	102
2. A globális kapitalizmus biopolitikája	106
Irodalom	109

Az elmúlt évek társadalomtudományi megközelítéseit alapvetően határozta meg a biopolitikai elemzés; hatást gyakorolt a filozófiára, a szociológiára, a jogtudományokra, a politikatudományra, a történelemtudományra, a pszichológiára, az antropológiára és általában minden kritikai társadalomtudományra. A tudományos elemzés mellett a nyilvánosságban ebben a keretben kerültek tárgyalásra olyan ügyek, mint az USA „terror ellen vívott háborúja”, a nemzeti és nemzetközi jogrendszeren „kívül” létrehozott büntetőintézmények dilemmái (Guantánamo, Abu Ghraib), az egyre nagyobb számban útnak induló menekültek és bevándorlók kérdése, az emberi genom feltérképezésére irányuló programok.¹

A biopolitikai megközelítés korántsem idegen a hazai, széles értelemben vett társadalomtudományi környezetben: időről időre alkalmazzák magyar szerzők.² Ugyanakkor a biopolitikai elemzés és annak a – normál jogrend felfüggesztésével járó – kivételes állapotokra koncentráló irányzata csak a legutóbbi időkben vált a társadalomkritikai vizsgálódások perspektívájává.³

Mivel ez a rész bepillantást szeretne adni a biopolitika meghatározó társadalomelméleti-társadalomkritikai irodalmába, ezért egyfajta „biopolitikai alapozó” szerepét tölti be. Azokra az irányokra térek ki részletesen, amelyek a korszakunk politikai hatalomfelfogásában és -gyakorlásában zajló változások megértéséhez segíthetnek hozzá.⁴

¹ DORAHY, James F.: From the body politic to the politics of the body: The biopolitical theory of Ferenc Fehér and Agnes Heller. *Constellations: An International Journal of Critical and Democratic Theory*, 25. (2018) 4., 657–668. o.

² Lásd FEHÉR Ferenc – HELLER Ágnes: *Biopolitika. Világosság*, (1993) 5–49. o.; FEHÉR, Ferenc – HELLER, Ágnes: *Biopolitics*. Aldershot, 1994.; TAKÁCS Ádám: *Biopolitika és nemzeti állapot: egy foucault-i problematika rekonstrukciója*. In CIEGER András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest, 2009. 15–28.; LOSONCZ, Márk – TAKÁCS, Ádám: *Biopolitics*. In TEN HAVE, H. A. M. J. (ed.): *Encyclopedia of Global Bioethics*. Dordrecht, 2016. 372–380. o.

³ NAGY Zsófia: *Agamben és a magyarországi menekültügy kivételei. Kötő-Jelek, ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola Évkönyve*, (2016) 21–35. o.; ANTAL: *A kivételes – mindennapos*. és ANTAL Attila: *Kivételes állapotban. Új Egyenlőség*, 2018. január 21., <http://ujegyenloseg.hu/kiveteles-allapotban/> (letöltve: 2021.02.11.).

⁴ Elsősorban a következő, átfogó igénytel megírt irodalmakra fogok hivatkozni a biopolitika általános ismertetése során: FEHÉR–HELLER: *Biopolitika*.; FEHÉR–HELLER: *Biopolitics*.; TAKÁCS: *Biopolitika és nemzeti állapot...*; LEMKE, Thomas: *Biopolitics: An Advanced Introduction*. New York – London, 2011.; LOSONCZ–TAKÁCS: *Biopolitics*.; PROZOROV, Sergei – RENTEÁ, Simona (eds): *The Routledge Handbook of Biopolitics*. New York, 2017.

I. A biopolitika mint értelmezési keret

1. A biopolitika jelentése(i)	88
2. A biopolitikai megközelítés irányai: élet vs. politika	89

1. A biopolitika jelentése(i)

A *biopolitika* elnevezés különféle jelentéseket hordoz, de alapvetően olyan politikára utal, amely az élettel foglalkozik (elsősorban az emberi élettel, de természetesen ide tartozhatnak más élőlények is), illetve annak politikai hatalom általi kormányzásával.⁵ Ezen belül a kifejezés sokféle – azt is mondhatnánk, „szakpolitikai” – jelentéstartalmat hordoz, mint az élet és a halál társadalmi jelentősége, a viselkedés biológiai determinációja, a közegészséghez, közhigiéniához és szexualitáshoz kapcsolódó kérdések és az emberi lét testhez kötöttségi aspektusai.⁶

Michel Foucault francia filozófus-történész kezdte el vizsgálni, hogy a politikai hatalom a 18. századi Európában hogyan foglalkozott a szexualitással, a higiéniaival és a mentális betegségekkel. Ezek a kiindulópontok vezettek el ahhoz, hogy „megértsük mindazokat a fejlődési irányokat, amelyek az élettel kapcsolatos igazgatásra irányulnak, a bevándorlástól a HIV/AIDS-megelőzésig, a biotechnológiában és az idegtudományban lezajlott gazdasági szabályozásig és fejlődésig”.⁷ Annak középpontba kerülése, hogy az „életet” hogyan irányíthatja a politikai hatalom, kétségtelenül összefügg a természettudományok robbanásszerű fejlődésével, hiszen ahogy az ember egyre több információt szerez a mikro- és makrovilágokról, úgy egyre inkább uralkodni kíván azok felett. Ugyanakkor Foucault rávilágít arra, hogy maga a politikai hatalom működésmódja változott meg radikálisan: addig az „élet elvételének joga” a politikai szuverént deduktív módon, magának az autoritásnak a tiszteletben tartása következtében illette meg, a 18. századtól azonban a politikai hatalom középpontjába a „testek feletti adminisztráció”, „az élet menedzselése” került.⁸ Foucault *A szexualitás története*⁹ című könyvében a biopolitika az élet feletti hatalomként jelenik meg,

⁵ LEMKE: *Biopolitics*... 2. o.

⁶ LOSONCZ-TAKÁCS: *Biopolitics*. 373. o.

⁷ RENTEA, Simona: Introduction. In PROZOROV, Sergei – RENTEA, Simona (eds): *The Routledge Handbook of Biopolitics*. New York, 2017. 1–19. o.

⁸ Uo. 5. o.

⁹ FOUCAULT, Michel: *The History of Sexuality. Volume I. An Introduction*. New York, 1976. Magyarul: *A szexualitás története*. Budapest, 1990.

amit a *The Birth of Biopolitics*-ban¹⁰ már szélesebb értelemben, az élet feletti kormányzásként határoz meg.

Ugyanakkor a biopolitika fogalma, lehatárolása körül széles körű és mély egyet nem értés uralkodik. Thomas Lemke foglalja össze a biopolitikát övező ellentmondásos megközelítéseket: vannak, akik amellet érvelnek, hogy a biopolitika a racionális döntéshozáshoz és így a demokratikus társadalomszervezéshez kapcsolódik, ezzel szemben mások szükségképpen a rasszizmussal és a totalitarizmussal rokonítják; egyaránt használja a jobboldal és a baloldal; a biopolitikai megközelítést a marxisták és a rasszisták is alkalmazzák a biotechnológia kritikájára, sőt annak igazolására is; valamint vitatott az is, hogy létezett-e antik biopolitika, vagy pedig a modernitással léptünk be a „biopolitika korszakába”.¹¹ Vagyis a biopolitikai elemzést nem pusztán objektív szempontok alakítják (ahogyan álláspontom szerint bármilyen más társadalomtudományi, társadalomkritikai elemzést sem), mivel a politikai hatalom behatolása az élet legkülönbözőbb színtereibe különösen kényes kérdéseket vet fel. Losoncz Miklós és Takács Ádám is foglalkozik a biopolitika jelentésének sokféleségével és azzal, hogy erős a hajlam a biopolitika jelentésének diszkurzív kisajátítására politikai, tudományos vagy éppen társadalmi szempontból.¹² A szerzőpáros felveti azt a fontos sajátosságot – amely meghatározza majd a jegyzet kivételes állapotról szóló fejtegetését is –, hogy a biopolitika kihívások elé állítja a nyugati gondolkodást azáltal, hogy elmossa a természet és kultúra közötti szigorú határvonalat, amelyet az ókori görögök húztak természet (*physis*) és törvény (*nomos*) között.¹³

A biopolitikai megközelítés nagy hatást gyakorolt a filozófiai gondolkodásra, a pszichológiára, a történelemtudományra. Elsősorban azokat az irányokat vizsgálom, amelyek megújították a politikai hatalomról, a modern államról és a szuverenitásról szóló gondolkodási-elemzési kereteket, és a politikai hatalmat úgy határozták meg, mint modern és kortárs társadalmainkban a test feletti meghatározó kontrollt.

2. A biopolitikai megközelítés irányai: élet vs. politika

A következőkben – elsősorban Lemke¹⁴ alapján – rövid áttekintést adok a biopolitikai megközelítés történeti aspektusairól, ezt követően pedig foglalkozom a biopolitika és egyúttal a kivételes állapot három legmeghatározóbb irányával.

¹⁰ Foucault, Michel: *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. Transl.: G. Burchell. London, 2010.

¹¹ Lemke: *Biopolitics*... 1. o.

¹² Losoncz–Takács: *Biopolitics*. 373. o.

¹³ Uo.

¹⁴ Lemke: *Biopolitics*...

Lemke alapvetően két irányvonalat különböztet meg a biopolitika értelmezését illetően aszerint, hogy milyen tényezőknek adnak elsőbbséget. Az egyik – „természetinek” nevezhető – koncepció szerint maga az élet tekintendő a politika alapjának. A másik, jóval „politikaibb” megközelítés szerint a különféle életfolyamatok alárendeltek a politikának, és tulajdonképpen a politika tárgyaként kell rájuk tekinteni, ilyenformán pedig a biopolitika a tágan értelmezett politika részterülete.¹⁵

Az életet a politika alapjaként fémjelző irányzat Lemke szerint több mint százéves múltra tekint vissza, amikor 19. század második felében az „életfilozófia” (fő képviselői: Arthur Schopenhauer, Friedrich Nietzsche, Henri Bergson) önálló irányzattá vált a filozófián belül. E filozófusok számára az élet az egészség, a jó, az igaz normatív kritériumává vált a halállal szemben. Ebben a közegben struktúrálődik a biopolitika a 20. század első felében. A svéd politikatudós, Rudolf Kjellén használta először magát a kifejezést, és mélyen vallotta a korszakban általánosnak mondható organikus koncepciót, amely szerint az állam – egyfajta kollektív létezőként – az individuumokhoz hasonló élőlény.¹⁶ Kjellén számára a természetes létezés tere a nemzetállam, amelyben különféle társadalmi csoportok és osztályok vívnak késhegyig menő harcot egymással, a biopolitika nála pedig a biológia speciális területe, és a polgárháborút vizsgálja e kategórián keresztül.¹⁷ A kivételes állapottal kapcsolatos gondolatmenet szempontjából fontos, hogy az organikus koncepció szerint az állam nem az egyének jogi és politikai aktusának, szerződésének eredményeképpen jön létre, hanem eredeti életformaként megelőzi mind az egyéneket, mind pedig azok közösségeit, és számukra biztosít egyfajta intézményesülési lehetőséget.

A nemzetiszocialista berendezkedésekben az állam organikus, konzervatív és antidemokratikus megközelítése rasszizmussal párosult. Lemke kifejti, hogy a „nép teste” (*Volkskörper*) egy autoriter, hierarchikusan strukturált és etnikailag homogén közösség metaforája volt.¹⁸ A nemzetiszocializmus szerint – amely szociáldarwinista, pángermán és nacionalista koncepciókat egyaránt magába olvasztott – a történelem alanyai nem az individuumok vagy a politikai osztályok, hanem a közös genetikai örökségüket védő, önmagukba zárkózott közösségek. Itt kerül megfogalmazásra az a rasszista és totalitárius biopolitikai koncepció, amelyet azóta is sokan azonosítanak a biopolitikával: „Az emberek és fajok közötti, azok »belső biológiai minőségére« visszavezetett, természetes hierarchiára vonatkozó megközelítés, ami nem csak igazolta, de szükségessé is tette az egyénekek és a közösségekkel szembeni nem egyenlő bánásmódot.”¹⁹ Mindezek mögött az a megfontolás húzódott meg, hogy a nemzetiszocializmus

¹⁵ LEMKE: *Biopolitics*... 3. o.

¹⁶ Uo. 9–10. o.

¹⁷ Uo. 10. o.

¹⁸ Uo. 11. o.

¹⁹ Uo.

cialista biopolitikai megközelítések a társadalmi viszonyokat és politikai problémákat biológiai determinációkra vezették vissza.²⁰

A nemzetiszocialista és a sztálinista biopolitika koncentrációs táboraira a kivételes állapot kapcsán még többször visszatérek, ugyanakkor már most érdemes kiemelni azt a jelenséget, amelyet Fehér Ferenc és Heller Ágnes a „biopolitika totalitárius csábításra való nyitottságának” nevez:²¹ e szerint a biopolitika a totalitárius politikával azonosítható. Fehér és Heller a radikális mozgalmak biopolitikai stratégiája által felvetett társadalomkritika kapcsán elmélkedik azon, hogy „igazolható-e egyáltalán bármiféle kritika egy olyan században, amely [...] tanúja volt a hitleri és a sztálini koncentrációs táboroknak, ahol a totalitárius szellem az elpusztítás szándékával tette rabjává a testet”.²² Következtetésük szempontunkból jelentős és előremutató: korántsem vetik el a biopolitikát mint olyat, és rávilágítanak arra, hogy demokrácia és totalitarizmus nem kizárólagos ellentétek. Érvelésük szerint:

ha a társadalmi élet valóban mikrohatalmak hálózata, egyáltalán nem lehet közömbös e hatalmak jellege [...]. A demokráciát és a totalitarizmust túlságosan is gyakran tekintik kizárólagos ellentéteknek, a totalitarizmust pedig meggondolatlanul a totalitárius állammal azonosítják. Ennek ellenére mi úgy gondoljuk, hogy egy szabad választásokon alapuló rendszer összes kellékeinek megőrzése mellett is a társadalom mikrohatalmai totalitárius lidércnyomássá változtathatják az életet, ha kellő mennyiségű levezetetlen társadalmi frusztráció dolgozik bennük.^{23, 24}

Mindez előrevetíti egyik fő mondandómat arról, hogy a biopolitika alapvetően hatja át a liberális demokráciákat és a neoliberális kapitalizmust. Lemke nagyon hasonló álláspontnak ad hangot, és kifejti, hogy a rasszizmus, valamint a genocídiumhoz vezető politika a nemzetiszocialista „vér és föld” („Blut und Boden”) koncepcióban olvadt össze, amely talán német sajátossággént is felfogható, ugyanakkor a „politika biológizálása” korántsem német találmány, hiszen éppen úgy ott van „az új szovjet embert”

²⁰ A nemzetiszocialista biopolitika rasszista jellege meghatározó, hiszen „az idegen vértől” kívánta megóvni a német emberek „faji karakterét” és genetikai örökítőanyagát. Ez a küzdelem a német nép belső és külső ellenségei ellen egyaránt folyt; a biopolitikai célkitűzések pedig geopolitikai kerettel is párosultak, ez volt a *Lebensraum* („élőhely”) doktrínája. Mindez ideológiai alapot és felhatalmazást jelentett a német birodalmi imperializmusra. A *Lebensraum* 1938 a német külpolitika legmeghatározóbb stratégiája lesz, de létrejötté a 20. század korábbi éveire nyúlik vissza, és Friedrich Ratzel német geográfushoz, a német geopolitika atyjához kötődik, aki két földrajzi kulcstényezőt különböztetett meg: a teret és a pozíciót. Louis von Kohl már együtt kezelte a biopolitikát és a geopolitikát, mint „az állam természettudományának alapját”. LEMKE: *Biopolitics*... 13. o.

²¹ FEHÉR–HELLER: *Biopolitika*. 25. o.

²² Uo.

²³ Uo. 25–26. o.

²⁴ Ugyanakkor kétségtelen tény az is, hogy a biopolitika körül ott lebeg a szabadsághiány, az irányítottság és zsarnokság. Heller meg is jegyzi, hogy a biopolitika „a totalitárius társadalom politikájának együttélése a szabad politikai intézményekkel”. HELLER, Ágnes – PUNTSCHER RIEKMANN, Sonja (eds): *Biopolitics: The politics of the body, race and nature*. Avebury, 1996. 15. o.

létrehozni kívánó sztálini politikában, mint a liberális demokráciák géntechnológiai célkitűzéseiben, sőt nemcsak államok, hanem magánkezdeményezések is igen komoly biopolitikai apparátussal rendelkezhetnek.^{25, 26}

Ahogy láttuk, a biopolitikai megközelítés másik fő iránya szerint az élet a politika tárgya. Lemke mindenekelőtt az 1960–1970-es évektől kibontakozó ökológiai biopolitika irányaira hívja fel a figyelmet.²⁷ Ahogyan a globális ökológiai krízis egyre jobban kibontakozott, és az ökológiai válság ügyét egyre több mozgalom és egyre több aktivista tette magáévá, úgy a biopolitika egyre inkább a bolygónkat sújtó ökológiai katasztrófa elkerülésének, kezelésének politikájává változott. Mindebben jelentős szerepe volt a Római Klub jelentésének, amelyet Meadows és szerzőtársai jegyeznek, és *A növekedés határai*²⁸ címet viseli. A mű számítógépes modellezéssel tárta fel a folyamatos gazdasági és népesedési növekedés hatásait, a növekedés és a véges erőforrások közötti kapcsolatot, és az ezekhez kapcsolódó forgatókönyveket. A jelentés hatására diskurzus indult arról, hogy a népességrobbanás és a klímakatasztrófa következtében nem kisebb a tét, mint az élet fennmaradása és az emberi faj túlélése. Mindezzel kialakult a biopolitikának egy új jelentése, amely arról szólt, hogy új politikai és társadalmi megközelítésekre van szükség a természetes környezet és az emberiség védelme miatt. A biopolitika mint az élet globális természeti alapjainak védelme és biztosítása egy másik komponenssel egészült ki, amit Lemke technokratikus biopolitikának nevez, hiszen az 1970-es évek nem csak az ökológiai katasztrófa tudatosulásáról, hanem a biotechnológia robbanásszerű fejlődéséről is szóltak.²⁹ A genetikai és reprodukív technológiák beláthatatlan alakulása jelentős bioetikai problémákat vet fel, továbbá azt a kérdést, hogy a tudományos fejlődés egyáltalán hogyan kontrollálható és szabályozható. A biológiai és orvosi kutatások, valamint mindezek gyakorlati alkalmazása ismét elemi erővel bizonyította, hogy mennyire esetleges és törékeny a természet és kultúra közötti határvonal,³⁰ továbbá állandó dilemmává vált, hogy milyen politikai és jogi eszközrendszerre van szükség ezen demarkációs vonalak biztosításához. Az „élet” tehát – Lemke szerint – kettős értelemben a politikai gondolkodás és cselekvés központi kategóriájává vált az 1970-es évektől: egyrészt az ökológiai válság tudatosította, hogy az emberiség felszámolhatja az élet alapját, másrészt a természettudomány tulajdonképpen

²⁵ LEMKE: *Biopolitics*... 14. o.

²⁶ Foucault biopolitikai koncepciója kapcsán Takács nagyon hasonló következtetésre jut: „A foucault-i biopolitikai kérdésfelvetés ezen a ponton éppen annak felismerését rejtí magában, hogy a nacionalizmus mindezen elfajult formáinak magyarázata nem korlátozódhat a modern európai társadalom organikus vagy szociáldarwinista politikai felfogásainak felemlegetésére. A biológiai szemléletmód vagy biológiai tudás politikai szintre emelése – vagyis a bi hatalmi stratégiák és gyakorlatok társadalmi szintű életbelépése – lényegileg előzi meg ezeket a folyamatokat, és történetileg egészen sajátos konfigurációkban jelentkezik. TAKÁCS: *Biopolitika és nemzeti állapot*... 20. o.

²⁷ LEMKE: *Biopolitics*... 23. o.

²⁸ MEADOWS, Donella H. et al.: *The Limits to Growth*. New York, 1972.

²⁹ LEMKE: *Biopolitics*... 26. o.

³⁰ Uo.

képlékennyé tette az élet és a halál határait, s ezzel egyúttal bizonytalanná váltak az élet természeti alapjai.³¹ Mindezek okán Lemke úgy véli, hogy az ökológiai biopolitika (amely az élet természeti alapjainak megőrzését, védelmét tűzte ki célul) feloldódott a technokratikus biopolitikában, amelynek éppenséggel célja, hogy kizsákmányolja az élet természeti fundamentumait, és a tudományos, technikai fejlődés révén megváltoztassa a környezetet.

³¹ Uo. 27. o.

II. Michel Foucault: az állam biohatalma

Michel Foucault egy 1974-es előadásában jelenik meg először a biopolitikai megközelítés, de csak két évvel később, egy 1976-os, a *Collège de France*-on megtartott előadásában, valamint *A szexualitás története*³² című munkájában bontotta ki részletesen. Foucault – aki nem használja mindig következetesen a biopolitika kifejezést – szakít azzal az elképzeléssel, hogy a politikai folyamatok és struktúrák visszavezethetők biológiai determinációkra; ezzel szemben azt a történelmi folyamatot vizsgálja, ahogyan az „élet” a politikai stratégiák és a történelem középpontjába került.³³ Meghatároz egy átmenetet, sőt töréspontot a modernitásban, amikor a modern állam egyre erőteljesebben elkezdte magára vállalni a biológiai, emberi élettel kapcsolatos gondoskodást és szabályozást. Mindez azzal függ össze, hogy a modern humán- és természettudományok, valamint az azokból következő normatív koncepciók strukturálják a politikai cselekvést, és meghatározzák annak céljait. Nem mellesleg Foucault szerint a biopolitikai mechanizmusoknak komoly szerepük van a modern rasszizmus kialakulásában, és ez magát a kivételes állapotot is jelentősen meghatározza.

Foucault szerint a 17. századtól kezdve jött létre a hatalomnak egy olyan szabályozó technológiája, amelyet biohatalomnak (*biopower*) nevez, s amely az értékesség és hasznosság kategóriái mentén osztja fel az életet. Ezt az emberi faj biopolitikájának kialakulásával azonosítja.³⁴ A biopolitika megszületése a politika rendjének fundamentális átalakulása, s a biohatalmat – amely kifejezést Foucault felváltva használja a biopolitikával – el kell választani a szuverén hatalomtól. A hatalom ezen új technológiája feljogosítottnak érzi magát az értékelésre, ítélkezésre, intézkedésre.³⁵ A biopolitika tehát a biohatalom modernitásbeli felemelkedésével, tulajdonképpen a kapitalizmus kibontakozásával kezdődött.³⁶

A szuverén hatalom a dolgok, termékek, szolgáltatások kisajátításán alapult, és csakis extrém esetekben jelentett „jogot az élet és a halál felett”. A szuverén hatalom biohatalommá átalakulása egyszerre bontakozott ki a mezőgazdasági termelés

³² FOUCAULT: *A szexualitás története*.

³³ Uo.

³⁴ FOUCAULT, Michel: „Society Must Be Defended”, *Lectures at the Collège de France, 1975–1976*. Translator: David Macey. London, 2003.

³⁵ Foucault megfogalmazása szerint a biohatalom „a mechanizmusok azon csoportja, amely által az emberi faj alapvető biológiai jegyei egy politika, egy politikai stratégia, a hatalom egy általános stratégiája részévé válnak, más szóval arra utal, ahogyan a modern európai társadalmak a 18. századtól kezdve magukévá teszik azt az alapvető biológiai ténytet, hogy az emberi létezők egy fajt alkotnak”. Idézi TAKÁCS: Biopolitika és nemzeti állapot... 18. o.

³⁶ Uo. 19. o.

intenzitásának növekedésével, az iparosodással, valamint azzal, hogy egyre többet és többet tudott meg az emberiség magáról az emberi testről: a különféle tudományok, különösen az orvostudomány fejlődése hozzájárult ahhoz, hogy az emberiség úrrá tudjon lenni a betegségek, a természeti katasztrófák, az éhínségek felett, s ezzel egyfajta kontrollhoz jutott önnön élete felett.³⁷ Foucault úgy látja,³⁸ hogy amíg a szuverén hatalomra inkább az volt a jellemző, hogy vagy elvette az életet, vagy pedig élni hagyta az egyént, addig a biohatalom erősíti az életet, és nem hagyja azt, hogy a halálba jusson; a szuverén halál feletti represszív hatalma alárendelődik az élet felett rendelkező biohatalomnak, amely már sokkal inkább élőlények és nem jogi tárgyak felett rendelkezik. Foucault az élet feletti biohatalom két formáját különbözteti meg: az egyik az egyén teste feletti szabályozás, a másik pedig a népesség felett gyakorolt kontroll.³⁹

Az egyéni testet szabályozó és kontroll alatt tartó technológiák a 17. század óta általánossá váltak, az emberi testre vonatkozó „anatómiapolitika” a testet egyfajta gépezetként kezelte: ebben az időszakban a biohatalom egyfajta fegyelmező technológia (*disciplinary technology*) formáját öltötte. A 18. század második felétől létezik a biohatalom másik formája, amely immár nem az egyénre, hanem a népesség „kollektív testére” fókuszált: „a börtön, a kaszárnya, az iskola, a kórház, az üzem intézményeiben azonos logika mentén igyekezett megszervezni és befolyásolni az egyéni viselkedések terét és menetét”.⁴⁰ Népesség alatt Foucault nem valamilyen jogi vagy politikai entitást ért, hanem egy független biológiai testet, egy „társadalmi testet”, ami önnön folyamataival és jelenségeivel karakterizálható, úgymint születési és halálozási arányok, várható élettartam, egészségügyi jellemzők, a jóléthez kapcsolódó mutatók. A népesség szabályozására különféle biztonsági technológiák (*security technology*) alakulnak ki, amelyek arra szolgálnak, hogy kompenzálják a népesség biológiai létezéséből eredő veszélyeket és kockázatokat. A biopolitikai hatalom e két komponense egyrészt eltér természetét, megjelenési módját és helyét tekintve (például amíg a fegyelmező hatalom az intézményekben jelenik meg, addig a biztonsági logika áthatja az állam egész működését), ugyanakkor elválaszthatatlan viszonyban állnak egymással: a fegyelmezés nem csak az egyénre, hanem a sokaságra is vonatkozik, a népesség pedig magában foglalja az individuális mintázatokat is. Mindez azt is jelenti, hogy az „egyén” és a „tömeg” nem egymás ellentétei Foucault számára, hanem a két pólusát jelentik annak, amit a globális politikai technológia célba vesz, hiszen utóbbinak az ember egyéni testként való ellenőrzése éppúgy célja, mint fajként. E két pólust számtalan intézmény, apparátus is összeköti (ezek közül Foucault leginkább a szexualitáshoz kapcsolódó kérdésekkel, problémákkal foglalkozik).⁴¹

³⁷ LEMKE: *Biopolitics...* 35. o.

³⁸ FOUCAULT: „*Society Must Be Defended*”. 241. o.

³⁹ FOUCAULT: *A szexualitás története*. 139. o.

⁴⁰ TAKÁCS: *Biopolitika és nemzeti állapot...* 17. o.

⁴¹ FOUCAULT: „*Society Must Be Defended*”. 242–243. o.

Foucault tézise, amely szerint a modern politika egyre inkább biopolitikává válik, nem vonta maga után a szuverén és annak halál feletti hatalma megszűnését, éppen ellenkezőleg: a szuverén hatalma az életet menedzselő (uraló) erővé vált, és egyúttal meg is szabadult minden addigi kontrolljától: „A háború még sohasem volt annyira véres, mint a 19. század óta és [...] ezelőtt sohasem tettek olyat a rezsimek a saját népességükkel, mint a holokauszt. Az egész népességet az élet szükségessége érdekében folytatott, nagybani mészárlásra mobilizálták.”⁴² Foucault mindennek okát a modern rasszizmusban fedezte fel, amely a biohatalom „halálfunkcióját” jeleníti meg.

Foucault 1976-os előadásában a biopolitikát nem pusztán a modernitás biológiai kezdőpontjaként határozta meg, vagy pusztán olyanként, ami törést hoz annak eldöntésében, hogy „minek kell élnie és minek kell meghalnia”.⁴³ Foucault azzal állt elő, hogy a szuverén hatalom biohatalommá alakulása együtt járt a 17–18. századi politikai-katonai diskurzus faji-biológiai diskurzussá alakulásával. A faj kifejezésnek eleinte nem biológiai jelentéstartalma volt, hanem egymás mellett élő társadalmi csoportok történelmi-politikai megosztottságára utalt. A kifejezés a 19. század folyamán nyert biológiai determinációt, és a „fajok közötti háborút” történelmi-biológiai, evolucionista keretben kezdték értelmezni, ahol a fajok a létezésükért küzdenek. A gyilkolás így biopolitikai keretben folytatódott. Vagyis a biohatalom, amely – mint láthattuk – az élet meghosszabbítására, menedzselésére szerveződött, pont az ellenkezőjébe fordul, ennek oka pedig Foucault szerint a biológiai tartalmakkal telítődött rasszizmus.

A biohatalommal kettős értelemben fonódik össze a rasszizmus. Egyrészt segít feldolgozni a homogén politikai közösség elképzelt ideája és a fragmentált valóság közötti szakadékból eredő feszültségeket. Közvetlen előszobája a politikai megosztottság mesterséges eszközökkel való túlfeszítésének, az ellenségképzésnek, az egymásnak alá-fölrendelt fajok képze használatának. Lemke utal rá, hogy amíg a korábbi „fajok közötti háború” koncepció a társadalomban párhuzamosan meglévő két, egymással szembeni faj gondolatából indult ki, addig a 19. századi megközelítések biológiai homogenitásra építenek. Másrészt a biohatalom támogatásában a rasszizmus továbbmegy, s nem csupán az „értékes” és „értéktelen” életek között tesz különbséget, hanem dinamikus viszonyban kapcsolja össze egyes emberek életét más emberek halálával: tényként kezelve, hogy annyira tudunk élni, amennyire másokat meg tudunk gyilkolni.⁴⁴ Ez aztán nem pusztán olyan hierarchiakat eredményez, amelynek segítségével meg lehet mondani, hogy „kinek az élete értékesebb másoknál”, hanem közvetlen viszonyba állítja az egyes emberek életét más emberek életének megszüntetésével. Mindez ideológiailag ágyaz meg a kizáró identitáskonstrukcióknak,⁴⁵ a harcnak, annak, hogy

⁴² FOUCAULT: *A szexualitás története*. 136–137. o.

⁴³ LEMKE: *Biopolitics...* 40. o.

⁴⁴ FOUCAULT: „Society Must Be Defended”. 255. o.

⁴⁵ ANTAL Attila: Politikai ellenség és identitás. In FÖLDES György – ANTAL Attila (szerk.): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest, 2016. 131–152. o.

egyesek élete érdekében gyilkolunk meg másokat: „Az a tény, hogy valaki meghal, nem jelenti egyszerűen azt, hogy [...] az illető halála garantálná a biztonságomat; más halála, a rossz faj halála, az alsóbbrendű faj halála (a degenerált, az abnormális fajé) lesz az, ami az életemet általánosan egészségesebbé teszi.”⁴⁶

Foucault szerint legalább a 19. századtól a rasszizmus az, ami a modern állam racionalitását vezeti, vagyis kialakul egyfajta állami rasszizmus (*state racism*),⁴⁷ amelyben a rasszizmus a modern állam fegyvereként funkcionál, s immáron nem az állam az az eszköz, amelyet az egyik faj használ fel a másikkal szemben, hanem az állam az integritás védelmezője és a faj tisztaságának garantálója.⁴⁸ A fajok közötti harc teóriáját felváltja a faj tisztaságának koncepciója, annak minden állami és biológiai implikációjával egyetemben. Az állami rasszizmusnak két formáját elemzi Foucault, a náci Németországot és a Szovjetunió államszocializmusát. Előbbit az imperializmus és a faj felsőbbrendűségébe vetett hit határozta meg; utóbbi bár nélkülözte a teatralitást, az osztályellenség címkéjével lényegében bárkit elpusztított.

Foucault nem ideológiai konstrukciónak tekinti a rasszizmust; nem gondolja kivételes jelenségnek, és azt sem, hogy valamilyen társadalmi krízisre adott válasz lenne. Szerinte a rasszizmus nem más, mint a társadalmon belüli szakadások kifejeződése, amelyet a társadalmi test folyamatos és mindig befejezetlen tisztulási folyamata hoz felszínre. A rasszizmus nem magányos aktus, hanem politikai gyakorlatok által vezérelt közösségi cselekvés, amely állami apparátusok segítségével valósul meg.

⁴⁶ FOUCAULT: „Society Must Be Defended”. 255. o.

⁴⁷ Uo. 261. o.

⁴⁸ LEMKE: *Biopolitics*... 43. o.

III. Giorgio Agamben: szuverenitás, biopolitika, kivételes állapot

Agamben *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*⁴⁹ című munkájában, illetve *Homo Sacer*-projektjében a szuverenitás klasszikus, Hobbesra és Rousseau-ra visszavezethető fogalmát szeretné újrakonceptualizálni, és létrehozni egy Foucault utáni biopolitikát. Az Agamben által kínált szuverenitáselmélet a kivételes állapotból indul ki, valamint abból, hogy az emberi élet termelődése csak a szuverén hatalom által felállított korlátok között lehetséges, amely a politikai közösség számára egyúttal komoly korlátozásokat is jelent. A Foucault-féle biopolitikai elméletre – amely szerint az emberi élet az állam szervezeti hatalmának célpontjává válik – Agamben azt válaszolja, hogy létezik egy, az állami szuverenitás kivételes jellegéből adódó „rejtett kötelék” a szuverén hatalom és a biopolitika között.⁵⁰ A szuverén hatalom Agamben szerint a politikai rend – amely a pusztá emberi élet kizárásán alapul – termelésével hozza létre önmagát. Mindezt a szuverén hatalom a *kivételes állapot* elrendelésével éri el, amely a jog felfüggesztését, valamint emberektől való visszavonását jelenti, s amelyben az embereket megfosztják jogi státuszuktól, így a szuverén hatalomhoz képest egy kiszolgáltatott, jog nélküli helyzetbe kerülnek, amelyben pusztá életük minden szegmense a hatalomtól függ. Ez a kivételes állapot által meghatározott „pusztá élet” (*bare life*) jelenti egyúttal a jogi-politikai közösség kezdetét is. A „pusztá élet” beemelése a politika birodalmába hozza létre a szuverenitás eredeti alapját: Agamben szerint „a biopolitikai test kitermelődése a szuverén hatalom eredeti aktusa”, tehát „a biopolitika legalább annyi idő, mint a szuverén kivétel”.⁵¹

A pusztá élet a szuverén kivétel⁵² során speciális viszonyra kényszerül a szuverén hatalommal, s ez Agamben kifejezésével a „kivételesség viszonya” vagy a „tilalom viszonyrendszere”. Azok, akik a kivételes állapot körülményei között élnek, nem szabadulnak meg a jogrendtől és a szuverén szabályaitól, nem állíthatjuk azt, hogy „pusztá életük” jogon kívüli lenne vagy közömbös lenne a jog szempontjából.⁵³ A jog önmaga felfüggesztése révén veszi körül a létezőket, akik egyidejűleg kötve vannak ahhoz, de el is szakadnak tőle. A szuverén korlátok közé rekedt pusztá élet a jogrendszer keretei

⁴⁹ AGAMBEN, Giorgio: *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Transl.: D. Heller-Roazen. Stanford, California, 1998.

⁵⁰ O'DONOGHUE, Amy: *Sovereign Exception: Notes on the Thought of Giorgio Agamben*. *Critical Legal Thinking*, 2015. június 2. <http://criticallegalthinking.com/2015/07/02/sovereignexception-notes-on-the-thought-of-giorgio-agamben/> (letöltve: 2021.02.11.).

⁵¹ AGAMBEN: *Homo Sacer*... 6. o.

⁵² A szuverenitás megnyilvánulása, a rendkívüli helyzet létrejötte.

⁵³ Uo. 28. o.

között értelmezhető még önmaga kizárásának körülményei között is: a puszta élet tehát a jogrendszerhez és szuverén hatalomhoz kötött a kivételes állapot idején is.⁵⁴ A szuverén korlátok által megkötött puszta élet paradigmáját Agamben a római jog *homo sacer* figurájában fedezi fel: a *homo sacer* kizárásra került a vallási közösségből és a politikai élet minden területéről, nem vehetett részt közösségének rítusaiban, s nem tehetett jogilag érvényes aktusokat. Létezése a puszta életre korlátozódott, megfosztották minden jogától azzal, hogy lényegében bárki megölhette anélkül, hogy emberölést követne el: „meg lehet ölni, de nem lehet feláldozni”.⁵⁵ S magát csakis állandó meneküléssel vagy külföldre távozással menthette meg.⁵⁶ Kilökték a politikai közösségből, ugyanakkor állandó és folyamatos viszonyban volt azzal a hatalommal, amely státusz nélkülivé tette, mivel minden pillanatban ki volt téve a hatalom által okozott fenyegető veszélynek.⁵⁷

Azok, akikre vonatkoznak a szuverén korlátozásai, és általa elveszítik jogi státuszukat, egyúttal kizárásra is kerülnek a politikai közösségből. Ebben az értelemben tehát a szuverén dönti el, hogy mely életek tartoznak a politikai létezők közösséghez, mely életek pedig pusztán biológiai tények.⁵⁸ Az életek közötti ilyen különbségtételt Agamben két görög kifejezéssel írja le: a *zoé* (*zoē*) vonatkozik a természetes, reprodukív életre, amely a magánszférára korlátozódik, a *biosz* (*bíos*) pedig „minősített” életformát jelent, amely a közéletben bontakozik ki.^{59,60} Azok, akiket a szuverén kizár a politikai létezés színtereiről, olyan életre kárhoztatnak, amely a *zoé* terminológiájával írható le: az ilyen embereket a szuverén hatalom csak biológiai létezőként ismeri el. A szuverén választja el a *zoét* a *biosztól*; a szuverén hozza létre a puszta életet; e két jelenség mindkét értelemben depolitizálást jelent. A modernitásban kap más hangsúlyt a *biosz* és a puszta élet fogalma is. A *zoé* vagy biológiai élet újrapozicionálásra kerül a poliszon belül: az állam szervezeti hatalmának középpontjában. Ez a folyamat, amely az antikvitással kezdődött, de a modernitásban is zajlik, Agamben számára azt mutatja, hogy a nyugati politika önmagát a kezdetektől biopolitikaként hozta létre.^{61,62}

⁵⁴ Uo. 18. o.

⁵⁵ Kiss Lajos András: *Haladásparadoxonok. Bevezetés az extrém korok filozófiájába*. Budapest, 2009. 25. o.

⁵⁶ AGAMBEN: *Homo Sacer*... 183. o.

⁵⁷ O'DONOGHUE, Amy: *Sovereign Exception*...

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ AGAMBEN: *Homo Sacer*... 1. o.

⁶⁰ Kiss Lajos András megfogalmazása szerint: „Agamben abból az aszimmetrikus különbségből indul ki, amely egy élőlény természeti élete és politikai élete között feszül. Amikor az ember belép a társadalomba (Arisztotelész kifejezésével: oikoszba), domesztikált szférába lép, vagyis egy megfelelően szabályozott kozmosz tagjává válik. Az emberi közösség tagjának azt tekintjük, aki nyelvíleg is artikulálható politikai egzisztenciával (Agamben szóhasználatával: biosszal) rendelkezik. Ennek ellentéte a „csupasz életre redukált létezés, a zoé.” Kiss: *Haladásparadoxonok*. 25. o.

⁶¹ AGAMBEN: *Homo Sacer*... 181. o.

⁶² Egy 2013-as előadásában Agamben a modern, technicizált politika egyik fontos sajátosságaként határozza meg azt, hogy az emberi identitást jelentős mértékben átalakítja, és tulajdonképpen egy új, *biopolitikai* identitást konstruál: „Azon technológiáknak kiterjesztése az állampolgárookra, amelyeket eredetileg bűnözők számára dolgoztak ki, szükségszerűen hatással van az állampolgár politikai identitására. Először fordul elő az emberiség történetében, hogy az identitás már nem a társadalmi egyén és annak mások általi elismerésének

Agamben tehát azzal kívánta korrigálni Foucault korábban bemutatott téziseit, hogy szerinte maga a szuverén hatalom már önmagában is biopolitikai, amely a pusztaság élet – mint a politikai rend küszöbe – megkonstruálásán alapul. Agamben szerint a biopolitika technológiájának felemelkedése nem jelent törést a nyugati politikatörténetben, pusztán az állam már meglévő biopolitikai szükségszerűségének kiterjedését. A perifériáról az állam fókuszába kúsznak be a pusztasággal kapcsolatos politikai megközelítések, ezzel pedig – belépve a modernitás politikai rendjébe – egyre inkább a kivétel lesz a főszabály.⁶³ Magam – elfogadva Agamben megközelítését, vagyis hogy „a szuverén hatalom valódi funkciója már a nyugati világ hajnalán is biopolitikai jelleget öltött”⁶⁴ – szintén úgy vélem, hogy minden szuverén vagy arra törekvő (állami) hatalom felfogható és elemezhető biopolitikai keretrendszerben. Ugyanis ahogyan a modern állam kalkulációinak középpontjába a biológiai élet kerül, úgy egyre inkább fény derül a hatalom és a pusztaság élet közötti titkos intézményi-politikai szálakra. A pusztaság élet kivételes állapotokkal történő kitermelése azzal párhuzamosan bontakozott ki a modernitásban, hogy az államhatalom a magánszférára koncentráló reproduktív élet (*zoé*) menedzselésével terhelődött le; és a 20. század totalitárius államának koncentrációs táboraival érte el a csúcspontját.⁶⁵ Agamben álláspontja szerint a koncentrációs táborok nem a hagyományos kivételes állapotokon vagy katonai közigazgatásokon belül jöttek létre: ezek a totalitárius rendszerek a szándékoltság vagy kierőszakolt kivételes állapotok termékei.⁶⁶ A szuverén immáron nem korlátozza magát arra, hogy ténybeli alapon (például a közbiztonságra vonatkozó veszélyre hivatkozva) hozzon döntést a kivételes állapotról, szuverén hatalma magában a kivételes állapot kinyilvánításában és a pusztaság élet befolyásolásában áll, s olyan szituációkat állít elő, amelyek a kivételes állapotról való döntéséből következnek.⁶⁷ Vagyis a kivételes állapot nem más, mint a modern állam biopolitikai hatalmának legmagasabb szintű megnyilvánulása.

A koncentrációs táborok azok a színterek, amelyekben az állam a lehető leginkább rányomakodott a pusztasággal: az embereket megfosztották politikai létezésük minden vetületétől, s csak a pusztaság életük maradt, aztán pedig már az sem. Ezek abszolút biopolitikai színterek, amelyekben a hatalom a pusztasággal bármiféle közvetítés nélkül

függvénye és funkciója, hanem olyan biológiai adatoké, amelyek az előbbiekkal semmilyen viszonyban nem állhatnak – mint például az ujjlenyomat arabeszkjei vagy a gének szerkezete a DNS kettős hélixében. A legsemmlegesebb és a legzsigeribb dolog válik a társadalmi identitás meghatározó elemévé, ezért a társadalmi identitás elveszíti közösségi és nyilvános jellegét. [...] A modern államokban a biológiai identitás primátusa a politikai identitás felett tulajdonképpen a pusztaság élet politizációjával kapcsolatos.” AGAMBEN, Giorgio: Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig. *A Szem*, 2016. március 27., <https://aszem.info/2016/03/giorgio-agamben-az-ellenorzo-allamtol-a-destituvalo-hatalom-praxisaig/> (letöltve: 2021.02.11.).

⁶³ AGAMBEN: *Homo Sacer*... 9. o.

⁶⁴ KISS: *Haladásparadoxonok*. 25. o.

⁶⁵ AGAMBEN: *Homo Sacer*... 135. o.

⁶⁶ Uo. 167. o.

⁶⁷ Uo. 170. o.

kerül szembe.⁶⁸ A koncentrációs tábor bárhol megvalósulhat akkor, ha a jog háttérbe szorításával az egyén státusza pusztán életre csupaszodik, vagyis ebben az olvasatban korántsem egy történeti-földrajzi hely; sokkal inkább a „kivételesség helye”-ként létező, mindenütt jelen lévő lehetőség a politikai renden belül.⁶⁹

⁶⁸ Uo. 171. o.

⁶⁹ O'DONOGHUE: *Sovereign Exception...*

IV. Michael Hardt és Antonio Negri: globális háború és posztmodern biopolitika

1. Az állami szuverenitás átalakulása és a mindennapos háború	102
2. A globális kapitalizmus biopolitikája	106

Michael Hardt és Antonio Negri munkásságának célja korszakunk globális kapitalizmusának és a modern birodalmi politikának a megértése. Koncepciójukat – amelyet *Empire*, *Multitude* és *Commonwealth* című munkáikban⁷⁰ fejtenek ki – az olasz autonomista munkásmozgalom, a klasszikus jog- és politikaelmélet, a marxista gondolkodás, valamint a posztstrukturalista kritika tapasztalataiból állítják össze. Ezen a mozaikon keresztül egyszerre vizsgálják a szuverenitás drasztikus átalakulását, valamint a kapitalizmus biopolitikai természetét, végső soron pedig a politikai ellenállás megszervezéséhez kívánnak szempontokat adni. Kiinduló tézisük, hogy a globális pénzügyi intézmények és a nem állami szintű szerveződések korszakában a nemzetállamok szabályozó ereje és tekintélye végzetes sebet kapott, és emiatt az alkotmányos garanciák által korlátozott hatalom egyre inkább visszaszorul, átadva helyét a kivételes eszközöket egyfajta „magasabb morális célok” érdekében alkalmazó rendőrállami berendezkedéseknek.

1. Az állami szuverenitás átalakulása és a mindennapos háború

Hardt és Negri, Agamben szuverenitás alapú megközelítéséhez hasonlóan, abból indulnak ki, hogy a háború hagyományosan olyan fegyveres konfliktusnak volt tekintendő a 19. században, amely szuverén politikai entitások, vagyis nemzetállamok között robban ki. Ugyanakkor a háború természete mára alapvetően átalakult. Globális és véget nem érő jelenséggé vált; a kanti „örök békét” felváltotta az „állandósult háború” paradigmája. A posztmodernitásba vezető úton a háború általános

⁷⁰ HARDT, Michael – NEGRI, Antonio: *Empire*. Cambridge, 2000.; HARDT, Michael – NEGRI, Antonio: *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York, 2004.; HARDT, Michael – NEGRI, Antonio: *Commonwealth*. Cambridge, MA, 2009.

körülménnyé vált, vagyis beléptünk az általános globális háború időszakába.⁷¹ Hardt és Negri a háború expanziójának jelenségét a modern nemzetállami szuverenitás erodálódásával párhuzamosan tárgyalja, hiszen többek között ez is hozzájárult ahhoz, hogy a háborúban már nem (csak és nem elsősorban) nemzetállami szereplők állnak egymással szemben, hanem éppen ellenkezőleg: gyakori, hogy a háborúkat nem nemzetállamok, hanem például terrorszervezetek, vagy éppen háborús magánvállalkozások vívják.

Röviden vázoljuk fel azt az útvonalat, amelynek során csődöt mondott a globális béke projektje. A politikai szuverenitás modern politikai elméleteinek liberális és nem liberális teoretikusai számára egyaránt az volt a fő cél, hogy véget vessenek az Európát káoszba taszító polgárháborúknak és a folyamatos háborús állapotnak úgy, hogy a háborút kiszorítják a társadalmi élet peremére, és kivételes időszakokra korlátozzák.⁷² Ezen elméletek számára csakis a szuverén hatalom (vagyis maga az állam) van feljogosítva háború indítására, és csakis egy másik szuverén ellen.⁷³ Vagyis a modern (polgári) jogelmélet és a politikai gondolkodás fejlődése a béke főszabályként való meghatározásával a háborút kizárta a nemzetállamok társadalmi szférájából – ám ezt csak államközi szinten értelmezte. Hardt és Negri szerint a modern politikai gondolkodás egyik fő célja volt a háború leválasztása a politikáról, és úgy vélik, hogy ez igaz többek között Clausewitz-re – aki szerint a háború a politika más eszközökkel való folytatása –, sőt a realista gondolkodók többségére is, akik a nemzetközi kapcsolatok keretrendszerében vizsgálják a háborút.⁷⁴ Ebben a kontextusban a háborús helyzetben az ellenség csakis közellenség (*public enemy*) lehet, aki leginkább egy másik állammal mint szuverénnel azonosítható, és ezzel a háború diskurzusa leválasztható az államon belüli polgári konfliktusoktól. Vagyis a háború egy lehatárolt, epizodikus kivételes állapot.

Hardt és Negri úgy véli, hogy a háborúnak ez a leválasztása az államon belüli konfliktusokról, illetve kivételes állapottá szűkítése mára alaposan átértékelődött. A nemzetállami szuverenitás szétforgácsolódása, a „globálissá vált polgárháborúk” felemelkedése, valamint az ezekből (is) következő posztmodern szuverenitási formula,

⁷¹ HARDT–NEGRI: *Multitude*... 5. o.

⁷² Uo. 6. o.

⁷³ A nemzetállami szuverenitás fent jelzett erőzója természetesen maga után vonja a háborúindításra vonatkozó elvek és gyakorlatok alapos átalakulását is.

⁷⁴ Hardt és Negri úgy véli, hogy mindez igaz Carl Schmitt gondolkodására is, aki ugyan elválaszthatatlannak gondolta a háborút és a politikát, éppen ezért állította politikaelmélete középpontjába a barát–ellenség-dichotómiát. Fő érvek az, hogy a háború kérdése Schmitt esetében sem az államon belül, a társadalom vonatkozásában merül fel, hanem államok közötti viszonyrendszerként (HARDT–NEGRI: *Multitude*... 6. o.). Én ezzel szemben úgy vélem, hogy Schmittnek igenis lehet egy bellicista olvasta, amelyet korántsem az utókor „lát bele” a schmitti életműbe.

az *Empire*⁷⁵ kialakulása nyomán:⁷⁶ ami tegnap kivételes volt, ma már mindennapos. Az *Empire*-t a nemzetállami szuverenitások – itt felvázolt – leértékelődése, valamint a nem állami szereplők (például NGO-k), illetve a transz- és szupranacionális intézmények felemelkedése előlegezi meg.

A posztvilágháborús liberális agendában a nemzetközi intézmények és az államok által együttesen elfogadott nemzetközi jogszabályok voltak hivatva garantálni a béke állapotát, ehhez képest a háború mint kivételes állapot folyamatossá és általánossá vált – más formában, s nem elsősorban nemzetállamok közötti permanens konfliktusként. A kivételesség állandósulását a szerzőpáros összekapcsolja egy másik „kivételességgel”, nevezetesen az USA excepcionalizmusával, ami röviden úgy összegezhető, hogy az amerikai nép, de még inkább a meghatározó politikaelméleti és kormányzati irányzatok az USA-ra és annak politikai közösségére kivételes hatalomként tekintenek, amelynek nem csak saját földrajzi területén, hanem az egész világon van feladata és felelőssége (például a demokrácia és a republikanizmus terjesztése, a biztonság garantálása).⁷⁷

Azzal, hogy a háború a mindennapok részévé válik, egyúttal össze is mosódnak, illetve összeomlanak a háborút és a politikát elválasztó határvonalak, és a háború a nemzetközi, államközi viszonyok terepéről fokozatosan átkerül a belpolitikába, vagyis állandó társadalmi viszonyrendszeré válik. Hardt és Negri élesen világít rá arra, hogy a „szegénység elleni háború”, a „drog elleni háború”, majd a „terrorizmus elleni háború” hogyan határozta meg az USA politikáját, a háború hogyan veszítette el metaforikus jellegét, és hogyan alakít ki a politika diszkurzív eszközökkel tényleges háborús helyzetet.⁷⁸ A háború tehát a társadalmak egyik elsődleges rendezőelvévé vált, amelynek – megfordítva a Clausewitz-formulát – a politika csupán az egyik formája, eszköze. A hatalom normál állapotaként tehát a mindenütt – államon és társadalmon belül/kívül – jelen lévő háborút határozzuk meg.⁷⁹ Foucault egészen odáig megy, hogy a politikai hatalom társadalmi békítő funkciója szerint abban testesül meg, hogy a folyamatos „csendes háború” társadalmi intézményekké és intézményekbe transzformálja. Ezen az alapon állítja Hardt és Negri azt, hogy a háború „minden

⁷⁵ Negri és Hardt az *Empire* koncepcióját a neoliberais-kapitalista világrend leírására dolgozta ki. Az *Empire* világa a politikai hatalomhoz való ragaszkodás, a hatalom realizálásának, megőrzésének és bővített újratermelésének a szférája. Az *Empire* tehát megfeleltethető a neoliberális kapitalizmus globális hatalmi rendszerének, ahol könyörtelenül érvényesül a hatalmi logika az élet minden területén, de különösen a közhatalmi viszonyok világában. Az *Empire* a hidegháború végén formálódott ki, és a globalizáció folyamatai szédületes erővel építették ki az egész világon. Az *Empire* az egész világot és világrendet magában foglalja, s ebben a kontextusban nincs külső szereplő: minden és mindenki ennek a birodalomnak a része. (Az *Empire* elemzéséhez lásd ANTAL Attila: *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán*. Budapest, 2017. 155–160. o.)

⁷⁶ HARDT–NEGRI: *Empire*.

⁷⁷ HARDT–NEGRI: *Multitude...* 8–9. o.

⁷⁸ Uo. 13–14. o.

⁷⁹ Uo. 13. o.

hatalom és uralomgyakorlási technika állandó mátrixává” vált.⁸⁰ Ekkor a háború egy olyan biohatalmi rezsim, amely függetlenül attól, hogy fizikailag bekövetkezik-e, vérontás. A háború olyan uralom, amely nem pusztán a népességet korlátozza, hanem a társadalmi élet minden mozzanatát létrehozza. Ez nem jelenti, hogy a háború borzalmi enyhébbek lennének, vagy figyelmen kívül lehetne őket hagyni; sokkal inkább jár azzal, hogy a mindennapi élet átítatódik háborús kegyetlenséggel és a hadban állás valóságával. Ebben a helyzetben a nemzetközi politika teljesen összekeveredik a belpolitikával, a háborús-katonai apparátusok pedig a belső biztonságot szolgálni hivatott rendőri hatalommal. Ezzel párhuzamosan a nemzetközi kontextusban meghatározott közellenség nagyon is belsővé, felmutathatóvá válik, így alkalmazni lehet ellene a rendőrhatalom háborús apparátusait – és tulajdonképpen bárkiből ellenséget lehet faragni. Mindez Hardt és Negri szerint maga után vonja a belső ellenség elleni hadjárat legitimálását, és így az – európai politikai gondolkodás tradíciójában mindig is problematikus – „igazságos háború” koncepcióját.⁸¹ Az ellenséget így azonosítani lehet magával a gonosszal, dehumanizálni lehet, valamint morális kategóriákkal leírni azért, hogy kívül kerüljön a politikai közösségen. Mindennek súlyos következményei vannak: a kivételességből kiszabaduló, állandóvá váló háborús helyzet nem lehet igazságos, és nem lehet demokratikus sem, hiszen mindenki feltétlen engedelmességgel tartozik a politikai vezérnek, akit előbb a kivételes helyzet menedzselésére jelöltek ki, hogy aztán az állandó háború generálójává és urává lépjen elő.

Hardt és Negri akként is rávilágítanak az állandósultsággént felfogott globális háború biopolitikai természetére, hogy azt abszolútnak nevezik, hiszen a 20. század megmutatta, hogy az emberiség totálisan is el tudná magát és a világot pusztítani; ez egyrészt a nukleáris fegyverekben, másrészt – s itt összeér Agamben és a szerzőpáros koncepciója – a koncentrációs táborokban manifesztálódott.⁸² Hardt és Negri szerint az a szuverén hatalom, amely a pusztítás ilyen – magára az életre irányuló – eszközeivel rendelkezik, az maga a biohatalom, a kifejezés negatív és szörnyűséges értelmében. Ez a hatalom közvetlenül rendelkezik a halál felett, ami nem pusztán individuumok vagy csoportok halálát jelenti, hanem magának az emberiségnek és talán minden általunk ismert élőnek a pusztulását.⁸³ Ezek miatt a háború ontológiai kategóriává vált; ezt még fel is erősíti a tény, hogy a háború a rendőrhatalom eszközeivel mindennapos valósággá lett, hiszen a biohatalom nem merül ki a tömegpusztító fegyverek használatában, hanem megjelenik a személyre szabott kegyetlenségben, kínzásban is, sőt, ha a háború értelmezését kiterjesztjük a diszkurzív stratégiákra, akkor például a politikai kampányokban is.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Uo. 15–16. o.

⁸² Uo. 18. o.

⁸³ Uo. 18–19. o.

A kínzás olyan közös pontja a háborús és rendőrhatalmi intézkedéseknek, amely egyaránt jelen van liberális demokráciában és diktatúrákban. Ugyanakkor az is fontos, hogy a hatalom nem érdekelt önnön biológiai alapjainak teljes és végleges felszámolásában; a rendőrhatalmi intézkedések nem léphetnek túl egy bizonyos ponton,⁸⁴ ezért a globális háború nemcsak halált, de életet is termel, valamint szabályoz és rendelkezik felette.⁸⁵ Éppen ezért a konstans háború nem a hatalmat veszélyeztető, hanem sokkal inkább azt alátámasztó és garantáló tényezővé válik, vagyis a háború lett a politika alapja és a társadalmi élet szükségszerű biopolitikai irányítója.⁸⁶ Amíg korábban a háború jogilag szabályozott volt (a háború megindítására, valamint magára a lefolytatására vonatkozó szabályok által), addig a posztmodern globális háború maga lett annak jogi és politikai szabályozója.

2. A globális kapitalizmus biopolitikája

Hardt és Negri a fenti, a modern szuverenitás átalakulásának koncepciója mellett a biopolitika globális kapitalizmusra vonatkozó olvasatát is adják. Szerintük a biopolitika a kapitalizmus új szakasza, amelyben eltűnnek a határok politika és gazdaság, termelés és reprodukció között.⁸⁷ Hardt és Negri úgy véli, hogy az *Empire*-nak mint a szuverenitás új formájának kialakulásáért a globális kapitalizmus a felelős, amelyben a gazdasági és a jogi-politikai megközelítések összezsúsznak, és a világ minden állama, régiója összekapcsolttá válik.⁸⁸ Az *Empire* szuverenitása így sem időben, sem térben nem kötött, igazi posztmodern szuverenitás. A világban lezajlott egy, az 1970-es években kezdődő rendkívüli változás a termelés módját illetően: Negri szerint az ipari kapitalizmust felváltotta a kognitív kapitalizmus (*cognitive capitalism*).⁸⁹ Ez egy informatizált, automatizált, globalizált és hálózatos termelési mód. A termelési mód átalakulása maga után vonta az immateriális munka felemelkedését, amelyet nem csupán annak informatizáltsága határoz meg, hanem a kommunikációs struktúrában betöltött helye, valamint az is, hogy alkalmas a társadalom manipulálására. A tudás, a kreativitás, a nyelv és az érzelmek sohasem látott mértékben válnak a piacgazdaság középponti kategóriáivá.

⁸⁴ Ennek kapcsán említi meg a szerzőpáros a megelőző csapás és megelőző háború problematikáját, amely túl azon, hogy szétporlasztja a nemzetállami szuverenitásokat, háborús és rendőrhatalmi intézkedések folyamatos alkalmazását követeli meg, hiszen csakis ez szolgálja a biztonságot. Uo. 20. o.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Uo. 21. o.

⁸⁷ LEMKE: *Biopolitics*... 65. o.

⁸⁸ Elméletük rezonál azzal az újbóloldali útkereséssel, amely az ezredforduló után teoretikus keretrendszer próbált találni a globális kapitalizmus kritikájára és alternatívák kidolgozására.

⁸⁹ NEGRI, Antonio: *Reflections on Empire. With contributions from Michael Hardt and Danilo Zolo*. Transl.: Ed Emery. Cambridge, 2008. 64. o.

Hardt és Negri úgy véli, hogy az immateriális munkának van olyan formája, amely informatizált és kommunikációs technológiákkal átítatott ipari termelésen nyugszik, továbbá van olyan formája is, amely a termelés és a manipulációs eljárások együttesén alapulva érzelmeket konstruál és befolyásol, ezzel pedig a munka közvetlen hatást gyakorol magára a testre.⁹⁰ Mindez új lehetőségeket nyit a kizsákmányolásban is, amely manapság az érzelmi és intellektuális kapacitások elszívásán nyugszik.⁹¹ Vagyis az *Empire* az értéktöbblet elsajátítása érdekében vég nélkül mobilizációra kényszeríti az egyéni és kollektív munkaerőt; az élet minden területe a tőkeakkumuláció vastörvényének rendelődik alá. Hardt és Negri szerint senki és semmi nem menekülhet a monetáris szempontok elől, „semmi sem menekülhet a pénz elől”.⁹²

Hardt és Negri részben Foucault koncepciójára támaszkodnak, de túl is lendülnek azon. Számukra a biopolitikai termelés magának a társadalmi életnek a termelését jelenti, amelyben a gazdasági, a politikai és a kulturális egyre inkább átfedésbe kerül, és egymásba fonódik.⁹³ A biohatalom pedig nem más, mint az a jelenség, hogy a tőke maga alá gyűri a társadalmat, és létrejön egy határok nélküli kizsákmányolási gépezet,⁹⁴ amely korántsem csak a globális piacot jelenti, hanem a kapitalista szocializációt is. Hardt és Negri *Multitude*-koncepciójuk⁹⁵ kapcsán éles különbséget tesznek a biohatalom és a biopolitika között. A biohatalom transzcendensként és szuverén autoritásként a társadalom felett áll, és meghatározza annak működési rendjét. A biopolitika ehhez képest a termelésért felelős: a társadalmon belül bontakozik ki, és a munka kollaboratív formáin keresztül társadalmi kapcsolatokat alakít ki.⁹⁶ A biopolitikai termelés a természet (Hardt és Negri szerint „természet” mindaz, amit külsődleges a termelési folyamathoz képest) és a kultúra viszonyrendszerét is átrajzolja: a természet tőkévé változik, vagy legalábbis alárendelődik annak.⁹⁷ A biológiai erőforrások jogi és politikai szabályozások tárgyaivá válnak, a természeti folyamatok pedig kereskedelmi érdekek és az ipari felhasználhatóság szempontjai szerint kerülnek megítélésre egy olyan világban, ahol gépek kezdik el gyártani a természetet és a kultúrát is.⁹⁸ Ez a mesterséges termelési közeg az átmenet a modernből a posztmodernbe, amelyben a gazdaság, a kultúra, a politika és a természet összefolyik egymással.

Az *Empire* a szerzőpáros szerint a biohatalmat, pontosabban a biohatalmi rezsimet⁹⁹ testesíti meg, ahol a gazdasági termelés és a politikai struktúra összeolvad:

⁹⁰ HARDT–NEGRI: *Empire*. 293. o.

⁹¹ LEMKE: *Biopolitics*... 67. o.

⁹² HARDT–NEGRI: *Empire*. 32. o.

⁹³ Uo. xiii. o.

⁹⁴ LEMKE: *Biopolitics*... 65. o.

⁹⁵ HARDT–NEGRI: *Multitude*...

⁹⁶ Uo. 94–95. o.

⁹⁷ Uo. 187. o.

⁹⁸ HARDT–NEGRI: *Empire*. 272. o.

⁹⁹ Uo. 41. o.

A termelés megkülönböztethetlenné válik az újratermeléstől; a termelőerők összekeverednek a termelési viszonyokkal; az állandó tőke elkezd kialakulni és megjelenni a változó tőkében, az agyakban, a testekben és a termelő alanyok együttműködésében. A társadalom alanyai pedig egyszerre termelői és termékei ennek az egységes gépezetnek.¹⁰⁰

Az *Empire* alternatívája az azon belül növekvő *Multitude* (sokaság),¹⁰¹ amely összefogja és egységbe tereli a társadalmi ellenállás legkülönbözőbb módjait, biztosítva az emberek, osztályok, nemzetek politikai képviseletét.¹⁰² A *Multitude* olyan kiegyenlítő erő, amely felszabadulási lehetőséget jelenthet a dominancia különféle formái alól, és az élet, valamint a munka új kereteit alapozhatja meg.¹⁰³

¹⁰⁰ HARDT–NEGRI: *Empire*. 385. o.

¹⁰¹ A *Multitude* egy globálisan kizsákmányolt és egyúttal globalizálódott posztmodern közösségi állapot vagy posztmodern osztály, amelynek célja az *Empire* hatalmi struktúráinak lebontása és egyfajta utópikus világrend megvalósítása, amely globális állampolgárságon, a szociális szempontú bérezésen és a biopolitikai termelőeszközök birtokbavételén alapul. Vagyis a *Multitude* egy olyan globalizált és hálózatosodott közösségi állapot, amelynek – a korábbi emancipációs közösség el- és szétolvadásával – továbbra is az a célja, hogy a társadalmi igazságosság egyenlőségi programját képviselje. (A *Multitude* vizsgálatához lásd ANTAL: *A populista demokrácia természete*. 207–209. o.)

¹⁰² HARDT–NEGRI: *Multitude...* xiv–xv. o.

¹⁰³ LEMKE: *Biopolitics...* 115. o.

Irodalom

AGAMBEN, Giorgio: *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Transl.: D. Heller-Roazen. Stanford, California, 1998.

AGAMBEN, Giorgio: *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. Transl.: D. Heller-Roazen. New York, 1999.

AGAMBEN, Giorgio: *State of Exception*. Chicago, 2005.

AGAMBEN, Giorgio: Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig. *A Szem*, 2016. március 27., <https://aszem.info/2016/03/giorgio-agamben-az-ellenorzo-allamtol-a-destitualo-hatalom-praxisaig/> (letöltve: 2021.02.11.).

ANTAL Attila: *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán*. Budapest, 2017.

ANTAL Attila: Politikai ellenség és identitás. In FÖLDES György – ANTAL Attila (szerk.): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest, 2016. 131–152. o.

FEHÉR Ferenc – HELLER Ágnes: Biopolitika. *Világosság*, (1993) 8–9., 5–49. o.

FEHÉR, Ferenc – HELLER, Ágnes: *Biopolitics*. Aldershot, 1994.

FOUCAULT, Michel: *The History of Sexuality*. Volume I. *An Introduction*. New York, 1976. Magyarul: *A szexualitás története*. Budapest, 1990.

FOUCAULT, Michel: „*Society Must Be Defended*”, *Lectures at the Collège de France, 1975–1976*. Transl: David Macey. London, 2003.

FOUCAULT, Michel: *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. Trans.: G. Burchell. London, 2010.

FRIEDRICH, Carl J.: *Constitutional Government and Democracy*. 2nd ed. Boston, 1941.

HARDT, Michael – NEGRI, Antonio: *Empire*. Cambridge, 2000.

HARDT, Michael – NEGRI, Antonio: *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York, 2004.

HARDT, Michael – NEGRI, Antonio: *Commonwealth*. Cambridge, MA, 2009.

HELLER, Ágnes – PUNTSCHER RIEKMANN, Sonja (eds): *Biopolitics: The politics of the body, race and nature*. Avebury, 1996.

HELLER, Ágnes: Has biopolitics changed the concept of the political? Some further thoughts about biopolitics. In HELLER, Ágnes – PUNTSCHER RIEKMANN, Sonja (eds): *Biopolitics: The politics of the body, race and nature*. Avebury, 1996. 3–16. o.

- HOBBS, Thomas: *Leviatán. Az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Ford.: Vámosi Pál. Budapest, 1970.
- KISS Lajos András: *Haladásparadoxonok. Bevezetés az extrém korok filozófiájába*. Budapest, 2009.
- LEMKE, Thomas: *Biopolitics: An Advanced Introduction*. New York – London, 2011.
- LEMKE, Thomas: Michael Hardt and Antonio Negri on „postmodern biopolitics”. In PROZOROV, Sergei – RENTEA, Simona (eds): *The Routledge Handbook of Biopolitics*. New York, 2017. 112–122. o.
- LOSONCZ, Márk – TAKÁCS, Ádám: Biopolitics. In TEN HAVE, H. A. M. J. (ed.): *Encyclopedia of Global Bioethics*. Dordrecht, 2016. 372–380.
- MEADOWS, Donella H. et al.: *The Limits to Growth*. New York, 1972.
- Negri, Antonio: *Reflections on Empire. With contributions from Michael Hardt and Danilo Zolo*. Transl.: Ed Emery. Cambridge, 2008.
- PROZOROV, Sergei – RENTEA, Simona (eds): *The Routledge Handbook of Biopolitics*. New York, 2017.
- RENTA, Simona: Introduction. In PROZOROV, Sergei – RENTEA, Simona (eds): *The Routledge Handbook of Biopolitics*. New York, 2017. 1–19. o.
- TAKÁCS Ádám: Biopolitika és nemzeti állapot: egy foucault-i problematika rekonstrukciója. In CIEGER András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest, 2009.
- O'DONOGHUE, Amy: Sovereign Exception: Notes on the Thought of Giorgio Agamben. *Critical Legal Thinking*, 2015. június 2., <http://criticallegalthinking.com/2015/07/02/sovereignexception-notes-on-the-thought-of-georgio-agamben/> (letöltve: 2021.02.11.).

HARMADIK RÉSZ

A KIVÉTELES ÁLLAPOT

I. Az ellenség megnevezése mint a politikai szuverenitás alapja, avagy a mindenkori <i>homo sacer</i> problémája	114
II. A kivételes állapot meghatározása	118
III. Terminológiai kérdések és elméleti megalapozás	120
IV. A kivételes állapot kialakulása	121
V. Jogi állapot jog nélkül	123
VI. Carl Schmitt a szuverenitásról és a kivételes állapotról	124
VII. Walter Benjamin erőszakelmélete	126
1. A forradalmi erőszak mint kivételes állapot	126
2. Schmitt Benjamin-kritikája	128
VIII. Agamben Schmitt-kritikája	131
IX. A hatalmi ágak elválasztása és a kivételes állapot	133
X. Az „alkotmányos diktatúra”: totalitarizmus és demokrácia közelsége	134
1. Az alkotmányos diktatúra elmélete	134
2. „Belső szolidaritás” demokrácia és totalitarizmus között	138
Irodalom	141

Agamben mellett érvel, hogy nem létezik a kivételes állapotra vonatkozó közjogi elmélet, amelynek fő oka, hogy a szükséghelyzetnek – amely miatt a kivételes állapot bekövetkezik – nincs jogi formája; minthogy eleve nehézkes megragadni azt, ami a jog és politika közé ragadt.¹ Ebben a részben azonban mégiscsak kísérletet teszek rá, és megkísérlem felvázolni a kivételes állapot mögötti jog- és politikaelméleti kiindulópontokat, illetve mindezt kritikai keretben vizsgálom meg. A kivételes állapothoz ugyanis kettős látásmóddal kell közelíteni, hiszen a *homo sacer* egyszerre kell jogi és politikai eszközökkel létrehozni, vagyis politikai okokból kizárni a törvényes rend által biztosított védelemből.² Mint láttuk, a kivételes állapot felfogható a politika uralként a jog felett, amelynek keretében a joguralmat (*rule of law*) felváltja a jog politikai eszközzé váló alakulása (*rule by law*). A kivételes állapot tekintetében azonban egy másik, legalább ennyire jelentős irányvonalra is fel kell hívni a figyelmet: a történelem folyamán a jogaiktól, sőt ember mivoltuktól megfosztott csoportok mindig valamilyen ellenségképző, identitások és ellenidentitások létrehozásán alapuló politika következtében kerültek megbélyegzésre. Ez a jelenség különösen szembeötlő korszakunkban, amelynek (egyik) központi eleme az univerzális emberi jogok, azonban tényleges érvényesülésükkel igen komoly problémák vannak mind nemzetállami, mind globális szinten.

¹ AGAM BEN: *State of Exception*. 1. o.

² KISS: *Haladásparadoxonok*. 26. o.

I. Az ellenség megnevezése mint a politikai szuverenitás alapja, avagy a mindenkori *homo sacer* problémája

A modern kivételes állapot megértésének kulcskérdése Agamben biopolitikai elmélete és annak egyik fő kategóriája, a *homo sacer*. Agamben feloldani igyekszik a kifejezésben rejlő ellentmondást, hisz egyszerre jelent ‘szentet’ és ‘átkozottat’. A *homo sacer* paradoxona feloldható, ha tudjuk, hogy az elnevezés valójában nem a halált és szenvedést potenciálisan elszenvedőre, hanem az ezt okozóra vonatkozik. Kiss Lajos András fejti ki, hogy

a rómaiak szemében arra a lényre, aki nem „normális” ember, rendelkezzen bármilyen negatív szereppel, nincs más szó, mint amely eredetileg az isteneket illetné meg. Így az ilyen lény megölése különös bátorságot igényel, ellentétben a törvények alapján elítélt személlyel, ahol a jogi háttér könnyed automatizmust biztosít az ítélet végrehajtására.³

Kiss ennek kapcsán utal Heinrich Himmler 1943-as poznańi beszédére, amelyben egyfajta „emberfeletti” fizikai és morális teljesítménnyé heroizálódik a tömeggyilkosság: „Önök bizonyára tudják, mit jelent száz, ötszáz, ezer hullát látni egymás mellett feküdni. Hogy ezt kibírtuk – az emberi gyengeség néhány esetét kivéve –, és hogy megőriztük becsületünket, ez tett minket erőssé.”⁴ A „szentség” tehát a *homo sacer* kifejezésben a belső küzdelemre utal, amelyet a szörnyűségek végrehajtói önmagukban és önmagukkal folytatnak:

Az igazi harc a katonákban folyt, ti. hogy ki tudták ölni magukból mindazt a kulturális és szocializációs háttértudást, amelynek fényében az ember egy másik „embernek látszó lényre” mint emberre tekint [...]. A valódi hatalom igazából nem is a sacerből fakad, hanem az erőből, amely képes létrehozni, vagyis jogn túl jogot fabrikálni.⁵

Ezzel elérkeztünk a számomra egyik legfontosabb kérdéshez, egyúttal dilemmájához: milyen elméleti alapokba ágyazva hozható létre egy olyan jog és politika közötti

³ Kiss: *Haladásparadoxonok*. 6. o.

⁴ Forrás: *From a Speech by Himmler Before Senior SS Officers in Poznan, October 4, 1943*. Shoah Resource Center, The International School for Holocaust Studies. https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20204029.pdf (letöltve: 2021.02.11.).

⁵ Kiss: *Haladásparadoxonok*. 26. o.

állapot, amelyben a hatalom elszakad a normál jogrendszerétől, megvonja önmaga jogi-politikai illetékességét? Carl Schmitt szerint ez tulajdonképpen a szuverenitás lényege, hiszen aki uralja a kivételes állapotot, aki rendelkezik felette, az a szuverén. Ez a megközelítés azonban egyre több és több problémát vet fel, mivel a kivételes állapot korántsem marad meg egy szűk illetékességi területen: korszakunkra az állandósulás irányába lépett, ugyanis a homo *sacer*-státusz (mint egyfajta univerzális ellenségkép) folyamatosan újratermelődik a történelemben.⁶ Ez összefüggésben van az állami rasszizmussal, az identitáspolitikával, valamint azzal a Carl Schmitt-féle megközelítéssel, amely a politika alapvető logikáját a barát–ellenség–dichotómiára egyszerűsítette le, annak határait pedig, hogy ki mikor válhat ellenséggé, meglehetősen tágra húzta meg:

A politikai ellenségnek nem szükséges erkölcsileg rossznak, nem szükséges esztétikailag rútnak lennie; nem kell gazdasági versenytársként fellépnie, és talán akár előnyösnek is tűnhet üzletet kötni vele. Az ellenség éppen a másik, az idegen, és lényegéhez elegendő, hogy különösen intenzív értelemben egzisztenciálisan valami más és idegen, úgyhogy szélsőséges esetben konfliktusok lehetségesek vele, melyek nem dönthetők el sem előzetesen meghozott általános normatív szabályozással, sem a konfliktusokban „részt nem vevő” és ezért „pártatlan” harmadik ítéletével.⁷

Schmitt mindehhez hozzáteszi, hogy az ellenség megnevezése tehát nem morális, hanem politikai kategória: „[...] ami erkölcsileg rossz, esztétikailag rút vagy gazdaságilag káros, azért még nem kell ellenségnek lennie; ami erkölcsileg jó, esztétikailag szép és gazdaságilag hasznos, még nem válik baráttá a szó specifikus, azaz politikai értelmében”.⁸ Vagyis az ellenség meghatározása (és az ehhez ezer szállal kötődő döntés a kivételes állapotról) a schmitti és az ezen alapuló jog- és politikafelfogásban a politikai szuverenitás integráns része. Ezt erősíti meg Schmitt azon megközelítése, mely szerint az ellenség egzisztenciális kategória, és ilyenformán nem magánellenfél (*foe*), hanem politikai közellenség (*public enemy*): „Az ellenség kizárólag nyilvános ellenség, mivel mindaz, ami az emberek ilyen összességére, különösképp az egész népre vonatkozik, ezáltal válik nyilvánossá.”⁹

A homo *sacer*-jelenség és kapcsolata a politikai szuverenitással átszövi az emberi történelmet: a saját és az ellenség identitásának létrehozása a politikai szuverenitás legérzékenyebb kérdésévé válik. Reinhart Koselleck történeti elemzés segítségével világítja meg az ellenség és a saját csoport identitása konstruálásának folyamatát:

⁶ Uo. 27. o.

⁷ SCHMITT: *A politikai fogalma*. 19. o.

⁸ Uo. 30. o.

⁹ Uo. 20–21. o.

a kettőnek egyszerre, egymással párhuzamosan kell lejátszódnia ahhoz, hogy a politikai szuverén megnyilvánuljon.

Bár a „mi” és az „ők” pusztá használata elhatárolást és kizárást jelez, ugyanakkor feltétele a cselekvési képességnek. Egy „mi-csoport” csak a pusztá megjelölésénél és megnevezésénél többet tartalmazó fogalmak révén válhat politikailag hatékony és cselekvő közösséggé. Egy politikailag vagy társadalmilag egységes cselekvő közösség olyan fogalmak révén konstruálódik, amelyek körülhatárolják és ezzel másokat kirekesztenek, azaz amelyek révén a közösség meghatározza saját magát.¹⁰

Ahogyan azt korábban kifejtettem,¹¹ saját politikai identitásunk integráns része az ellenfél/ellenség identitásának meghatározása, adott esetben uralása. Mindez egy identitáskonstruálási versenyt jelent, ahol az a verseny lényege, hogy a politikai ellenfelek/elleneségek identitását tudjuk-e uralni: „[...] a konkrét csoport kizárólagos igényt formál az általánosságra azáltal, hogy egy nyelvileg univerzális fogalmat csak saját magára vonatkoztat, és elutasít ezzel kapcsolatban minden viszonyítást. Az ilyen jellegű önmeghatározásokhoz ellenfogalmak kapcsolódnak, amelyek diszkriminálják a kizártakat.”¹² Ez a diszkriminációs mechanizmus aszimmetrikus ellenfogalmak segítségével valósult meg a történelem folyamán – a mindenkori *homo sacer* kategóriái egybecsengenek a hellén/barbár, keresztény/pogány, ember/nem-ember ellentétpárokkal. „Az önmeghatározásból magából az idegen olyan meghatározása következik, amely nyelvi kifosztást jelent, gyakorlatilag pedig felér egy rablással.”¹³ Érdekesség, hogy Koselleck azt állítja,¹⁴ Schmitt barát–ellenség-kategóriája kifejezetten szimmetrikus fogalmat jelent, hiszen minden politikai ellenfélnek elvi lehetősége van saját és ellenfele identitásának megkonstruálására. Ugyanakkor azért utal arra, hogy a történelmi tapasztalatok alapján lehetőség van mindkét kifejezés aszimmetrikus feltöltésére.¹⁵

A *homo sacer* tehát elválaszthatatlanul „bent ragadt” a kivételes állapotban, hiszen tulajdonképpen azzal együtt jön létre.

A *homo sacer*-állapot már csak azért is különleges (kivételes), mert a *sacer* léte nyelvileg úgyszólván kifejezhetetlen, üres helyhez kötődik. A *sacer* már nem teljesen élő, de nem is teljesen halott; definíciója csaknem lehetetlen a kétértékű logikán alapuló észjárás

¹⁰ KOSSELLECK: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. 6. o.

¹¹ ANTAL: Politikai ellenség és identitás.; ANTAL: A kivételes – mindennapos.; ANTAL: Kivételes állapotban.

¹² KOSSELLECK: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. 7–8. o.

¹³ Uo. 8. o.

¹⁴ „A barát és ellenség fogalompárt politikai formalitása tünteti ki; már csak a lehetséges antitézisek vázát mutatja anélkül, hogy megnevezné őket. A formális tagadás miatt első ízben beszélhetünk tisztán szimmetrikus fogalmakról.” Uo. 80. o.

¹⁵ Uo.

számára. Így lesz világos a biopolitika foucault-i, illetve agambeni felfogásának különbsége. Foucault analitikusan elválasztja a biopolitika működéstechnikáit a szuverén hatalom problémájának elméleti kérdésétől [...]. Ezzel szemben Agamben logikus kapcsolatot lát a két szféra között.¹⁶

A mindenkori *homo sacer* a szuverén politikai hatalom jelöli ki aszimmetrikus ellenfogalmakon keresztül – éppen a kivételes állapottal mutatott bensőséges kapcsolata miatt, hiszen a kivételes állapot teremti meg annak a lehetőségét, hogy akiket kizártak a jogi-politikai közösségből, elveszítsék szuverenitásukat önnön identitásuk meghatározása felett. Úgy is mondhatjuk, hogy az egyéb identításokat kizáró ellenségképzés vált a politikai szuverenitás egyik alapmotívumává.

¹⁶ Kiss: *Haladásparadoxonok*. 27. o.

II. A kivételes állapot meghatározása

Kevés az olyan elméleti kísérlet, amely a korunk rohamléptekben változó jogi-politikai kultúrája (birodalmi gondolkodás, új biztonsági paradigmák, a végrehajtó hatalom ismét előtérbe kerülő kiváltságai) mögött meghúzódó mély struktúrákról akar mondani valamit. Agamben három meghatározó művében¹⁷ próbálta meg letenni annak az átfogó elméletnek az alapjait, amely megpróbálkozik e hiány betöltésével. Igencsak időszerű a vizsgálata a napjainkra általánossá váló rendkívüli állapotnak, hiszen az a szuverén főhatalom problémájára vonatkozik, és ilyenformán visszanyúl a középkoron át egészen a Római Birodalomig.

Agamben a kivételes állapotot olyan modern intézményként vizsgálja, amelynek gyökerei a francia forradalomban és a világháborúkban keresendők, ugyanakkor a 20. század közepére válik a kormányzás meghatározó, paradigmaticus formájává.¹⁸ Agamben elmélete jogelméleti fejtegetés, amely az emberi lét azon viszonyrendszereire vonatkozik, amelyek nincsenek a jog alá rendelve. A kivételes állapot meghatározásával a jog folyamatosan, szinte kényszeresen „gyarmatosítani” próbálja az életet.

Agamben két fő irányzatot vázol fel a kivételes állapot joghoz való viszonyát (legalitását) illetően. Az első szerint (ide tartozik többek között Santi Romano, Maurice Hauriou és Costantino Mortati) a kivételes állapot a pozitív jog alá tartozik, mert a kivételes állapot a jog autonóm forrása.¹⁹ Ezt a megközelítést fogadja el a nemzetközi és sok esetben a belső jog is. Amikor nyilvános válsághelyzet fenyegeti a „nemzet életét”, a nemzetközi jogi szerződések és egyes alkotmányok is engedélyt adnak arra, hogy ideiglenesen felfüggeszessék az államok bizonyos alapvető jogok alkalmazását.²⁰ Az

¹⁷ Az 1998-as *Homo Sacer*, az 1999-es *Remnants of Auschwitz*, valamint a 2005-ös *State of Exception*.

¹⁸ HUMPHREYS, Stephen: Legalizing Lawlessness: On Giorgio Agamben's State of Exception. *The European Journal of International Law*, 17. (2006) 3., 677-687., 677. o.

¹⁹ AGAM BEN: *State of Exception*. 23. o.

²⁰ Lásd többek között az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülészakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának (kihirdette: 1976. évi 8. törvényerejű rendelet) 4. cikkét: „1. A nemzet létét fenyegető és hivatalosan kihirdetett szükségállapot idején az Egyezségokmányban részes államok az adott helyzet által szigorúan megkövetelt mértékben tehetnek olyan intézkedéseket, amelyek eltérnek az Egyezségokmányban vállalt kötelezettségeiktől, feltéve, hogy az ilyen intézkedések nem állnak ellentétben egyéb nemzetközi jogi kötelezettségeikkel és nem jelentenek kizárólag faj, szín, nem, nyelv, vallás vagy társadalmi származás alapján történő megkülönböztetést.” Hasonló rendelkezést tartalmaz az 1993. évi XXXI. törvénnyel kihirdetett, az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, 1950. november 4-én Rómában kelt Egyezmény 15. cikke is: „1. Háború vagy a nemzet létét fenyegető más rendkívüli állapot esetén bármely Magas Szerződő Fél a jelen Egyezményben meghatározott kötelezettségeitől eltérő intézkedéseket tehet a helyzet szükségessége által feltétlenül megkívánt mértékben, feltéve, hogy az ilyen intézkedések nem ellentétesek egyéb nemzetközi jogi kötelezettségeivel.”

ilyen típusú, a normál jogrendtől való visszalépést (*derogation*) kodifikáló klauzulák a veszélyhelyzet esetén érvényesítendő, az állam által alkalmazott elkerülhetetlen intézkedések engedélyezését jelentik.²¹ A kivételes állapotot a jogrend keretében értelmezők szerint mindez nem más, mint a kortárs nemzetközi (és belső) jog legmagasabb szintű vívmánya. A kivételes állapot illetően felfogása a jog talaján marad, de egyúttal meg is sért individuális jogokat, Hickman szerint létrehozva ezzel egy kétszintű alkotmányos rendszert.²² Ez az irányzat a kivételes állapotot az állam saját védelmére vonatkozó természeti vagy alkotmányos jogaként fogja fel.

Az Agamben által feltárt másik irányzat (ezt képviseli Paolo Biscaretti di Ruffia, Giorgio Balladore-Pallieri és Raymond Carré de Malberg) a kivételes állapotot alapvetően jogon kívülként fogja fel, valami olyasmiként, mint ami megelőzi a jogot, illetve alapvetően más, mint a jog. Ezen irányzat számára a kivételes állapot alkotmányos jóváhagyása nem más, mint a korlátozott alkotmányos uralom pragmatikus elismerése. Ahogyan azt Alexander Hamilton megfogalmazza: „A nemzet biztonságát fenyegető körülmények végtelenek, emiatt egyetlen alkotmányos béklyó sem kötheti meg bölcsen azt a hatalmat, amely annak védelmére hivatott.”²³ Ebben az értelemben tehát nem lehetséges, de nem is kívánatos vészhelyzet esetén a végrehajtó hatalom korlátozása bírósági elszámoltathatósági mechanizmusokkal. Ehelyett egy jogi tér létrehozására van szükség a korlátlan állami intézkedések számára, amely addig tart, amíg az alkotmányos rendet nem sikerül helyreállítani. Ugyanakkor ebben a helyzetben a normál jogvédelmi struktúrák a kivételes állapot rendkívüli rugalmasságot megkövetelő realitásával állnak szemben.²⁴

²¹ HICKMAN, Tom R.: Between Human Rights and the Rule of Law: Indefinite Detention and the Derogation Model of Constitutionalism. *Modern Law Review*, 68. (2005) 4., 655–668., 655. o.

²² Uo. 659. o.

²³ MADISON, James – HAMILTON, Alexander – JAY, John: *The Federalist Papers*. London, 1987. 185. o.

²⁴ HUMPHREYS: *Legalizing Lawlessness...* 679. o.

III. Terminológiai kérdések és elméleti megalapozás

A kivételes állapot körüli bizonytalanságot jól megragadja a terminológia bizonytalan használata. A kivételes állapot (*state of exception*) elfogadott a német szaknyelvben (*Ausnahmezustand*), ezen kívül használják a szükséghelyzetet is mind a német (*Notstand*), mind az angol nyelvterületen (*state of necessity*). A francia terminológia inkább vészhelyzeti rendelkezésekről (*décret d'urgence*) és ostromállapotról (*état de siège*) beszél. Az angolszász rendszerben még a katonai közigazgatás (*martial law*) és vészhelyzeti hatalom (*emergency power*) is bevett kifejezés.

A kivételes állapot kifejezés természetesen nem tekinthető neutrálisnak, pusztán a tudományos leírás céljait szolgáló formának, hiszen mind a jelenség természetét, mind logikáját illetően előzetes előfeltevésekről árulkodik. Ebben az értelemben mondja tehát azt Agamben, hogy – mint láttuk – a kivételes állapot nem valamilyen jogi állapot, például a háborúhoz való jog, hanem egyenesen a jogrendszer felfüggesztése.

A „teljhatalom” – amivel olykor leírják a kivételes állapotot – a kormányzati hatalom expanziójára utal, ezen belül is arra jelenségre, amikor a kormányzat által megalkotott rendelet törvényerővel bír. Mindez a *plenitudo potestatis* koncepciójára vezethető vissza, amely azt az állapotot írja le, amikor az egyes államhatalmi ágak még semmilyen tekintetben nem váltak el egymástól. Agamben szerint azonban a teljhatalom koncepciója nem több, mint egy jogi (Carl Schmitt által propagált) mítosz a természetjog talaján álló államról, a kivételes állapot pedig pusztán a jog hiánya, a jogi jellegtől való mentesség (mentesítés).²⁵ Mindenesetre a teljhatalom csak egy módja annak, ahogyan a végrehajtó hatalom eljárhat a kivételes állapot esetén, s nem szükséges, hogy a teljhatalmat magával a kivételes állapottal azonosítsuk, ugyanakkor – amint látni fogjuk – a kivételes állapot mégis elválaszthatatlanul összefonódott a(z alkotmányos) diktatúra koncepciójával, és cseppfolyóssá tette a demokrácia és a nemdemokrácia határát.

²⁵ AGAMBEN: *State of Exception*. 6. o.

IV. A kivételes állapot kialakulása

A kivételes állapot a modern politika- és jogtörténetben a francia alkotmányozó nemzetgyűlés által 1789-ben kibocsátott rendelkezéssel jelenik meg, amely különbséget tett béke- és ostromállapot között. Az utóbbi során minden egyes, a rend fenntartására és a belső irányításra vonatkozó jogosítvány, amellyel a polgári hatóság van megbízva, átkerül a katonai főparancsnok hatáskörébe, aki azt önálló hatáskörben gyakorolja.²⁶ Ebből a háborús kontextusból fejlődött ki folyamatosan a kivételes állapot fogalma, s egyre gyakoribb lett, hogy nem háborús helyzetben, békeidőben a társadalmi zűrzavarok vagy éppen gazdasági válságok kezelésére szolgált. Ezen túl érdemes abból is kiindulni, hogy a kivételes állapotban (egy „fiktív” vagy politikai karakter által közvetlenül) alkalmazott háborús szótár arra szolgál, hogy metaforikusan igazolja a kormányzati hatalom kiterjesztéséhez folyamodás szükségességét.

A modern kivételes állapot a demokratikus-forradalmi hagyományból nőtt ki, és korántsem az abszolutisztikusból.²⁷ Agamben ezeket a csomópontokat mutatja ki a kivételes állapot európai és amerikai történetében, a főbb eseményeket felvillantva: az 1923-as német, valamint az 1925-ös, 1935-ös és 1937-es francia gazdasági krízis, az 1920-as brit szakszervezeti sztrájkok és társadalmi feszültségek, az 1908-as olasz földrengés, Lincoln rabszolga-felszabadítást előkészítő aktusai 1862-ből, a hitleri hatalomátvétel, valamint Rooseveltné intézkedései a *New Deal* elfogadásának biztosítására 1933-ban.²⁸ Agamben magát Rooseveltet is idézi, aki 1938-ban az egyetlen fennmaradó eszköz alkalmazására kért felhatalmazást a Kongresszustól, hogy a válságot legyőzze, mégpedig a végrehajtó hatalom olyan kivételes kiterjesztését, amelyet csak akkor alkalmaztak, ha az Egyesült Államokat külső ellenség támadta meg.

Agamben szerint az egyik ok, amiért nehéz meghatározni a kivételes állapotot, az, hogy – amint arra utaltam – rendkívüli közeli viszonyban van a polgárháborúval, a felkeléssel és az ellenállással. A 20. század pedig számos példát mutatott arra a paradox jelenségre, amit „legális polgárháborúnak” nevezhetünk. Nem sokkal Hitler hatalomra kerülése után például kibocsátásra került a nép és az állam védelméről szóló rendelet, amely egyrészt felfüggesztette a weimari alkotmány egyéni szabadságjogokkal foglalkozó részeit, másrészt sohasem került hatályon kívül, ezért az egész Harmadik Birodalom kivételes állapotnak tekinthető, amely tizenkét évig tartott. Agamben szerint a modern totalitarizmus a legális polgárháború olyan intézményesülésének tekinthető, amely a kivételes állapot útján nem csupán a politikai ellenfelek fizikai

²⁶ HUMPHREYS: *Legalizing Lawlessness...* 679. o.

²⁷ AGAM BEN: *State of Exception*. 5. o.

²⁸ Uo. 13–19. o.

megsemmisítését teszi lehetővé, hanem minden olyan polgárét, aki valamely okból nem integrálható a politikai rendszerbe.²⁹ Azóta az állandósított kivételes állapot önkéntes létrehozása – sok esetben kifejezett deklarálás nélkül – még a demokráciák esetében is rendszeresen alkalmazott technikává vált. Agamben ennél is tovább megy, amikor azt állítja, hogy „globális polgárháború” folyamatos veszélye ellenére a kivételes állapot egyre inkább napjaink kormányzásának meghatározó paradigmájává kezd válni. Holott a provizórikus és kivételes eszközök alkalmazása és kormányzási technikává válása azzal fenyeget, hogy megváltoznak az egyes közjogi formák közötti hagyományos különbségek szerkezetei és jelentései. Agamben két példát is ad minderre: az egyik a George W. Bush által 2001. november 13-án kibocsátott katonai rendelkezés, amely azokra a nem amerikai polgárookra vonatkozott, akik terrorcselekmény elkövetésével voltak gyanúsíthatók, a másik pedig a náci jogrend.³⁰ Mindkét aktus lényegében politikai alapon jogon kívülre helyezett, és tett így jogilag „névtelenné”, identitásvesztetté különböző csoportokat.

²⁹ AGAMBen: *State of Exception*. 2. o.

³⁰ Uo. 3–4. o.

V. Jogi állapot jog nélkül

Agamben határozottan elutasítja, hogy a kivételes állapot a jogrendszeren belül vagy kívül elhelyezhető lenne. Szerinte a kivételes állapot meghatározásának problémája éppen arra a küszöbre vonatkozik, amikor a jogon kívüliség és az azon belülség nem zárják ki, pusztán elhomályosítják egymást. Vagyis a fő kérdés, hogy a jognélküliség hogyan ragadható meg a jog eszközeivel?³¹ Ahhoz, hogy feltárja ezt a szürke zónát, Agamben felvázolja a kivételes állapot jogi előtörténetét, vagyis a nyugati jogi tradíciónak azokat a diffúz erőfeszítéseit, amelyek a szuverén hatalmat megpróbálták kiszabadítani magából a jogból, illetve jogi erőre emelni magának a jogrendszernek a felfüggesztését. A kivételes állapot biopolitikai sajátossága ugyanis abban keresendő, hogy a jogi keretek feloldásával a politikai irányítása alá kerülnek az élőlények.

A kivételes állapot és a szuverenitás közötti kapcsolat megfogalmazója Carl Schmitt, aki 1922-es *Politikai teológia* című művében a szuverént úgy definiálja, mint aki a kivételes állapot kérdését illetően dönt. Ugyanakkor Agamben szerint nem alakult ki a közjogban a kivételes állapot elmélete. Azok, akik nem is tartják szükségesnek, úgy érvelnek, hogy a szükséghelyzetnek – amelyen maga a kivételes állapot is alapul – nincs jogi formája; egyébként is nehéz egy olyan kifejezést meghatározni, amely a jog és a politikai határán helyezkedik el.³² Ugyanakkor a kivételes állapot egyensúlytalanságot hoz létre a közjogi és a politikai tények között, s ahogyan a polgárháború, a felkelés és az ellenállás is, egy homályos, bizonytalan határvonalon helyezkedik el a jogi és a politikai kereszteződésében.³³ A határmegvonások kérdése különösen akkor válik fontossá, hogyha egy politikai krízis során kivételes intézkedések kerülnek bevezetésre, amelyeket nem jogi-alkotmányos, hanem politikai keretrendszerekben kell megérteni. Ezek a kivételes intézkedések egy meglehetősen paradox helyzetet eredményeznek: egyik oldalról jogi eszközöknek tekinthetők, mégsem mérhetők meg pusztán jogi fogalmakkal. Vagyis a kivételes állapot – ahogy már idéztem – „olyan jogi forma, amelynek nincs jogi formája”.³⁴ A kivételes állapot tehát egyfajta „senkiföldje” a közjog és a politikai tények között, valamint a jogi rend és az élet között, és éppen ez adja biopolitikai jellegét.

³¹ Uo. 27. o.

³² AGAMBEN: *State of Exception*. 1. o.

³³ Uo.

³⁴ Uo. 2. o.

VI. Carl Schmitt a szuverenitásról és a kivételes állapotról

A kivételes állapot megalapozása tehát – többek között, de hatását tekintve leginkább – Carl Schmittre vezethető vissza, aki *Politikai teológia* című munkájában³⁵ foglalkozott vele a legtöbbet. Egy politikai közösség normál állapota (amely a demokrácia és az alkotmányosság normál állapota egyben) a jogrend érvényesülését és érvényesítését jelenti. Ezzel szemben a kivételes állapotban felfüggesztésre kerül a jogrend. Schmitt szerint a kivételes állapot legfőbb jellemzője „a korlátlan felhatalmazás, azaz az egész fennálló rend felfüggesztése. Ebben a helyzetben világossá válik, hogy az állam a jog eltűnésekor is fennmarad”.³⁶ Schmitt szerint a kivételes állapot tisztázza a valódi erőviszonyokat az állam és a jog között, természetesen az előbbi javára: „Az állam léte ebben az esetben minden kétséget kizáró bizonyítéka annak, hogy a jogi normák érvényessége fölött fölényben van. A döntés megszabadul minden normatív köteléktől, és a szó tényleges értelmében abszolúttá válik [...]”.³⁷ Ebben a helyzetben az állami szuverenitás a maga valóságában tapasztalható, s ez Schmitt szerint az állam jog fölötti hegemon pozíciójában összegződik: „A kivételes állapot mutat rá a legvilágosabban az állami autoritás lényegére. Ilyenkor válik el ugyanis a döntés a jogi normától, és ilyenkor válik paradox módon világossá az, hogy az autoritás számára a jog létrehozásához nincs szükség jogra.”³⁸ Vagyis Schmitt szerint a kivételes állapot egy olyan *ex lex* állapot, amelyben a szuverén korlátlan uralma megmutatkozik, s ebből az is következik, hogy ez a nem kivételes állapotra is kiterjed. Schmitt szerint a normál jogrend szabályai önmagukban semmit sem jelentenek, és csakis a kivételesség az, ami súllyal és jelentőséggel ruházza fel őket, ezért „a kivétel sokkal érdekesebb”, és „a kivételen keresztül a valódi élet hatalma áttöri azokat a megkérgesedett mechanizmusokat, amelyek az ismétlődés során eltunyultak”.³⁹ Az állam ekkor továbbra is létezik, a jog pedig visszahúzódik.⁴⁰ A kivételes állapotban a politika és a politikai cselekvés felszabadul a morális előfeltételezésektől, normatív kötelékektől, és abszolúttá válik.

Schmitt összeköti a kivételes állapot kérdését a szuverenitással, pontosabban a modern állam szuverenitásával: „A szuverén az, aki megteremti és garantálja a körülmények együttesét a maga totalitásában. Övé a legvégső döntés monopóliuma. Az

³⁵ SCHMITT, Carl: *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Chicago, 2006. Magyarul: SCHMITT, Carl: *Politikai teológia*. Ford.: Paczolay Péter. Budapest, 1992.

³⁶ SCHMITT: *Politikai teológia*. 5. o.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo. 6. o.

³⁹ SCHMITT: *Political Theology*. 15. o.

⁴⁰ AGAM BEN: *State of Exception*. 31. o.

állami szuverenitás, amely valójában nem erőszak vagy kényszermonopólium, hanem döntésmonopóliumként fogható fel [...].⁴¹ Vagyis a „szuverén kívül áll az általánosan érvényes jogrenden, ám mégis hozzá tartozik, mert ő illetékes az alkotmány teljeskörű felfüggesztése kérdésében dönteni. A modern jogállamiság valamennyi irányzata az ilyen értelemben vett szuverén megszüntetésére törekszik.”⁴²

⁴¹ SCHMITT: *Political Theology*. 5. o.

⁴² Uo. 2. o.

VII. Walter Benjamin erőszakelmélete

1. A forradalmi erőszak mint kivételes állapot	126
2. Schmitt Benjamin-kritikája	128

1. A forradalmi erőszak mint kivételes állapot

Agamben a kivételes állapot elemzése és Schmitt-kritikája során nagyban támaszkodik a marxista Walter Benjamin *Az erőszak kritikájáról* (*Critique of Violence*)⁴³ című művére, valamint a Benjamin és Schmitt között lezajlott vitára. Kiss utal arra,⁴⁴ hogy Benjamin írása akkor kezdett komoly hatást gyakorolni, amikor Jacques Derrida,⁴⁵ valamint Agamben és Antonio Negri kapitalizmuskritikájuk egyik alapjaként kezdték el azt értelmezni. Agamben elemzi továbbá azt az 1925 és 1956 között folyó szellemi (és filológiai is létező) vitát, ami meghatározta Schmitt és Benjamin viszonyát.⁴⁶ Benjamin hivatkozza a *Politikai teológiát* az 1928-as, *A német szomorújáték eredete* című munkájában, valamint számottevő érdeklődést mutat önéletrajzában és 1930-as, Schmittnek írt levelében utóbbi munkássága iránt. Schmitt is idézi Benjaminget 1956-os, *Hamlet or Hecuba* című munkájában. A sort tovább bővítette Schmitt leveleinek 1988-as publikálása, amikor is egy, Hansjörg Vieselnek 1973-ban írt levélből kiderült, hogy Schmitt 1938-as *Hobbes*-könyvét Benjamingnak szóló válaszul szánta, azonban ez reagálás nélkül maradt.⁴⁷ Agamben továbbá azt is kimutatta, hogy Schmitt ismerte Benjamin *Az erőszak kritikájáról* című, 1921-ben az *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik* című folyóiratban publikált munkáját – amely folyóiratnak rendszeres olvasója volt Schmitt is, többek között itt jelentette meg *A politikai fogalma* első változatát. Benjamin érdeklődését Schmitt szuverenitáselmélete iránt sokan botrányosnak tartották, de Agamben ennél is tovább megy, és azt állítja, hogy Schmitt elmélete tulajdonképpen egyfajta válasz a Benjamin által kifejtett erőszakkritikára.⁴⁸

⁴³ BENJAMIN, Walter: *Critique of Violence*. In BULLOCK, Marcus – JENNINGS, Michael W. (eds): *Selected Writings*. Vol. 1. 1913–1926. Cambridge, 1996., eredeti megjelenés: 1921., magyarul: BENJAMIN, Walter: *Az erőszak kritikájáról*. In BENJAMIN, Walter: *Angelus Novus*. Budapest, 1980. 27–56. o.

⁴⁴ KISS: *Haladásparadoxonok*. 69. o.

⁴⁵ Benjamin esszéjének elemzéséhez lásd DERRIDA, Jacques: A törvény ereje: Az „autoritás misztikus alapja”. 2. rész. *Vulgo: bölcséleti folyóirat*, 6. (2005) 3., 26–49. o.

⁴⁶ AGAMBEN: *State of Exception*. 52–53. o.

⁴⁷ Uo. 52. o.

⁴⁸ Uo. 53. o.

Amíg Schmitt „reakciós módon” és „nosztalgikusan” próbálja meg igazolni a jogi erőszakot,⁴⁹ addig Benjamin esszéjének célja a – jogon kívüli – erőszak lehetőségének igazolása, amely felboríthatja a jogkeletkeztető és jogot fenntartó erőszak dialektikáját. Amit a jog sohasem visel el, az pont a jogon kívüli erőszak létezése, és nem csak amiatt, mert az ilyen erőszak nem összeférhető a joggal, hanem mert „puszta létezése is jogon kívüli”.⁵⁰ Benjamin az erőszaknak ezt a másik fajtáját „tisztának” vagy „isteninek”, illetve emberi léptékek szerint „forradalminak” nevezi.⁵¹ Kritikája a jog és az igazságosság bemutatását célozza meg, továbbá egy ilyen jogon kívüli erőszak realitását próbálja meg igazolni: „Ha az erőszak törvényen kívül valósággá válik, akkor ez azt bizonyítja, hogy a forradalmi erőszak – amely az ember által kifejtendő legmagasabb szintű erőszak elnevezése – szintén lehetséges.”⁵² Az ilyen fajta erőszak nem forrása a jognak, és nem is fenntartója, hanem túllép azon.

Benjamin az erőszak igazolása kapcsán egyszerre kíván túllépni a természetjogias megközelítés (amely szerint csak igazságos célokért lehet erőszakot alkalmazni) és a jogpozitivisták megközelítés (amely az alkalmazott eszközök jogosságát vizsgálja) béklyóin. Kiss Benjamin érvelése kapcsán kifejti:

[A] jog nyilvánvalóan egyfajta performatív tautológiában szenved, hiszen általában el akarja rekeszteni az egyéni erőszak lehetőségét (a jogrenden kívüli cselekedeteket), miközben a jogon túlról származtatja saját eredetét. A felismerés, hogy a modern világban a jogrend szinte mindet képes megvilágítani, kivéve saját születésének pillanatát, abszolút jelentőségre tesz szert, a modern polgári demokrácia összes jobb- és baloldali kritikusa ebbe a „születési rendellenességbe” kapaszkodik.⁵³

Benjamin a demokrácia gyenge pontját az általános sztrájk intézményén keresztül mutatja be, amely felfogása szerint az előbb emlegetett, jogrenden kívüli magánerőszak visszahelyezése a társadalmi életbe. A sztrájkjoggal létrejön a kivételes állapot egy különös formája, hiszen a sztrájk egyszerre jogos és fenyegeti magát a jogrendet; Derrida értelmezésében „a jogot a jogon belül fenyegeti”.⁵⁴ Bár Benjamin *Az erőszak kritikájáról*ban nem a kivételes állapot kifejezést, hanem a vészhelyzet (*Ernstfall*) fordulatot használja – Schmitt ugyanakkor a kivételes állapotot (*Ausnahmezustand*) –, de az alapvető problémája a kivételes állapot legfőbb dilemmájához kapcsolódik: „létezhet-e jogban olyan valami, ami már nem tartozik a joghoz?”⁵⁵ Benjamin a sztrájk kapcsán

⁴⁹ KOTSKO, Adam: On Agamben's Use of Benjamin's „Critique of Violence”. *Telos: Critical Theory of the Contemporary*, (2008) 145., 119–129., 128. o.

⁵⁰ AGAM BEN: *State of Exception*. 53. o.

⁵¹ A német *Gewalt* kifejezés hatalmat is jelent.

⁵² BENJAMIN: *Critique of violence*. 252. o.

⁵³ KISS: *Haladásparadoxonok*. 71–72. o.

⁵⁴ DERRIDA: *A törvény ereje...* 30. o.

⁵⁵ KISS: *Haladásparadoxonok*. 72. o.

erre úgy válaszol, hogy a sztrájkhoz való jog csakis részleges lehet, hiszen egy általános sztrájk erőszakos magatartás, még akkor is, ha egy jog gyakorlásában nyilvánul meg. A sztrájkjog ugyanis veszélyezteti a hatalom erőszakmonopóliumát, megkérdőjelezi a fennálló hatalmi viszonyokat, és a fennálló jogrendbe (tulajdonképpen azt megkérdőjelezve és valami újat létrehozva) radikálisan avatkozik bele. Ezzel fellibbenti a leplet a jogállam önnön „születési traumájáról”.⁵⁶ Benjamin megkülönbözteti a politikai általános sztrájkot (amely az államhatalmon belül marad, és nem lép fel konkurens erőszakgyakorlásként), illetve a proletár általános sztrájkot, amely a forradalmi megoldás – „ugrás a semmibe” a problémák jogon túli/kívüli rendezésére. A proletár általános sztrájk során alkalmazott, jogon túli „sorsszerű erőszakra” azért kerül sor, mert olyan helyzet áll fenn, hogy az egyébként alkalmazható jogos eszközök és az igazságosság között kibékíthetetlen ellentét alakult ki. Az ilyen forradalmi erőszak kivonja magát az erkölcsi kényszerek és megítélések alól, és egyszerűen „csak” megtörténik.^{57, 58} Mindezzel Benjamin az erőszakos cselekedetek jogteremtő, új jogot bevezető erejét próbálja meg megalapozni, ami a kivételes állapot egy sajátos elméleti megfogalmazása az igazságosság nevében, továbbá a proletárforradalom megalapozása.⁵⁹

2. Schmitt Benjamin-kritikája

Benjamin a kortárs radikális baloldal egyik kulcsfontosságú hivatkozási pontja.

Az elnyomottak tradíciója arra tanít, hogy a „rendkívüli állapot”, amelyben élünk, a dolgok rendje szerint való. Meg kell valósítanunk azt a történelmi koncepciót, amely megfelel ennek a ténynek. Akkor majd világosan látni fogjuk, hogy a mi feladatunk az igazi rendkívüli állapot bevezetése, ami javítani fogja helyzetünket a fasizmus elleni küzdelemben – írja.⁶⁰

Agamben azt vizsgálta, hogy milyen kapcsolat és hasonlóság fedezhető fel a radikálisan eltérő platformokon álló Benjamin és Schmitt demokráciakritikái között, és amellet érvel, hogy Schmitt a *Politikai teológiában* kifejtett szuverenitáselméletével Benjamin gondolataira válaszolt.

⁵⁶ Kiss: *Haladásparadoxonok*. 73. o.

⁵⁷ Uo. 77. o.

⁵⁸ Benjamin szerint: „Az eszközök jogosultságáról és a célok igazságáról pedig sohasem az ész dönt, hanem az egyiket a sorsszerű erőszak dönti el, a másikat pedig Isten.” BENJAMIN, Walter: *Angelus Novus*. Ford.: Bence György et al. Budapest, 1980. 48. o.

⁵⁹ Uo. 49. o.; Kiss: *Haladásparadoxonok*. 77. o.

⁶⁰ BENJAMIN: *Angelus Novus*. 965. o., idézi Kiss: *Haladásparadoxonok*. 79. o.

Benjamin a következőképpen próbálta meg – kimondatlanul is – megalapozni a kivételes állapotot: „olyan forradalmi erőszak lehetőségét [szerette volna] felmutatni, amely nem jogtételező és nem jogfenntartó, hanem egyszerűen hatályon kívül helyezi a jogot”.⁶¹ Benjamin megpróbálta teorizálni és legitimálni a jogot felfüggesztő, illetve azon kívül álló, „tisztá”, forradalmi erőszakot. Schmitt ezzel szemben – ahogyan a kivételes állapot és a szuverenitás együttes értelmezésénél láttuk – az erőszakot a jog kontextusába helyezi vissza, tagadva a tiszta erőszak (*reine Gewalt*) koncepcióját azáltal, hogy úgy véli: nem képzelhető el jogon kívüli erőszak.⁶² „Szerinte a rendkívüli állapot életbe lépésével olyan tér nyílik, amelyben a benjamin-i tiszta erőszak eszméje fogalmilag is rögzíthető lesz, és valamiképpen be lehet helyezni ezt a különös antinómiát a törvény (nomosz) korpuszába is.”⁶³ Schmitt jogteremtő és jogfenntartó erőszak helyett szuverén erőszakról beszél: „A Politikai teológiában megjelenő szuverén erőszak választ jelent a Benjamin esszéjében szereplő tiszta erőszakra, méghozzá azzal, hogy a kivételes állapot nem tételezi és nem is tartja fenn a jogot, hanem felfüggeszti azt.”⁶⁴ Schmitt a tiszta erőszak elméletét azzal akarja semlegesíteni, hogy a szuverenitáselméletében kidolgozott alkotmányozó hatalom (*constituent power*) és az alkotmányozó hatalom autoritása révén létrejött közjogi struktúra (*constituted power*) dialektikáját ezúttal hanyagolja az elemzés során. Schmitt tehát egyik legnagyobb „fegyverét”, magát a kivételes állapot paradigmáját (mint a szuverenitásról való döntést, amely egyszerre kívül és belül van a jogon) veti be válaszul arra, hogy Benjamin jelzi az ainomikus (azaz törvények felett álló) erőszak problémáját.

Fontos különbség továbbá Benjamin és Schmitt között, hogy amíg az előbbi elméletében a „tisztá erőszak” (és ezzel tulajdonképpen a kivételes állapot bevezetése) nem perszonalizált döntés eredménye, hanem „megtörténik”, addig Schmittnél a kivételes állapotot létrehozó döntés a szuverénhez (a diktátorhoz) kötődik, aki egyszerre lesz jogon belüli és kívüli tényező.

Benjamin *A német szomorújáték eredete* című, 1928-ban megjelent munkájában válaszolt a Schmitt szuverenitáselméletében megfogalmazott kritikákra. Benjamin amellet érvelt, hogy a barokk szuverenitáskonceptió a kivételes állapotról szóló vitákból fejlődött ki, és éppenséggel az a szuverén legfontosabb feladata, hogy az ilyen rendkívüli helyzeteket kizárja.⁶⁵ Benjamin tehát élesen bírálta Schmitt definícióját; és szerinte a szuverenitás korántsem a kivételes állapotról szóló döntés lesz, mivel a szuverént épp hogy ki kell hagyni a jogrendből, és a kivételes állapotot ki kell zárni onnan.

⁶¹ KISS: *Haladásparadoxonok*. 79. o.

⁶² AGAMBEN: *State of Exception*. 54. o.

⁶³ KISS: *Haladásparadoxonok*. 79. o.

⁶⁴ AGAMBEN: *State of Exception*. 54. o.

⁶⁵ Uo. 55. o.

A hitleri hatalomátvétellel a kivételes állapot valóban főszabály, a „dolgok rendje szerint való” lett, ugyanakkor nyilvánvalóan nem a benjamini értelemben és politikai célok mentén. Ugyanakkor Schmitt koncepciója sem valósult meg, ugyanis az 1933-ban kihirdetett kivételes állapot sohasem került hatályon kívül, és Németország technikailag olyan szuverén diktatúra lett, amelynek a weimari alkotmány végleges megszüntetéséhez és egy új alkotmány elfogadásához kellett volna vezetnie – ez azonban nem következett be. Schmitt ebbe nem tudott beletörődni, hiszen számára a kivételesség nem válhatott főszabállyá, és álláspontja szerint a diktatúra „helyes” koncepciója addig meg sem valósítható, amíg azt „látens és időszakos” projektként fogjuk fel.⁶⁶

Kiss élesen világít rá a Benjamin–Schmitt-vita korszakos következményére, ez pedig az, hogy a nyugati politikai filozófiában „vérre menő küzdelem folyik az anómia, a törvényen túli törvényesség birtokbavételéért”, vagyis a kivételes állapothoz kötődő legnagyobb dilemma az, hogy a törvény nélküli erőszakot hogyan lehet összebékíteni a jogrenddel.⁶⁷ Erre mindeddig nem született következetes válasz.

⁶⁶ AGAMBEN: *State of Exception*. 58. o.

⁶⁷ KISS: *Haladásparadoxonok*. 81. o.

VIII. Agamben Schmitt-kritikája

Agamben koncepciója szemben áll Schmitt elképzeléseivel; és ha elméletével nem is okvetlenül válaszolni akar a fenti dilemmákra, de mindenképp felfogható egyfajta válaszkísérletnek. Agamben Schmitt-tel ellentétben azt kutatja, hogy hol kezdődik és hol végződik a jog által uralt tér, valamint azt, hogy a jog hogyan tud megbirkózni azzal, amikor beleütközik a „nem jog” kiküszöbölhetetlen valóságába.⁶⁸ S bár a kivételes állapot a jogon kívüliség elismerése, az azért nagyon meghatározó, hogy a jog terrénján belül kezeljük ezt a külsődlegességet. Agamben szerint Schmitt szuverenitásmeghatározásának középpontjában a jogon kívüli helyzet megítéléséért folytatott versengés tükröződik, amelynek segítségével Schmitt a diktatúrához köti a kivételes állapotot, szerinte ugyanis a diktátor/szuverén lesz az, aki összeköti a jogi és nem jogi állapotot – méghozzá jogon kívüli, mégis jogi kötőerővel bíró döntésével. Ebben az értelemben tehát Schmitt szerint a jogrend megőrződik, még ha a jogot magát fel is függesztik. Mindez két esetben lehetséges. Egy ún. hadbiztosi (kommisszárus) diktatúrában a jogot azért függesztik fel ideiglenesen, hogy előbb-utóbb újra hatályba léphessen. Bár a jogot nem alkalmazzák, de ettől nem veszíti el hatályát, maga az alkotmány garantál egy jogszabályi háttér feletti szférát, amely biztosítja önnön felfüggesztésének jogszerű voltát.⁶⁹ A Schmitt által leírt szuverén diktatúrában a kivételes állapot magának az alkotmányozó hatalomnak a gyakorlását jelenti, vagyis olyat, amelyre sem az alkotmány, sem semmilyen más törvény sem vonatkozik, pusztán csak a szuverén döntés maga.⁷⁰ Mindez rendszerváltásokkor fordul elő, amikor a régi paradigmát egy új váltja fel, s ez a jog felfüggesztésével társul: s maga a szuverén dönti el, hogy mi a jog, és mi a tartalma. A statárium és a szuverén rendeletek fenntartása során alkalmazott erőszak tehát ekkor legitim, ahogyan a jogon túli erőszak egyéb megnyilvánulásai is.

Agamben mellett, hogy visszautasítja Schmitt pozícióját, szembeszáll minden olyan teóriával, amely arra törekszik, hogy a kivételes állapotot direkt módon a joghoz kapcsolja, vagy pedig közvetlenül próbálja meg jogi kontextusban elemezni, hiszen – amint láthattuk – a kivételes állapot Agamben szerint jog nélküli, sőt magának a jog-nélküliségnek az állapota.⁷¹ A kivételes állapot szerinte nem azonosítható a diktatúrával, ahol bár a jogalkotás és jogalkalmazás – kétségtelenül nem demokratikus módon, de – folytatódik, ugyanakkor a jog teljesen elveszíti tartalmát. Agamben szerint Schmitt ellentmondásos elképzelésének – amelyben kísérletet tesz arra, hogy jogi vákuumot

⁶⁸ HUMPHREYS: *Legalizing Lawlessness...* 680. o.

⁶⁹ AGAM BEN: *State of Exception*. 33. o.

⁷⁰ Uo. 34. o.

⁷¹ Uo. 50–51. o.

helyezzen el a jogrendszeren belül – az a célja, hogy a szuverén által gyakorolt erőszakot előtérbe tolja.⁷² Agamben kritizálja Schmitt koncepcióját, meghozza Benjamin – fent bemutatott – erőszakelméletét segítségül hívva, amely „tisztá” vagy „isteni” erőszakról beszél, ami nincs alávetve a jognak, s a forradalmi transzcendencia villanásában jelentkezik. A Schmitt által leírt kivételes állapot Agamben olvasatában nem más, mint egy olyan jogi felépítmény, amely azért jött létre, hogy civilizálja a nem állami (tisztá) erőszak pusztá lehetőségét. Benjamin és Schmitt megközelítése abban azonos, hogy elfogadják a törvénytelen erőszak létét, csak éppen másként kezelik, legyen szó akár az isteni erőszakról vagy pedig a szuverén által a kivételes állapottal átlépett utolsó határvonalról. A vészhelyzet jogi kategóriája tehát áttérjed a jog birodalmába, mintegy kiegészíti azt. Agamben szerint tehát a kivételes állapot nem más, mint jogi fikció, amely arra törekszik, hogy segítségével a jog fennmaradjon a jog felfüggesztése idején; ehelyett azonban erőszakot termel, ami elveszíti minden kapcsolatát a joggal.⁷³ A Schmitt és Benjamin közötti vita alapvető tétje az erőszak természetének meghatározása: amíg Schmitt mindent elkövet azért, hogy az erőszakot a jogrendszer integráns részeként írja le, addig Benjamin a „tisztá erőszakot” jogon kívülinek fogja fel.⁷⁴

Agamben nagyon veszélyesnek ítéli Schmitt megközelítését; és kifejezi aggodalmát amiatt, hogy Schmitt és a rá alapozó kortárs elképzelések – amelyek a nem jogit a jogon belül próbálják meg elhelyezni – megtagadják a jogon kívüli valóságot, és ezzel a létező jogrend totalizálódik. Ennek érzékeltetésére Agamben összeveti az *auctoritast* (ami a népakarat kifejezése, előbb a szenátuson, majd a császáron keresztül) és a hivatalnokok *potestasát*. Az *auctoritas* hatalmat jelent a jog felfüggesztésére és hatályba helyezésére, de formálisan maga nem bír a jog erejével, sokkal inkább a tekintélyben gyökeredzik, vagyis nem a jog, hanem magának az életnek a kelléke, s a köztársaság polgáraitól, majd pedig a császártól származik.⁷⁵ Agamben szerint:

Amíg a két elem (vagyis az *auctoritas* és *potestas* – avagy az élet és a jog) fogalmilag, fizikailag és szubjektíven egymástól kölcsönösen elkülönülnek, addig dialektikájuk valahogyan működhet. De amint egyetlen személyben találkoznak össze, amikor a kivételes állapot – amelyben összekötődnek és összemosódnak – szabállyá válik, akkor a jogi-politikai rendszer gyilkológéppé változik át.⁷⁶

⁷² HUMPHREYS: *Legalizing Lawlessness...* 681. o.

⁷³ Agamben két fő példán keresztül mutatja be mindezt. Az egyik a Római Birodalom imperializmusa, azon belül is a kivételes állapot korabeli megjelenése, amelyet a *iustitutum* kifejezés jelez. Ez a római köztársaságban a jog felfüggesztését jelentette, amelyet a Szenátus által deklarált vészhelyzet követett. A kifejezésnek megváltozik a jelentése a római imperializmus idején, s arra az intézményesített káoszra kezdik használni, ami a császár halála utáni időszakot követi egészen az utód beiktatásáig (uo. 65.). Mindez tehát a jog nélküli állapotra utal, amely a szuverén jogrendek közötti hézagban keletkezik. Agamben másik vizsgálódási területe a jognak és magának az életvilágnak az elemzése, ennek kapcsán pedig a jog és a bírósági eljárások vizsgálata. Uo. 36., 39., 60., 70. o.

⁷⁴ Uo. 59. o.

⁷⁵ Uo. 79. o.

⁷⁶ Uo. 86. o.

IX. A hatalmi ágak elválasztása és a kivételes állapot

Maga Schmitt is foglalkozik a veszéllyel, amit a szuverénnek a kivételes állapotban gyakorolt hatalma jelent, közelebbről pedig azzal, hogy a jogalkotó és a bírói hatalom összeolvadása rendkívül problematikus lehet.⁷⁷ Agamben is utal a hatalmi ágak elválasztásának kérdésére a kivételes állapot kapcsán, de ez a kérdés számos ponton bontható tovább.⁷⁸ Agamben maga is jelzi a végrehajtó és a törvényhozó hatalom közötti versengést, amely a kivételes állapot meghatározásáért és uralásáért folyik. Manapság sok alkotmányos szabályozás megköveteli, hogy a törvényhozó hatalom hagyja jóvá (akár utólag is) a végrehajtó hatalom (államelnök) kivételes állapotra vonatkozó döntését, de ez korántsem tekinthető általánosnak. Keith és Poe vizsgálatai szerint⁷⁹ az általuk vizsgált országok alkotmányából 50 esetben bír a végrehajtó hatalom olyan jogkörrel, hogy egyedül rendeli el a kivételes állapotot, 49 országban szükség van a végrehajtás döntésének törvényhozás általi megerősítésére, mindösszesen 16 esetben bír egyedül a parlament jogositványokkal a kivételes állapot elrendelése tekintetében.

Agamben nem részletezi a lehetőségeket, ahogyan a törvényhozás meghatározhatja a kivételes állapotokat a végrehajtó hatalomhoz képest, s hogy egyáltalán melyek azok az intézményi mechanizmusok, amelyek segítségével a modern állam hatalomkoncentrációs mechanizmusai mind a kivételes állapotban, mind pedig azon kívül megelőzhetőek. Így Agamben arról sem szól részletesen, hogy a kivételes állapot kontrollálásában mi lehet a bírói hatalmi ág szerepe, holott a gyakorlat azt mutatja, hogy a törvényhozás mellett a bíróságoknak egyre meghatározóbb feladata van a végrehajtás ellenőrzésében és korlátozásában, s így komoly funkciójuk lehet a kivételes állapot során is.⁸⁰ A bíróságok azok a jogvédelmi fórumok, amelyek alkalmasak arra, hogy azon állampolgárok és nem állampolgárok, akiket a hatalom megfosztott alapvető jogi és politikai attribútumaiktól, jogaik védelme érdekében hozzájuk forduljanak a kivételes állapot során.

Ugyanakkor Agamben nagyon részletesen írja le a *Homo Sacer*-ben, hogy a *habeas corpus*-szabályok és a bírói jogvédelem megvonása mily élesen mutat rá a szuverén hatalom és a pusztá élet közötti kapcsolatra. Agamben továbbá felhívja a figyelmet arra is, hogy a szuverén hatalom által alkalmazott modern technológiák milyen biopolitikai kontrollt jelentenek, és ebből milyen veszélyek származnak.⁸¹

⁷⁷ HOELZL, Michael – WARD, Graham: Introduction. In SCHMITT, Carl: *Dictatorship*. Cambridge, 2014. x–xxix., xxv. o.

⁷⁸ HUMPHREYS: Legalizing Lawlessness... 684. o.

⁷⁹ KEITH, Linda Camp – POE, Steven C.: Are Constitutional State of Emergency Clauses Effective? An Empirical Exploration. *Human Rights Quarterly*, 26. (2004) 4., 1071–1097., 1079–1080. o.

⁸⁰ HUMPHREYS: Legalizing Lawlessness... 684–687. o.

⁸¹ AGAMBEN: *Homo Sacer*... 3–7. o.

X. Az „alkotmányos diktatúra”: totalitarizmus és demokrácia közelsége

1. Az alkotmányos diktatúra elmélete	134
2. „Belső szolidaritás” demokrácia és totalitarizmus között	138

A kivételes állapot állandósítása, megállíthatatlan terjedése, a tény, hogy egyre növekvő mértékben válik a kormányzás meghatározó paradigmájává, azon a paradoxonon nyugszik, hogy a hagyományos kormányzati és alkotmányos rendszerek közötti határok egyre inkább elmosódnak, és a kivételes állapot a demokráciák és nem demokráciák (abszolutizmus, totalitarizmus) megkülönböztethetetlenségének szimbólumává vált.⁸² A következőkben a kivételes állapot szempontjából foglalom össze az alkotmányos diktatúra elméletének alapjait, és szót ejtek arról, hogy mit jelent a diktatúra és a demokrácia közötti „belső szolidaritás”.

1. Az alkotmányos diktatúra elmélete

Az alkotmányos diktatúra elmélete összefonódott a kivételes állapottal. 1933 és 1948 között, az európai demokráciák összeomlásának idején vált mindez nyilvánvalóvá, és a diskurzus – az eddigiek alapján talán nem meglepő módon – összefonódott Schmitt kibontakozó kivételesállapot-elméletével, és formát is nyert Schmitt először 1921-ben megjelent *Diktatúra* című könyvében.

Agamben kifejti,⁸³ hogy maga az alkotmányos diktatúra kifejezés a német jogásztól származik, s annak a kivételes hatalomnak a leírására szolgált, amelyet a weimari alkotmány 48. paragrafusa garantált a birodalmi elnök számára.⁸⁴ Agamben szerint⁸⁵ ezek a művek és szerzők ugyan sokféle megközelítést alkalmaznak, de Schmitt koncepciójának hatása tükröződik vissza bennük. Ugyanakkor valamennyi fontos, hiszen komoly és első leírását adják annak, hogy a demokratikus rendszerek

⁸² AGAMBEN: *State of Exception*. 3. o.

⁸³ Uo. 6. o.

⁸⁴ Meg kell említeni, hogy főként a következő szerzők fejlesztették tovább az alkotmányos diktatúra koncepcióját: Carl J. Friedrich (*Constitutional Government and Democracy*. Boston, 1941.) és Clinton L. Rossiter (*Constitutional Dictatorship: Crisis Government in the Modern Democracies*. Princeton, 1948.).

⁸⁵ AGAMBEN: *State of Exception*. 6. o.

a végrehajtó hatalom folyamatos és radikális kiterjedése révén hogyan alakultak át, valamint annak is, hogy a kivételes állapot hogyan tűnt fel a két világháború, illetve az utánuk következő időszakok során. Azt a folyamatot rögzítik tehát, ahogyan a kivételes állapot nem csupán a kormányzás technikájának fő csapásirányává változott, amelyet immáron nemcsak és nem elsősorban rendkívüli helyzetekben alkalmaznak, hanem a kivételesség mint olyan került általánosságban elfogadásra, amely mára a jogrendszerek egészét átalakította. Agamben szerint a fenti szerzők és elmékedéseik voltak Benjamin tézisének előhírnökei, amely szerint „a kivételes állapot [...] főszabállyá változott”.⁸⁶

A *Diktatúra* negyedik, 1978-ban megjelent kiadásának előszavát Schmitt a következő gondolatokkal indítja: „1969 óta a kivételes állapot jogi meghatározására tett erőfeszítések a legkiszámíthatatlanabb mértékben sokasodtak. Ez a jelenség egy olyan fejlődés dinamikájának felel meg, amely a kivételes állapotokat és a válságokat egy abnormális állapot integráló vagy széteső, a háború és a béke közötti elemévé változtatta.”⁸⁷ A könyvben Schmitt azt vizsgálja, hogy a diktatúra koncepciója hogyan alakult és módosult az antik római kortól egészen a 20. századig, és hogyan lett része a modern alkotmányelméletnek. A diktatúra közben alaposan megváltozott: már korábban is esett szó hadbiztosi (kommisszárius) diktatúráról, amely szuverén diktatúrává alakult át.

A kötet Schmitt jogi és politika decizionizmusának – amelyet Machiavelli *A fejedelem* és Hobbes *Leviatán* című munkái alapján alakított ki – egyik kicsúcsosodása.⁸⁸ Schmitt decizionizmusa válaszreakciónak tekinthető abban a vitában, amely a neokantianus örökséggel küszködő 20. század eleji német jogelméletet terhelte, és amely arról szólt, hogy a jog biztosíthatja-e az igazságot, vagy nem; konkrétan arról, hogy a jog hatékonyan és biztonsággal le tud-e fedni minden esetet, ami felmerülhet. Az egyik irányzat szerint a bíró megfelelő értelmezési és jogalkalmazási autonómiája garantálhatja azt, hogy az egyébként igencsak általános jogszabályok minden konkrét esetben alkalmazhatók legyenek. Hans Kelsen jogpozitivistá szemlélettel közelített a témához, és ragaszkodott a jog tiszta elméletéhez, ahol szigorúan az írott joghoz kötődnek az ítéletek. Kelsen minden torzító politikai, szociológiai és önkényes elemtől meg akarta tisztítani a jogi gyakorlatot. Schmitt decizionizmusa Kelsen tiszta jogtanával és jogi pozitivizmusával szemben fogalmazódott meg. Michael Hoelzl és Graham Ward utal arra, hogy Schmitt és Kelsen között a vita hullámai az alkotmány és a szuverén kapcsolatán csaptak a legmagasabbra, az alapkérdés pedig az volt, hogy válsághelyzetben ki legyen az alkotmány őre: „Kit kellene rendkívüli jogi hatalommal felruházni azért, hogy megmentse az alkotmányt és helyreállítsa a közrendet és a biztonságot, amikor az

⁸⁶ BENJAMIN, Walter: *Selected Writings*. Vol. 4. 1938–1940. Eds: Howard Eiland – Michael W. Jennings. Cambridge, 2003. 257. o.

⁸⁷ SCHMITT, Carl: *Dictatorship. From the origin of the modern concept of sovereignty to proletarian class struggle*. Transl.: Michael Hoelzl, Graham Ward. Cambridge, 2014. xxx. o.

⁸⁸ HOELZL–WARD: Introduction. xxi. o.

emberek jóléte veszélyben forog?”.⁸⁹ Másként megfogalmazva: ki a szuverén? Schmitt válaszában már többször is nekifutottunk, de talán most válik teljesebbé az értelme, hiszen a diktatúra bevezetésére okot adó körülmények során, a konkrét veszélyhelyzetben a szuverén lesz az, aki a kivételes állapot bevezetéséről dönt azért, hogy utóbb visszaállítsa a normál állapot. Nyilvánvaló tehát, hogy a kivételes állapot, a szuverenitás és a diktatúra elválaszthatatlanok.

Schmitt a következőképp foglalja össze a diktatúrát 1926-ban:

A diktatúra olyan állami hatalomgyakorlást jelent, amely a rendellenes helyzet – különösen a háború és a lázadás – megoldása érdekében mentes minden törvényi korlátozástól. Ezért a diktatúra koncepciójának két meghatározó eleme a normális helyzet, amelyet maga a diktatúra állít helyre vagy hoz létre, továbbá a rendellenes helyzet, amelynek esetében bizonyos jogi korlátok felfüggesztésre kerülnek azért, hogy a helyzetet a diktatúra kezelni tudja.⁹⁰

A kivételes állapot szabályozásának történetét vizsgálva jut el Schmitt ahhoz, hogy a diktatúrának két típusa létezik – ahogy említettük: a hadbiztosi (kommisszárius) és a szuverén. A hadbiztosi (kommisszárius) diktatúra törvényes felhatalmazással rendelkezik, és megmarad az alkotmányos kerekrendszer között, a diktátor tehát alkotmányos felhatalmazással rendelkezik. Ezzel ellentétben a szuverén diktatúrában az egész korábbi jogrendszer idejémműlttá válik, és egy teljesen új jogi struktúra körvonalazódik, az államhatalom pedig a diktátor kezében összpontosul. A diktátor tehát attól lesz szuverén, mert övé a döntés a kivételes állapot felett, amelynek célja nem a „kivételesség véglegesítése”, hanem egy új jogrendszer létrehozása:

A szuverén célja a kivételes állapottal a normál állapot visszaállítása vagy megteremtése, a kivételes állapot ennek az eszköze. A normál és a kivételes állapot viszonyát tehát a cél–eszköz dualizmusa jellemzi [...]. A normál állapot racionális (kiszámítható) rendet jelent, míg a kivételes állapot e racionális rend irracionális (kiszámíthatatlan) alapja. Az állam e két, egymást feltételező állapota belpolitikai síkon a jogrend érvényessége, illetve a jogrend felfüggesztése, kül- és nemzetközi politikai dimenzióban a béke, illetve a háború állapota.⁹¹

Ez a jogi decizionizmus olyan politikai stratégiává vált Schmitt nyomán, amelynek lényege, hogy a szuverén korlátlan és totalitárius hatalommal bír, méghozzá azért, mert nem csupán a hatalmi ágak elválasztásának elve nem érvényesül, hiszen egy kézben

⁸⁹ HOELZL–WARD: *Introduction*. xxiii. o.

⁹⁰ Idézi HOELZL–WARD UO. xxiii. o.

⁹¹ KÖRÖSÉNYI András: Carl Schmitt állam- és politikaelméleti alapfogalmai. *Politikatudományi Szemle*, (2000) 3–4., 5–24., 13. o.

összpontosulnak, de azért is, mert a hatalmi ágak elválasztása időben sem érvényesül, mivel a diktátor korábban meghatározott ideig tartó hatalma korlátlanra válik.

Visszatérve az alkotmányos diktatúrát illetően Schmitt követőire, az ő „köpönyegéből előbújó” elemzőire, ki kell emelni Herbert Tingstent, aki a „felhatalmazási törvény” problematikájával foglalkozik, és azt vizsgálja, hogy a kivételes állapot során a végrehajtó hatalom szokatlanul nagy hatalmát az adja, hogy széles körű szabályozási feladatkörrel ruházzák fel, amellyel rendeleti úton módosíthatja vagy helyezheti hatályon kívül a hatályos törvényeket. Éppen ezért jut el Tingsten oda, hogy bár elméletben a meghatározott időre megbízott és kontroll alatt tartott kivételes hatalom összeegyeztethető lehet a demokratikus alkotmányossággal, a kivételes hatalom rendszeres gyakorlása a demokratikus keretek cseppfolyóssá válását eredményezi.⁹² Ezért hihetetlenül veszélyes a törvényhozói hatalom folyamatos alámosása, többek között az, ha a végrehajtó hatalom rendeletekkel kormányoz. Carl J. Friedrich – Schmitt hadbiztosi (kommisszárius) és szuverén diktatúra tipológiájához hasonlóan – különbséget tesz alkotmányos diktatúra (amelynek célja az alkotmányos rend megőrzése) és alkotmányellenes diktatúra között (amely meg akarja azt mutatni). Agamben szerint Friedrich nem igazán tudja a két diktatúratípust meggyőzően elhatárolni, hiszen minden, az alkotmányos diktatúra igazolását kitéző elmélet azzal az ellentmondásos helyzettel találja magát szemben, hogy azok a kivételes szabályok, amelyek arra hivatottak, hogy megvédjék a demokratikus alkotmányt, maguk válnak a demokrácia romlásának okozóivá.⁹³ Az alkotmányos diktatúra tehát egy feloldhatatlan belső ellentmondással küzd. Ez az ellentmondás (vagy ellentmondások) Clinton L. Rossiternél válik egészen nyilvánvalóvá – aki nyíltan igazolni próbálja az alkotmányos diktatúrát. Amellett érvel, hogy a demokratikus, a hatalmi ágak elválasztásán alapuló alkotmányosság normál körülményekhez való; krízis esetén viszont a demokratikus kormányzás játékszabályait bármilyen mértékben meg lehet változtatni ideiglenesen (a kormánynak több hatalma, az embereknek pedig kevesebb joga lesz) azért, hogy a veszélyeket leküzdjük, és visszaállítsuk a normális állapotot. Rossiter tudatában van annak, hogy az alkotmányos diktatúra, akárcsak a kivételes állapot, valójában már kormányzati paradigmává változott, és Benjamin megfigyeléseihez hasonlóan kifejti, hogy a kivételesség lett a főszabály: vagyis a végrehajtó hatalom diktatúrája, az adminisztratív eszközökkel folyó jogalkotás korántsem ideiglenes, hanem általánosan elterjedt békeidőben is. Agamben idézi Rossitert, akinek 1948-as szavai már előre jól leírják, hogy a kivételes állapot paradigmája napjainkra mit tett a demokráciával: „Egyetlen áldozat sem túlságosan nagy a demokráciáért, még magának a demokráciának az ideiglenes feláldozása sem.”⁹⁴

⁹² Idézi AGAMBen: *State of Exception*. 7. o.

⁹³ Uo. 8. o.

⁹⁴ Rossiter: *Constitutional Dictatorship*... 314. o.

2. „Belső szolidaritás” demokrácia és totalitarizmus között

Prozorov kifejti, hogy az agambeni elmélet középpontjában az a jól ismert gondolat áll, amely szerint – mivel a szuverén aktusai szükségképpen mindig is arra irányultak, hogy a biológiai testet a politika uralmába vonják – a biopolitika egyidős magával a politikai szuverenitással.⁹⁵ Ebből a „totális” biopolitikai koncepcióból következik Agamben számára, hogy a *zoé* (a természetes, reprodukív élet) és a *biosz* (a minősített élet, politikai közélet) közötti viszony nagyon hasonló a „hang” (*phōnē*) és a „beszéd” (*logos*) viszonyához: ahogyan a *biosz* alapja a *zoé*, úgy a nyelv a hangok megragadásával jön létre.⁹⁶ Ezzel Agamben biopolitikája még inkább totalizálódik, hiszen immáron nem csak a politikai szuverenitáshoz, hanem az emberi nyelvhez kötődik: a biopolitika tehát egyidős magával az emberi nyelvvel. Ebből az aspektusból a liberalizmus és náciizmus (vagy szocializmus) közötti különbség olyan kicsi, hogy szinte érzékelhetetlen. Mindez igen jelentős hatást gyakorol arra, ahogyan a modernitást érzékeljük, Agamben számára ugyanis a modernitás a „nihilizmus” állapota, amelyben „az élet valamennyi pozitív formájának (*biosz*) leértékelődése kendőzetlen valóságában mutatja meg a *zoé* mint a politikai rend negatív alapjának és a politikai hatalom egyetlen lehetséges tárgyának létrejöttét”.⁹⁷ Ebben a helyzetben immáron nem lesz különbség a minőségi életet jelentő *biosz* és biológiai *zoé* között, megkülönböztethetetlené válnak. Agamben szerint Foucault tézise – hogy mi határozza meg a modern politikát – korrekcióra, de legalábbis kiegészítésre szorul: nem elsősorban azzal, hogy a *zoé* bevonódik a *polisz*ba, de még csak nem is azzal, hogy az élet maga válik az államhatalom kalkulációinak, tervezésének tárgyává.

Ehelyett a döntő tény sokkal inkább az, hogy azzal a folyamattal párhuzamosan, hogy a kivétel lett mindenütt a főszabállyá, a pusztá élet – amely eredetileg a politikai rend periferiáján helyezkedett el – fokozatosan egybevág a politika birodalmával, továbbá a bevonás és kizárás, a külső és a belső, a *zoé* és a *biosz*, a helyes és tényszerű egyre inkább megkülönböztethetetlené vált. A pusztá életnek ez a kizáródása és beleragadása a politikai rendbe – vagyis a kivételes állapotnak a létrejötte a maga elkülönültségében – lett a rejtett alapja az egész politikai rendszernek.⁹⁸

A politikai és jogi rend határainak a feloldódásával a pusztá élet egyszerre alanya és szabályozási tárgya a modern politikának, továbbá egyszerre szól az állami hatalom megszervezéséről és az attól való felszabadulásról.

⁹⁵ AGAMBEN: *Homo Sacer*... 6. o.

⁹⁶ POROZOV, Sergei: *Biopolitics and Socialism*. Foucault, Agamben, Esposito. In: PROZOROV, Sergei – RENTEA, Simona (eds): *The Routledge Handbook of Biopolitics*. New York, 2017. 94–111., 104. o.; AGAMBEN: *Homo Sacer*... 8. o.

⁹⁷ POROZOV: *Biopolitics and Socialism*. 103. o.

⁹⁸ AGAMBEN: *Homo Sacer*... 9. o.

Agamben ennek kapcsán beszél – első ránézésre meglehetősen ellentmondásosan – „a demokrácia és totalitarizmus közötti belső szolidaritásról”.⁹⁹ A totalitarizmus korántsem tekinthető az emberiséggel egyidős biopolitikai logika átalakulásának vagy deformálódásának, hanem éppenséggel annak egyfajta extrém megjelenési formája, amelyben a pusztta élet mint a szuverén hatalom tárgya többé már nem burkolózik valamiféle jótékony homályba, hanem kibontakozik a maga valójában.¹⁰⁰ Agamben egyértelművé teszi, hogy számára a politika és különösen a modern politika tulajdonképpen biopolitika, amelyben bár új biopolitikai minőséget hoznak a 20. századi totalitárius diktatúrák, de a politikai mindig is meglévő (biopolitikai) alaptermészetén nem változtatnak: „Csakis azért volt lehetséges a politika addig sohasem látott mértékben való totalitáriussá válása, mert korszakunkra a politika teljességgel biopolitikaivá változott.”¹⁰¹ Vagyis Agamben számára a politika biopolitikai jellege az a háttér, amely lehetővé tette a totalitárius diktatúrák és persze egyúttal a modern demokráciák biopolitikáját. Prozorov arra is rávilágít, hogy a totalitárius rendszerek nem az archaikus vagy premodern erőszakot injektiozzák bele a modern politikába, hanem az Agamben által jelzett nihilizmus legerősebb kifejeződései a modernitásban; és ha mind a mai napig nem sikerült a náciizmus és a sztálinizmus megértése, akkor ez azért van, mert nem tudtuk azokat biopolitikai horizonton értelmezni.¹⁰² Agamben szerint azért fontos megérteni egy történeti-filozófiai keretben a totalitarizmus és a demokrácia közötti „belső szolidaritást” (konvergenciát, mondhatni), mert csakis ennek fényében tudunk meg valamit a modern politikai realitásairól, és arról, hogy demokrácia és nemdemokrácia konvergens tendenciái sohasem látott mértékben erősödtek meg korszakunkra (ezt nevezem a következő részben állandósult kivételes állapotnak).

Azonban Agamben sem ad egyértelmű kereteket totalitarizmus és demokrácia biopolitikai keretben értelmezett viszonyának vizsgálatához, sőt ambivalens módon hol kihangsúlyozza a két rendszer (mint a biopolitika különféle megvalósulási módozatai) közötti különbségeket, hol pedig amellet érvel, hogy valójában megkülönböztethetetlenek.¹⁰³ Agamben azzal bizonyítja a demokrácia és a totalitárius állam közötti kontinuitást, hogy szerinte mind a két rendszerben létrejön a pusztta élet meghatározásán alapuló politika, ami (nem elhanyagolható módon) polgári demokráciában az individuális szabadságok közösség iránti kötelességek feletti uralmához vezet; a totalitárius államban pedig (a Schmittnél tapasztalt) decizionizmushoz és a szuverén döntésének példátlan felértékelődéséhez. Agamben szerint csak úgy lehet megérteni a változást, amelynek keretében a parlamentáris demokráciák totalitárius rendszerré alakultak, majd pedig – megszakítás nélkül – visszaalakultak parlamentáris rendszerekké, ha tudjuk:

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ POROZOV: *Biopolitics and Socialism*. 104. o.

¹⁰¹ AGAMBEN: *Homo Sacer...* 120. o.

¹⁰² POROZOV: *Biopolitics and Socialism*. 104. o.

¹⁰³ Uo. 104. o.

a biológiai élet és annak szükségletei váltak a politika döntő tényezőivé.¹⁰⁴ Ugyanis „[a]mint a puszta élet lett a fő viszonyítási pont, a hagyományos politikai különbségek (úgy, mint a jobb- és baloldal, liberalizmus és totalitarizmus, magán és köz) elveszítik a maguk tisztaságát, érthetőségét és belépnek a megkülönböztethetetlenég zónájába.”¹⁰⁵

Prozorov szerint mindezek ellenére a demokrácia és a totalitarizmus továbbra is megkülönböztethető: azon a tengelyen, amely az emberi jogok elfogadásától a kirekesztés és megsemmisítés rasszista politikájáig tart.¹⁰⁶ Vagyis nem a demokrácia és a totalitarizmus „közelségéről” van szó, hanem arról, hogy létezik egy közös biopolitikai alapjuk. A modernitás útja tehát élesen elágazik, és létezik a puszta élet progresszív emancipációjának útja, amely alá van vetve a kormányzati racionalitásnak. Agamben azért is inkább arra hajlik, hogy demokrácia és totalitarizmus között létezik az emlegett „belső szolidaritás”,¹⁰⁷ mivel önnön dekadenciája miatt a modern demokrácia egyre inkább a totalitarizmus felé gravitál a posztdemokrácia¹⁰⁸ körülményei között. A „belső szolidaritás” tehát nem egy köztes identitás, hanem a demokrácia degradálódása, korrumpálódása, ugyanakkor ez nem elsősorban a demokratikus intézmények sérülékenységét, hanem azt jelenti, hogy mindkét rezsim a modern nihilizmuson alapul. A demokrácia pesszimista szemléletéhez Agamben számára a fő inspirációt Guy Debord elmélete jelenti a „spektákulum társadalmáról”,¹⁰⁹ amely szerint mind a demokrácia, mind a totalitarizmus spektákulumnak tekinthető, amelyekben az autentikus létezést felváltotta a reprezentáció, a társadalmi élet pedig áruvá degradálódik (a szocialista totalitarizmus esetében a reprezentációt az állam tartja kontroll alatt, a demokráciában pedig közbeiktatódik a civil társadalom).

¹⁰⁴ AGAMBEN: *Homo Sacer...* 121–122. o.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ POROZOV: *Biopolitics and Socialism*. 104. o.

¹⁰⁷ AGAMBEN: *Homo Sacer...* 10. o.; POROZOV: *Biopolitics and Socialism*. 104. o.

¹⁰⁸ A posztdemokrácia kapcsán érdemes Colin Crouch koncepciójára utalni, amely a posztdemokrácia társadalomelméleti alapjaira világít rá. Crouch megfigyelése szerint míg a demokrácia formális intézményei többé-kevésbé a helyükön maradnak, addig a politika és a kormányzat fokozatosan szűk elitcsoportok – a predemokratikus időkre emlékeztető – ellenőrzése alá kerül. A választások, amelyek csupán elvi lehetőséget biztosítanak a politikai irányváltásra, „szorosan ellenőrzött spektákulumokká” változtak, amelyeket professzionális szakértők menedzselnek, akik meghatározzák azokat a témákat, amelyekről a kampányok szólnak, s mindeközben a választópolgárok tehetetlen tömegként szenvedik el az eseményeket. A paravánok mögött, de még éppen látható módon a politikát a választott kormányok és elitek közötti összjáték alakítja ki, ahol az üzleti érdekek túlereprezentáltak. CROUCH, Colin: *Post-Democracy*. London, 2004. 4. o.

¹⁰⁹ A Debord-féle spektákulum elméletre lásd részletesen Kiss Viktor: *Ideológia, kritika, poszt-marxizmus: a baloldal új korszaka felé*. Budapest, 2018. 146–151. o.

Irodalom

AGAMBEN, Giorgio: *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Transl.: D. Heller-Roazen. Stanford, California, 1998.

AGAMBEN, Giorgio: *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. Transl.: D. Heller-Roazen. New York, 1999.

AGAMBEN, Giorgio: *State of Exception*. Chicago, 2005.

AGAMBEN, Giorgio: Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig. *A Szem*, 2016. március 27., <https://aszem.info/2016/03/giorgio-agamben-az-ellenorzo-allamtol-a-destitualo-hatalom-praxisaig/> (letöltve: 2021.02.11.).

ALEXANDER, Michelle: *The New Jim Crow. Mass Incarceration in the Age of Color-blindness*. New York, 2010.

ANTAL Attila: A kivételes – mindennapos. *Népszabadság*, 2016. június 4., <http://nol.hu/velemeney/a-kiveteles-mindennapos-1618279> (letöltve: 2021.02.11.).

ANTAL Attila: Kivételes állapotban. *Új Egyenlőség*, 2018. január 21., <http://uj-egyenloseg.hu/kiveteles-allapotban/> (letöltve: 2021.02.11.).

ANTAL Attila: Politikai ellenség és identitás. In FÖLDES György – ANTAL Attila (szerk.): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest, 2016. 131–152. o.

BENJAMIN, Walter: *Angelus Novus*. Ford.: Bence György et al. Budapest, 1980.

BENJAMIN, Walter: *Illuminations*. New York, 1969.

BENJAMIN, Walter: *Reflections: Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings*. Ed.: Peter Demetz. Schocken, 1986.

BENJAMIN, Walter: *Selected Writings*. Vol. 4. 1938–1940. Eds: Howard Eiland – Michael W. Jennings. Cambridge, 2003.

BENJAMIN, Walter: *The Origin of German Tragic Drama*. Transl.: John Osborne. London, 1998.

BENJAMIN, Walter: Az erőszak kritikájáról. In BENJAMIN, Walter: *Angelus Novus*. Budapest, 1980. 27–56. o.

BENJAMIN, Walter: Critique of violence. In BULLOCK, Marcus – JENNINGS, Michael W. (eds): *Selected Writings*. Vol. 1. 1913–1926. Cambridge, 1921., 1996.

CROUCH, Colin: *Post-Democracy*. London, 2004.

DEBORD, Guy: *The Society of the Spectacle*. New York, 1994.

- DERRIDA, Jacques: A törvény ereje: Az „autoritás misztikus alapja”. 2. rész. *Vulgo: bölcséleti folyóirat*, 6. (2005) 3., 26–49. o.
- DORAHY, James F.: From the body politic to the politics of the body: The biopolitical theory of Ferenc Fehér and Agnes Heller. *Constellations: An International Journal of Critical and Democratic Theory*, 25. (2018) 4., 657–668. o.
- FOUCAULT, Michel: „*Society Must Be Defended*”, *Lectures at the Collège de France, 1975–1976*. Translator: David Macey. London, 2003.
- FOUCAULT, Michel: *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. Transl.: G. Burchell. London, 2010.
- FOUCAULT, Michel: *The History of Sexuality*. Volume I. *An Introduction*. New York, 1976. Magyarul: *A szexualitás története*. Budapest, 1990.
- FRIEDRICH, Carl J.: *Constitutional Government and Democracy*. 2nd ed. Boston, 1941., 1950.
- HICKMAN, Tom R.: Between Human Rights and the Rule of Law: Indefinite Detention and the Derogation Model of Constitutionalism. *Modern Law Review*, 68. (2005) 4., 655–668. o.
- HOBBS, Thomas: *Leviatán. Az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Ford.: Vámosi Pál. Budapest, 1970.
- HOELZL, Michael – WARD, Graham: Introduction. In SCHMITT, Carl: *Dictatorship*. Cambridge, 2014. x–xxix. o.
- HUMPHREYS, Stephen: Legalizing Lawlessness: On Giorgio Agamben’s State of Exception. *The European Journal of International Law*, 17. (2006) 3., 677–687. o.
- KEITH, Linda Camp – POE, Steven C.: Are Constitutional State of Emergency Clauses Effective? An Empirical Exploration. *Human Rights Quarterly*, 26. (2004) 4., 1071–1097. o.
- KELSEN, Hans: *Tiszta jogtan*. Ford.: Bibó István. Budapest, 1988.
- KISS Lajos András: *Haladásparadoxonok. Bevezetés az extrém korok filizófiájába*. Budapest, 2009.
- KISS Viktor: *Ideológia, kritika, poszt-marxizmus: a baloldal új korszaka felé*. Budapest, 2018.
- KOSELLECK, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Ford.: Szabó Márton. Budapest, 1997.
- KOTSKO, Adam: On Agamben’s Use of Benjamin’s „Critique of Violence”. *Telos: Critical Theory of the Contemporary*, (2008) 145., 119–129. o.
- KÖRÖSÉNYI András: Carl Schmitt állam- és politikaelméleti alapfogalmai. *Politikatudományi Szemle*, (2000) 3–4., 5–24. o.

- MADISON, James – HAMILTON, Alexander – JAY, John: *The Federalist Papers*. London, 1987.
- POROZOV, Sergei: Biopolitics and Socialism. Foucault, Agamben, Esposito. In PROZOROV, Sergei – RENTEA, Simona (eds): *The Routledge Handbook of Biopolitics*. New York, 2017. 94–111. o.
- SCHMITT, Carl: *Dictatorship. From the origin of the modern concept of sovereignty to proletarian class struggle*. Transl: Michael Hoelzl, Graham Ward. Cambridge, 2014.
- SCHMITT, Carl: *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Chicago, 2006. Magyarul: SCHMITT, Carl: *Politikai teológia*. Ford.: Paczolay Péter. Budapest, 1992.

Epilógus: Populizmus és kivételes állapot az ökológiai és járványügyi válság korában

A globális ökológiai és klímaválság, valamint a nyomukban járó pandémia jelentős hatást gyakorol mindennapjainkra, és persze az ebben a jegyzetben vizsgált jelenségekre is, így mindenekelőtt a populizmusra és a kivételes állapot biopolitikai valóságára. A populizmus ezer szállal kapcsolódik ahhoz, hogy korszakunk globális ökológiai és klímaválságát hogyan értelmezzük, hiszen a populista erők gyakran szkeptikusak az antropogén klímaváltozást illetően, és nem tartják szükségesnek az azonnali lépéseket az ökológiai válság mérséklésére.¹¹⁰ A járvány kapcsán sokan azt latolgatják, hogy miként térhetünk vissza a pandémia előtti „normalitáshoz”. Ezzel szemben több jel mutat arra, hogy szkeptikusak lehetünk azzal kapcsolatban, hogy a vélt „normalitás” helyreállítható-e, felfüggeszthető-e korszakunk kivételes állapota.¹¹¹ A normalitás lehetősége már csak azért is megkérdőjeleződik, mert éppen a globális kapitalizmus és az azt kordában tartani nem képes liberális demokrácia válsága hozta el korunk ökológiai és klímaválságát, amely alapjaiban rajzolja át gondolkodásunkat mind a normalitásról, mind pedig a kivételes állapotról.

2018 májusában jött létre az Egyesült Királyságban az *Extinction Rebellion* (ER)¹¹² társadalmi-politikai mozgalom, amelynek fő célja, hogy erőszakmentes direkt akciókkal ellenállási hullámot és tiltakozást indítson el a klímakatasztrófa, a biodiverzitás és az ökológiai rendszerek összeomlása, valamint számos állat- és az emberi faj potenciális kihalása kapcsán. Az ER egyik fő követelése ezért az, hogy a kormányok nézzenek szembe az igazsággal, és hozzák azt az emberek tudomására, deklarálják a klíma- és ökológiai vészhelyzetet, és dolgozzanak együtt a lehető legszélesebb közegben a válság megoldásán. 2019 áprilisában elfoglalták London meghatározó köztereit, hogy felhívják ügyükre a nyilvánosság figyelmét. Mindez annyira átütő erejűnek bizonyult, hogy a világ számos pontján jöttek létre ER-szerveződések, és vittek véghez hasonló akciókat. Az ER mellett a klímaválságra hívja fel a figyelmet – és ugyancsak globális mozgalommá kezd válni – a *Fridays for Future* (FFF),¹¹³ amelyet a svéd diáklány, Greta Thunberg indított el. A mozgalom azért tudott erős hatást gyakorolni, mert a legfiatalabbakat vonta be a globális túlélésért folytatott küzdelembe, akik demonstratív módon, pénteken iskola

¹¹⁰ ARIAS-MALDONADO, Manuel: Sustainability in the Anthropocene: Between Extinction and Populism. *Sustainability*, 12. (2020) 6., 2538. doi:10.3390/su12062538 (letöltve: 2021.02.11.).

¹¹¹ ANTAL Attila: A hétköznapiak már tegnap elvesztek. In ZÁMBÓ Kristóf (szerk.): *A karaténapok hordaléka...* Budapest, 2020.

¹¹² Lásd <https://rebellion.earth/> (letöltve: 2021.02.11.).

¹¹³ Lásd <https://www.fridaysforfuture.org/> (letöltve: 2021.02.11.).

helyett az ökológiai és klímaválságra hívják fel a figyelmet. Mind a két szerveződés Magyarországon is jelen van immár, és rendszeresen szervez akciókat.

A klíma-, illetve ökológiai vészhelyzet igénye abból táplálkozik, hogy régen túl vagyunk azon az időn, amikor a klíma- és ökológiai válságot a fennálló gazdasági, társadalmi, politikai rendszerek keretei között kezelni tudtuk volna, emiatt szükség van rendkívüli intézkedésekre – tulajdonképpen egy globális kivételes állapot bevezetésére. Mindez pedig a nemzetállami kormányok és a világ összes politikai rendszere cselekvését megköveteli. Az ER- és *Fridays for Future*-jelenséggel párhuzamosan futott az ún. klímavészhelyzet (*climate emergency*) kérdése. Az utóbbi időben számos város (többek között London, Los Angeles, Manchester, Vancouver, Bázeli, Konstanz) deklarálta saját területére a klímavészhelyzetet.¹¹⁴ A világszerte az ökológiai és klímakatasztrófa következményeinek társadalmi és politikai kezelését követelő aktivisták azonban ennél is komolyabb hatást értek el, hiszen 2019. április 28-án a skót, majd 2019. május 1-jén a walesi kormányzatok (illetve parlamentek) deklarálták a klímavészhelyzetet.¹¹⁵ Ugyancsak május 1-jén a brit parlament (szavazás nélkül) jóváhagyta a klímavészhelyzetről szóló javaslatot; a döntésnek jelentős hatása volt a nyilvánosságban, de jogilag nem kötelezi a brit kormányzatot.¹¹⁶

A klíma- és ökológiai válság, illetve a COVID-19 komplex (egészségügyi, társadalmi, gazdasági) válsága tehát igen szoros kapcsolatban van a kivételes állapottal: egyrészt magát a válságot az a politikai, gazdasági és társadalmi rendszer okozta a globális kapitalizmus keretében, amely előszeretettel alkalmazza a kivételes kormányzás megoldásait, másrészt pedig nagyon úgy tűnik, hogy maga a kivételes állapot lehet valamiféle megoldás a kialakult válságra. Joel Wainwright és Geoff Mann éppen azt próbálták vázolni *Climate Leviathan. A Political Theory of Our Planetary Future* című könyvükben, hogy a kivételes állapot hogyan kínálhat kiutat a globális válságokból. A szerzőpáros szintén Agambenre, Schmittre és Benjaminra építi fel elméletét; kiindulópontjuk, hogy az ökológiai krízissel sokáig nem törődött a kivételes állapot elmélete, holott a kivételes kormányzás biztonsági paradigmája egyre inkább érinti az egész bolygót.¹¹⁷ Wainwright és Mann „klímaleviatán” elnevezésű és utópikus elemzési keretrendszere arra vonatkozik, hogy a politikai szuverenitás különféle lehetőségeit és az ökológiai katasztrófa globális súlyát tekintve milyen lehetőségek forgatókönyvek kínálkoznak.¹¹⁸

¹¹⁴ BRÄNDLIN, Anne-Sophie – WECKER, Katharina: Climate emergency trend gains traction in German-speaking countries. *Deutsche Welle*, 2019. április 29., <https://www.dw.com/en/climate-emergency-trend-gains-traction-in-german-speaking-countries/a-48309846> (letöltve: 2021.02.11.).

¹¹⁵ Lásd <https://www.theclimatemobilization.org/climate-emergency-campaign> (letöltve: 2021.02.11.).

¹¹⁶ UK Parliament declares climate change emergency. *BBC*, 2019. május 1., <https://www.bbc.com/news/uk-politics-48126677> (letöltve: 2021.02.11.).

¹¹⁷ WAINWRIGHT, Joel – MANN, Geoff: *Climate Leviathan. A Political Theory of Our Planetary Future*. London – New York, 2018. 4. o.

¹¹⁸ A „klímaleviatán” forgatókönyve mellett Wainwright és Mann még három másik elképzelést is felvázol, aszerint, hogy megkérdőjelezzék-e a fennálló gazdasági-társadalmi berendezkedést, azaz a globális kapitalizmust, illetve

Wainwright és Mann hobbesianus alapokon (nem a „mindenki háborúja mindenki ellen” értelemben, hanem abban a tekintetben, hogy hogyan lehet megalapozni egy jövőben létező szuverén kormányzati hatalmat) vázolják fel elképzelésüket, amelynek kiindulópontja, hogy a kapitalista társadalmak alkalmazkodni tudnak a klímaváltozáshoz, és a kapitalista társadalmi viszonyok védelme a világot az általuk „klímaleviatán”-nak nevezett forgatókönyv felé mozdítja el. Ez egy olyan adaptációs projekt, amelynek keretében a kapitalista elitek stabilizálják pozícióikat a globális válságok közepette.¹¹⁹ Ez a forgatókönyv azzal számol, hogy a globális ökológiai kihívásokra reakcióként a nemzetállami szuverenitások felett létrejön egy olyan entitás, amely nem feltétlenül egyetlen személy, hanem – Schmitt kifejezésével élve – egy olyan hatalmi szereplő, aki a rendkívüli eszközöket is képes bevetni a földi élet megvédése érdekében (akár annak eldöntése is ide tartozhat, hogy kiket és miket kell feláldozni a cél érdekében), ezért szuverenitása az egész bolygóra kiterjed (*planetary sovereignty*): cselekvőképes az egész Földön, és a földi élet védelmében jár el.¹²⁰ Wainwright és Mann koncepciójának tehát a lényege, hogy a klímaleviatán mint potenciális és legfőbb szuverén az egész bolygóra bevezetheti a kivételes állapotot, és ennek keretében alapvető kérdésekről – ki mennyi emissziós kerettel rendelkezik – dönthet.

A klíma- és az ökológiai válság kapcsán bevezethető és elméleti szempontok szerint megtervezhető kivételes állapot létezése rávilágít arra, hogy – legalábbis a 21. század első felében – egyáltalán nem fogunk megszabadulni a kivételes állapottól, sőt, éppenséggel a kivételes állapot valamiféle megoldást is jelenthet a katasztrófára. Ebben a tekintetben a COVID–19-krízis – mint az ökológiai és klímaválság legújabb hatása – nyújt kiindulópontokat. A koronavírus és az ezzel együtt járó válságkomplexum korántsem váltotta be azokat az elképzeléseket, amely szerint végzetes hatást gyakorol a világ populista vezetőire és a populizmusra általában.¹²¹ Sőt, a pandémiával kapcsolatos félelem, bizonytalanság és az erre építő populista politikusok minden eddigénél jobban felerősítették a járványszkepticizmust, az oltásellenességet, a szakértőkből való kiábrándulást.¹²² Ezek a válságjelenségek tehát sohasem látott módon és

hogy a megoldási javaslatok a bolygó egészére mint szuverenitási egységre terjednek ki, vagy megmaradnak nemzetállami szinten. A kapitalista rendszeren belüli forgatókönyv tehát az egész bolygóra kiterjedő szuverenitást feltételező klímaleviatán, ehhez képest a reakció „klímabehemót” megmarad nemzetállami szinten. Antikapitalista módon képzel a klíma- és ökológiai válság kezelését a „klíma-Mao” és „klíma-X”, az előbbi az egész bolygóra kiterjedő szuverenitással, utóbbi pedig szuverenitásellenesen. Uo. 28–30. o.

¹¹⁹ Uo. 15. o.

¹²⁰ Uo. 15., 28. o.

¹²¹ GRUEN, Nicholas: COVID won't kill populism, even though populist leaders have handled the crisis badly. *The Conversation*, 2020. október 16., <https://theconversation.com/covid-wont-kill-populism-even-though-populist-leaders-have-handled-the-crisis-badly-145309> (letöltve: 2021.02.11.); MEYER, Brett: Pandemic Populism: An Analysis of Populist Leaders' Responses to Covid-19. *Tony Blair Institute for Global Change*, 2020. augusztus 17., <https://institute.global/policy/pandemic-populism-analysis-populist-leaders-responses-covid-19> (letöltve: 2021.02.11.).

¹²² BRUBAKER, Rogers: Paradoxes of populism during the pandemic. *Thesis Eleven*, (2020) November, doi:10.1177/0725513620970804 (letöltve: 2021.02.11.).

mértékben felerősítik a populistá tendenciákat, amelyet – ahogyan erre Agamben legújabb figyelmeztetései rámutatnak¹²³ – tovább fog fokozni az államok járványhelyzetre adott válasza, a kivételes állapot és jogrend korlát nélküli alkalmazása, az állami biohatalom ellenőrzés nélküli kiterjesztése a járványok, valamint az ökológiai és klímaválság további beláthatatlan következményeitől sújtott társadalmakra.

Irodalom

- AGAMBEN, Giorgio: The Invention of an Epidemic. *Quodlibet*, 26 February 2020., <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/> (letöltve: 2021.02.11.).
- ANTAL Attila: A hétköznapiak már tegnap elvesztek. In ZÁMBÓ Kristóf (szerk.): *A karatnénapok hordaléka...* Budapest, 2020.
- ARIAS-MALDONADO, Manuel: Sustainability in the Anthropocene: Between Extinction and Populism. *Sustainability*, 12. (2020) 6., 2538., doi:10.3390/su12062538 (letöltve: 2021.02.11.).
- BENJAMIN, Walter: *Illuminations*. New York, 1969.
- BRÄNDLIN, Anne-Sophie – WECKER, Katharina: Climate emergency trend gains traction in German-speaking countries. *Deutsche Welle*, 2019. április 29., <https://www.dw.com/en/climate-emergency-trend-gains-traction-in-german-speaking-countries/a-48309846> (letöltve: 2021.02.11.).
- BRUBAKER, Rogers: Paradoxes of populism during the pandemic. *Thesis Eleven*, (2020) November, doi:10.1177/0725513620970804 (letöltve: 2021.02.11.).
- GRUEN, Nicholas: COVID won't kill populism, even though populist leaders have handled the crisis badly. *The Conversation*, 2020. október 16., <https://theconversation.com/covid-wont-kill-populism-even-though-populist-leaders-have-handled-the-crisis-badly-145309> (letöltve: 2021.02.11.).
- MEYER, Brett: Pandemic Populism: An Analysis of Populist Leaders' Responses to Covid-19. *Tony Blair Institute for Global Change*, 2020. augusztus 17., <https://institute.global/policy/pandemic-populism-analysis-populist-leaders-responses-covid-19> (letöltve: 2021.02.11.).
- NAGY Zsófia: Agamben és a magyarországi menekültügy kivételei. *Kötő-Jelek, ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola Évkönyve*, (2016) 21–35. o.
- WAINWRIGHT, Joel – MANN, Geoff: *Climate Leviathan. A Political Theory of Our Planetary Future*. London – New York, 2018.

¹²³ AGAMBEN, Giorgio: The Invention of an Epidemic. *Quodlibet*, 26 February 2020., <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/> (letöltve: 2021.02.11.).

ELTE JOGI KARI KÖNYVSOROZAT

ELTE Jogi Kari Jegyzetek

ISSN 2060 5986

1. DEZSŐ Márta – POZSÁR-SZENTMIKLÓSY Zoltán (szerk.): *Alkotmányjogi alapok.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2008. 130 o., ISBN 978 963 284 044 4
2. KOVÁCS Árpád: *Közpénzügyek.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 379 o., ISBN 978 963 312 004 0
3. PRINCZINGER Péter: *Sportjog I.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 264 o., ISBN 978 963 312 009 5
4. MARGITÁN Éva (szerk.): *Büntetőjog.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 461 o., ISBN 978 963 312 010 1
5. RÉTI Mária: *Szövetkezeti jog.*
Változatlan utánnomás,
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 414 o., ISBN 978 963 312 020 0
6. PRINCZINGER Péter (szerk.): *Sportjog II.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011. 405 o., ISBN 978 963 312 033 0
7. SZEIBERT Orsolya: *Családi jog.*
Második, átdolgozott kiadás,
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 328 o., ISBN 978 963 312 119 1
8. FÖLDI András (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 644 o., ISBN 978 963 312 130 6
9. KÉPES György (szerk.): *Magyar alkotmány- és közigazgatás-történet a polgári korban. A hatalommegosztás államszervezete, 1848–1949.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 240 o., ISBN 978 963 312 156 6
10. FERENCZ Jácint – GÖNDÖR Éva – GYULAVÁRI Tamás – KÁRTYÁS Gábor:
Munkajogi alapismeretek.
Negyedik, átdolgozott kiadás,
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 216 o., ISBN 978 963 312 319 5
11. GYULAVÁRI Tamás – HÖS Nikolett – KÁRTYÁS Gábor (szerk.): *Munkajogi feladatok és jogesetek.*
Második, átdolgozott kiadás,
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 220 o., ISBN 978 963 312 262 4

12. HOFFMAN István: *Bevezetés a területfejlesztési jogba*.
Negyedik, hatályosított és átdolgozott kiadás,
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2018. 147 o.,
ISBN 978 963 312 302 7 ISBN 978 963 312 303 4 (pdf)
E-book: <http://www.eltereader.hu/kiadvanyok/hoffman-istvan-bevezetes-a-teruletfejlesztési-jogba/>
13. FLECK Zoltán (szerk.): *Jogszociológiai előadások*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 202 o., ISBN 978 963 312 196 2
14. HACK Péter (szerk.): *Büntetőeljárási jog*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 262 o., ISBN 978 963 312 198 6
15. BÖLCS Ágnes: *Italiano giuridico*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 206 o., ISBN 978 963 312 208 2
16. KIRÁLY Miklós (szerk.): *UNIDROIT – Nemzetközi Kereskedelmi Szerződések Alapelvei 2010*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 121 o., ISBN 978 963 312 213 6
E-book: <http://www.eltereader.hu/kiadvanyok/unidroit/>
17. KEDVES Imre: *A különleges titkosszolgálati eszközök alkalmazásának története*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 107 o., ISBN 978 963 312 210 5
E-book: <http://www.eltereader.hu/kiadvanyok/kedves-imre-a-kulonleges-titikos-szolgalati-eszkozok-alkalmazasanak-tortenete/>
18. KÁRTYÁS Gábor (szerk.): *Bevezetés a közszolgálati munkajogba*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 177 o., ISBN 978 963 312 222 8
19. FILÓ Mihály (szerk.): *Büntetőjog. Általános rész*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 219 o., ISBN 978 963 312 235 8
20. HACK Péter (szerk.): *Büntetőeljárási jog II*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 248 o., ISBN 978 963 312 245 7
21. HOFFMAN István (szerk.): *Bevezetés a szociális jogba*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 131 o., ISBN 978 963 312 244 0
22. BLAISE Pasztory: *Introduction to the International Capital Markets*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2016. 178 o., ISBN 978 963 312 267 9
23. KOÓSNÉ MOHÁCSI Barbara – LŐRINCZ József – LUKÁCS Krisztina – PALLO József:
Büntetésvégrehajtási jog.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2017. 266 o., ISBN 978 963 312 271 6
24. KARÁCSONY András: *Jogelméleti előadások*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2017. 207 o., ISBN 978 963 312 274 7
25. FILÓ Mihály – NEMES András (szerk.): *Büntetőjog. Különös rész*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2018. 319 o., ISBN 978 963 284 947 8
26. SIMON István: *Pénzügyi jog I*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 362 o., ISBN 978 963 312 317 1

27. SIKLÓSI Iván: *Forráselemzések római dologi és kötelmi jogból.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2020. 284 o., ISBN 978 963 312 313 3
28. FAZEKAS Marianna (szerk.): *Egészségügyi jog és igazgatás.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2020. 99 o., ISBN 978 963 312 320 1
E-book: <http://www.eltereader.hu/kiadvanyok/fazekas-marianna-szerk-egeszseg-ugyi-jog-es-igazgatas/>
29. HOFFMAN István – GELLÉRNÉ LUKÁCS Éva: *Bevezetés a társadalombiztosítási és szociális jogba.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2020. 219 o., ISBN 978 963 312 039 2
E-book: <http://www.eltereader.hu/kiadvanyok/hoffman-istvan-gellerne-lukacs-eva-bevezetes-a-tarsadalombiztositasi-es-szocialis-jogba/>
30. HUNGLER Sára – GELLÉRNÉ LUKÁCS Éva – PETROVICS Zoltán – DUDÁS Katalin: *Az Európai Unió szociális és munkajoga.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 298 o., ISBN 978 963 312 280 8
31. SIMON István: *Pénzügyi jog II.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 474 o., ISBN 978 963 312 325 6
32. KONCZ István – PÁNCZÉL Áron: *Bevezetés a magyar társadalombiztosítási nyugellátások rendszerébe.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 208 o., ISBN 978 963 312 329 4
E-book: <http://www.eltereader.hu/kiadvanyok/koncz-istvan-panczel-aron-bevezetes-a-magyar-tarsadalombiztositasi-nyugellatasok-rendszerebe/>
33. SZÉKELY László: *Az ember mint jogalany a Ptk. Második Könyvében.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 286 o., ISBN 978 963 312 326 3
34. ANTAL Attila: *Kritikai politikaelmélet. Populizmus, biopolitika, kivételes állapot.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 155 o., ISBN 978 963 312 341 6

ELTE Jogi Kari Tankönyvek

ISSN 2060 6494

1. BOROS Zsuzsanna – SZABÓ Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944).*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2008. 402 o., ISBN 978 963 284 043 7
2. VARGA István (szerk.): *A polgári nemperes eljárások joga.*
Második, átdolgozott kiadás,
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013. 1093 o., ISBN 978 963 284 152 8
3. KARDOS Gábor – LATTMANN Tamás (szerk.): *Nemzetközi jog.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 498 o., ISBN 978 963 312 022 4
4. MENYHÁRD Attila: *Dologi jog.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 448 o., ISBN 978 963 312 030 9
5. KIRÁLY Miklós (szerk.): *Az Európai Unió gazdasági joga I. Négy szabadság, közös kereskedelempolitika.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 405 o., ISBN 978 963 312 334 8

6. SZILÁGYI Péter: *Jogi alaptan*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011. 387 o., ISBN 978 963 312 072 9
7. GYULAVÁRI Tamás (szerk.): *Munkajog*.
Ötödik, átdolgozott kiadás,
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 586 o., ISBN 978 963 312 011 8
8. MÁDL Ferenc – VÉKÁS Lajos: *Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*.
Kilencedik, átdolgozott kiadás,
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 624 o., ISBN 978 963 312 131 3
9. BERKE Barna – PAPP Mónika: *Az Európai Unió gazdasági joga II. Az Európai Unió versenyjoga*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013. 285 o., ISBN 978 963 312 165 8
10. FAZEKAS Marianna (szerk.): *Közigazgatási jog. Általános rész III.*
Második, átdolgozott kiadás,
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 488 o., ISBN 978 963 312 285 3
11. FAZEKAS Marianna (szerk.): *Közigazgatási jog. Általános rész I.*
Negyedik, átdolgozott és bővített kiadás,
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 380 o., ISBN 978 963 312 309 6
12. FÖLDI András (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet*.
Negyedik, javított kiadás,
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 686 o., ISBN 978 963 489 013 3
13. VÉKÁS Lajos: *Szerződési jog. Általános rész*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 384 o., ISBN 978 963 312 265 5
14. FAZEKAS Marianna (szerk.): *Közigazgatási jog. Általános rész II.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 238 o., ISBN 978 963 312 268 6
15. LONTAI Endre – FALUDI Gábor – GYERTYÁNFY Péter – VÉKÁS Gusztáv:
Polgári jog. Szerzői jog és iparjogvédelem.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 448 o., ISBN 978 963 312 270 9
16. GELLÉR Balázs – AMBRUS István: *A magyar büntetőjog általános tanai I.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 530 o., ISBN 978 963 312 273 0
17. FUGLINSZKY Ádám – TÓKEY Balázs: *Szerződési jog. Különös rész*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 838 o., ISBN 978 963 312 292 1
18. SIPOS Attila: *Nemzetközi légi jog*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 444 o., ISBN 978 963 312 355 5
19. GELLÉR Balázs – AMBRUS István – VASKUTI András: *A magyar büntetőjog általános tanai II. Büntetéstán (A büntetőjogi következmények tana)*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 374 o., ISBN 978 963 312 312 6
20. Gábor KECSŐ: *International and European Taxation*.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 331 o., ISBN 978 963 312 339 3

ELTE Jogi Kari Tudomány

ISSN 2060 9361

1. MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2009. 488 o., ISBN 978 963 284 065 9
2. GÁRDOS Péter: *Az engedményezés.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2009. 462 o., ISBN 978 963 284 087 1
3. HOFFMAN István: *Önkormányzati közszolgáltatások szervezése és igazgatása. Az elmélet és a gyakorlat tükrében.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2009. 395 o., ISBN 978 963 284 088 8
4. FILÓ Mihály: *Az eutanázia a büntetőjogi gondolkodásban.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2009. 353 o., ISBN 978 963 284 104 5
5. Gábor HAMZA: *Entstehung und Entwicklung der modernen Privatrechtsordnungen und die römischrechtliche Tradition.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2009. 826 o., ISBN 978 963 284 095 6
6. FLECK Zoltán (szerk.): *Igazságszolgáltatás a tudomány tükrében.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 237 o., ISBN 978 963 284 127 4
7. ROZSNYAI Krisztina: *Közigazgatási bíráskodás Prokrusztész-ágyban.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 281 o., ISBN 978 963 284 129 8
8. NYIKOS Györgyi: *A PPP finanszírozási technika és az EU fejlesztési támogatásai a közcélú beruházások megvalósításában.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 270 o., ISBN 978 963 312 007 1
9. SZABÓ Máté – PÉTERFALVI Attila (szerk.): *Európai ombudsman-intézmények.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 291 o., ISBN 978 963 312 008 8
10. FUGLINSZKY Ádám: *A polgári jogi felelősség útjai vegyes jogrendszerben. Québec, Kanada.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 518 o., ISBN 978 963 312 024 8
11. SOMODY Bernadette: *Az ombudsman típusú jogvédelem.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 158 o., ISBN 978 963 312 031 6
12. NAGY Marianna: *Interdiszciplináris mozaikok a közigazgatási jogi felelősség dogmatikájához.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 214 o., ISBN 978 963 312 029 3
13. Miklós KIRÁLY: *Unity and Diversity: The Cultural Effects of the Law of the European Union.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011. 304 o., ISBN 978 963 312 045 3
14. MEZEY Barna (szerk.): *A szimbólumok üzenete. A jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011. 595 o., ISBN 978 963 312 054 5

15. ERDEI Árpád: *Tanok és tévtanok a büntető eljárásjog tudományában.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011. 359 o., ISBN 978 963 312 061 3
16. SZÉKELY László: *A személyiségi jogok hazai elmélete.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011. 191 o., ISBN 978 963 312 079 8
17. Balázs József GELLÉR: *Legality on Trial. A Theoretical Analysis of the Legality of Substantive Criminal Norms.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011. 303 o., ISBN 978 963 312 085 9
18. KISFALUDI András (szerk.): *Versenyjogi jogsértések – magánjogi következmények.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 235 o., ISBN 978 963 312 142 9
19. GELLÉR Balázs József: *Legalitás a vádpadon.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013. 317 o., ISBN 978 963 312 154 2
20. Tamás SZABADOS: *The Transfer of the Company Seat within the European Union.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013. 253 o., ISBN 978 963 312 144 3
21. BÁNYAI Ferenc – NAGYPÁL Szabolcs (szerk.): *Közvetítés és vitarendezés a jogi és a vallási kultúrákban.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 255 o., ISBN 978 963 312 202 0
22. GOSZTONYI Gergely: *Alternatív (?) média. A közösségi média jogi szabályozásának vetületei.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 262 o., ISBN 978 963 312 194 8
23. SIKLÓSI Iván: *A nemlétező, érvénytelen és hatálytalan jogügyletek elméleti és dogmatikai kérdései a római jogban és a modern jogokban.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 452 o., ISBN 978 963 312 200 6
24. SZEIBERT Orsolya: *A házasság Európában a jogegységesítő törekvések tükrében.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 260 o., ISBN 978 963 312 201 3
25. NAVRATIL Szonja: *A jogász hivatásrendek története Magyarországon.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 180 o., ISBN 978 963 312 209 9
26. TÓKEY Balázs: *Az egészségbiztosítási szerződés.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 345 o., ISBN 978 963 312 221 1
27. KOÓSNÉ MOHÁCSI Barbara: *A szabadságelvonnás határai.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 317 o., ISBN 978 963 312 220 4
28. FEKETE Balázs – FLECK Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 343 o., ISBN 978 963 312 223 5
29. KAJTÁR Gábor: *A nem állami szereplők elleni önvédelem a nemzetközi jogban.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 561 o., ISBN 978 963 312 226 6
30. HOFFMAN István: *Gondolatok a 21. századi önkormányzati jog fontosabb intézményeiről és modelljeiről.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 297 o., ISBN 978 963 312 231 0

31. KISFALUDI András: *Tanulmányok a bizalmi vagyonkezelés jogi szabályozásának elméleti alapjairól.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 340 o., ISBN 978 963 312 229 7
32. Martin AHRENS – Volker LIPP – István VARGA (Hrsg.): *Grundrechte im Zivilprozess.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 340 o., ISBN 978 963 312 229 7
33. FÖLDI András – SÁNDOR István – SIKLÓSI Iván (szerk.): *Ad geographiam historico-iuridicam ope iuris Romani colendam Studia in honorem Gábor Hamza.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 416 o., ISBN 978 963 312 240 2
34. KECSŐ Gábor: *A helyi önkormányzatok pénzügyi jogi jogállása.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2016. 493 o., ISBN 978 963 312 250 1
35. CSÖNDES Mónika: *Előrelátható károk? Az előreláthatósági korlát hatása szerződésszegési kártérítési jogunkra.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2016. 396 o., ISBN 978 963 312 252 5
36. HACK Péter – HORVÁTH Georgina – KIRÁLY Eszter (szerk.): *Kodifikációs kölcsönhatások. Tanulmányok Király Tibor tiszteletére.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2016. 396 o., ISBN 978 963 312 264 8
37. SOMSSICH Réka: *Egységes jog – egységes értelmezés? Az uniós jog értelmezése a tagállami bíróságok szintjén.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2016. 286 o., ISBN 978 963 312 266 2
38. KUNCZ Ödön: *Életem.* (Szerkesztette: Kisfaludi András – Rácz Lilla)
Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2017. 742 o., ISBN 978 963 284 051 2
39. SIKLÓSI Iván: *A ius offerendi problematikája a római jogban.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2017. 224 o., ISBN 978 963 312 283 9
40. SZEIBERT Orsolya (szerk.): *Weiss Emilia családjogi és öröklési jogi kodifikációs tanulmányai.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2017. 403 o., ISBN 978 963 312 287 7
41. KORMÁNY Attila: *A tradicionális és a modern kínai jog. A jogfejlődése Kínában a kezdetektől napjainkig.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2018. 351 o., ISBN 978 963 312 294 5
42. F. ROZSNYAI Krisztina: *Hatékony jogvédelem a közigazgatási perben. A magyar közigazgatási perrendtartás európai fejlődési tendenciákhoz illeszkedő kodifikációjának egyes előkérdései.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2018. 259 o., ISBN 978 963 312 306 5
43. SZEIBERT Orsolya (szerk.): *Család és családtagok – jogági tükröződések.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2018. 415 o., ISBN 978 963 489 080 5
44. KÉPES György: *A Dán Királyság alkotmánytörténete a kezdetektől 1848-ig.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2019. 299 o., ISBN 978 963 312 301 0
45. FEKETE Balázs: *Az európai alkotmánypreambulum. Összehasonlító és elméleti perspektívák.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2019. 164 o., ISBN 978 963 312 307 2

46. ORSOLYA SZEIBERT (ed.): *Developments in Family Law. Year by Year I (2018)*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2018. 211 o., ISBN 978 963 489 116 1
47. SIKLÓSI IVÁN: *Római magánjog I., II.* ISBN 978 963 312 314 0
Római magánjog I.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 960 o., ISBN 978 963 312 315 7
Római magánjog II.
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 1020 o., ISBN 978 963 312 316 4
48. HOLÉ KATALIN – KIRÁLY ESZTER (szerk.): *Haladás és ellenállás. Erdei Tanár Úr és más szerzők dolgozatai.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 332 o., ISBN 978 963 312 328 7
49. BÁRÁNYOS BERNADETT: *A becsület büntetőjogi védelme a közügyeket érintő megszólalások esetén.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 464 o., ISBN 978 963 312 327 0
50. AMBRUS ISTVÁN (szerk.): *COVID-19 és büntetőjog. Az emberi egészség, a köznyugalom és más jogtárgyak védelme járvány idején.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 174 o., ISBN 978 963 312 330 0
51. SOMSSICH RÉKA (szerk.): *Ratio et mensura. Studia M. Király dedicata. Ünnepi tanulmányok Király Miklós 60. születésnapja alkalmából.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 298 o., ISBN 978 963 312 336 2
52. KAJTÁR GÁBOR – SONNEVEND PÁL (szerk.): *A nemzetközi jog, az EU-jog és a nemzetközi kapcsolatok szerepe a 21. században. Tanulmányok Valki László tiszteletére.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 881 o., ISBN 978 963 489 365 3
53. SZEIBERT ORSOLYA (szerk.): *Gyermekjogi panoráma.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2019. 335 o., ISBN 978 963 312 332 4
54. SIKLÓSI IVÁN: *A custodia-felelősség problémái a római jogban.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 628 o. ISBN 978 963 312 338 6
55. VÖLCSEY BALÁZS: *Az anyagi jogerőhatás tárgyi terjedelmének összehasonlító elemzése a magyar, a német és a svájci polgári perjog alapján.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 532 o., ISBN 978 963 312 337 9
56. PETROVICS ZOLTÁN: *A biztonság árnyékában. A munkajogviszony munkáltató általi megszüntetésével szembeni védelem alapkérdései és magyarországi története.*
Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021. 484. o., ISBN 978 963 312 340 9

Jelen egyetemi jegyzet célja, hogy összefoglalja a kortárs kritikai társadalom- és politikaelmélet három talán legaktuálisabb és egyúttal legtöbb vitát is kiváltó témáját: a populizmus, a biopolitikai megközelítés és a kivételes állapot alapjait. Ennek a három kategóriának az együttese – álláspontom szerint – nemcsak hogy meghatározza a modern politikát, hanem sosem látott mértékben és módon átalakítja azt, ahogyan politikáról, demokráciáról és (ami még megdöbbentőbb) a mindennapjainkról gondolkodunk.

Az első részben a populizmus többszempontú vizsgálatával foglalkozom: történeti és elméleti jelleggel kívánom bemutatni azt a jelenséghalmazt, amelyet a tudományban és a publicisztikában populizmusnak neveznek. Céлом az, hogy felvillantsam a populizmus sokféle dimenzióját, és amellett érveljek, hogy pontosan e jelentésbeli makrokozmosz okán inkább populizmusokról érdemes beszélni. A jegyzet második része a biopolitikáról szól, amely mindez idáig csakis kiegészítő eleme volt a főáramú politikaelméleti kurzusoknak. A jegyzet összefoglalja a biopolitikai megközelítés alapvetéseit, alapfogalmait és legfontosabb paradigmáit. A biopolitikai elméleti kitekintés előkészíti a harmadik részt: a kivételes állapotnak, vagyis a normál politikai és jogi rendszer felfüggesztésének a problematikáját, amely az ökológiai és klímaválság nyomán, legaktuálisabban pedig a járványügyi helyzet miatt alapvetően határozza meg mindennapjainkat.

ISBN 978-963-312-341-6

9 789633 123416